

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ОТДЕЛЕНИЕ ЗА ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И ФИЛОСОФИЯ
ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES — INSTITUT ARCHEOLOGIQUE

ИЗВЕСТИЯ
НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

BULLETIN
DE L'INSTITUT ARCHEOLOGIQUE

XVIII

СОФИЯ — SOFIA
1952

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ОТДЕЛЕНИЕ ЗА ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И ФИЛОСОФИЯ
ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES — INSTITUT ARCHEOLOGIQUE

ИЗВЕСТИЯ
НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

BULLETIN
DE L'INSTITUT ARCHEOLOGIQUE

XVIII

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД

СОФИЯ — SOFIA
1952

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД
~~ДЕПОЗИТНИ 1952 № 2787~~

Редакторска комисия:

Акад. Кр. Миятев (отговорен редактор), акад. Д. Дечев,
чл.-кор. Д. П. Димитров, доцент Ат. Милчев и мл. науч.
сътрудник Г. Георгиев

ОБРАЗОВАТЕЛНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД
ДЕПОЗИТНИ 19 57 № 210

ПЕЧАТНИЦА НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — СОФИЯ
Ул. Ив. Вазов № 13 № 67—400—1952

Пров. 1957 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

	Стр.
Писмата на др. В. Червенков до акад. Т. Павлов и акад. Ив. Странски и ра- ботата в Археологическия институт и музей	1
Дечев Д., Една семейна триада в религията на траките	7
Огненова Л., Опит за реконструкция на два щита от Тракия	61
Тончева Г., Принос към иконографията на великия бог на Одесос	83
Гълъбов Ив., Аполонийски приноси	93
Георгиев Г. и Ангелов Н., Разкопки на селищната могила до Русе през 1948— 1949 г.	119
Венедиков Ив., Светилището при Лиляче	195
Иванов Т., Разкопки в Nicopolis ad Istrum през 1945 г.	215
Миятев Кр., Предварителни проучвания на Кадъкьойското градище	243
Георгиева С., Разкопки на обект S в „Горно градище“ при с. Кадъкьой	259
Станчев Ст., Разкопки на обекта N в Кадъкьойското градище	285
Станчев Ст., Църквата до с. Винаца	305
Археологически вестн. Плоската могила, при с. Злати трап (П. Детев) 331. — Находка от глинени съдове при с. Згалево (М. Чичикова) 341. — Теракоти от Одесос (Цв. Дремсизова) 349. — Находка от Сапарева баня (Цв. Дремсизова) 353. — Един паметник във връзка с култа на Дионис (Ив. Венедиков) 358. — Надгробна могила при с. Лиляче (Д. Бучински) 364. — Нови находки от Новозагорско (Н. Койчев) 366. — Оловени тежести за хвърляне с прашка (Ив. Венедиков) 368. — Новооткрити селища между Русе и Тутракан (Н. Ангелов) 370. — Славянско светилище до Глава Панега (Ив. Велков) 378. — Една старинна църква при с. Каменица (Ив. Велков) 384. — Старини от Пловдивския музей (Хр. Джембев) 386. — Железен шлем от София (С. Георгиева) 389. — Един фресков надпис в манастира Св. Иван Касинец (Ст. Михайлов) 390. — Разрушеният манастир Св. Троица при Враца (Ст. Ми- хайлов) 395. — Пещ за глинени съдове в Белоградчик (Г. Кожухаров) 396. — Колективни находки на монети през 1949—1951 г. (Т. Герасимов) 400. — Изложба на бита и культу- рата на докласовото и раннокласовото общество в нашите земи (Г. Георгиев) 404.	331
Оценки на книги. Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений (Г. Георгиев) 414. — А т. Милчев, Социално-икономическият и обществено-политическият строй на траките (Д. П. Димитров) 416. — R. Egger, Eine Grabstele von Csančevo (Д. П. Димитров) 420. — J. Stroux, Eine Hafeninschrift von der Küste des Pontus (Д. Дечев) 423. — Разкопки и проучвания, т. IV (Кр. Миятев) 424. — D. Tudor, Vase „protobulgare“ descoperite în Oltenia (Кр. Миятев) 433. — Н. Мавродинов, Разкопки и проучвания в Сборник Раз- копки и проучвания, т. III (Ст. Михайлов) 434. — Годишник на Народния археологически музей в Пловдив, т. I и II (Г. Георгиев, Ив. Венедиков и Ст. Михайлов) 443	414
Книгопис от С. Георгиева и М. Чичикова	455
Показалец	469

СОДЕРЖАНИЕ

Письма тов. В. Червенкова акад. Т. Павлову и акад. Ив. Странскому и работа в Археологическом институте и музее	1
Detschew D., Une triade familiale dans la religion des Thraces	7
Ogneņova L., Essai de reconstruction de deux bouclier de Thrace (resumé français)	61
Toņčeva G., Contribution à l'icōnographie du grand dieu d'Odessos (resumé français)	83
Gālābov Iv., Contribution à l'archéologie d'Apollonia (resumé français)	93
Георгиев Г. и Ангелов Н., Раскопки „селищной могилы“ возле Рущука в 1948—1949 гг	119
Venedicov Iv., Un sanctuaire thrace près du village de Liljače (resumé français).	195
Ivanov T., Les fouilles à Nicopolis ad Istrum (resumé français)	215
Миятев Кр., Предварительные исследования Кадыкѣйского ородища	243
Георгиева С., Раскопки на объекте S в „Верхнем городище“ возле с. Кадыкѣй	259
Станчев Ст., Раскопки объекта N в городище возле с. Кадыкѣй	285
Станчев Ст., Церков у села Виницы	305
Сообщения. Плоский курган возле села Злати трап (П. Детев) 331. — Находка глиняных сосудов возле села Згалева (М. Чичикова) 341. — Терракоты из Одессоса (Цв. Дремсизова) 349. — Находка в Сапаревой бане (Цв. Дремсизова) 353. — Памятник культа бога Диониса (Ив. Венедиков) 358. — Курган возле села Лиляче (Д. Бучински) 364. — Новые находки близ Новой Загоры (Н. Койчев) 366. — Свинцовые ядра для пращи (Ив. Венедиков) 368. — Новооткрытые селения между Рущуком и Тутраканом (Н. Ангелов) 370. — Славянское святилище возле Главы Панеги (Ив. Велков) 378. — Древняя церковь у с. Каменицы (Ив. Велков) 384. — Новые находки в Пловдивском музее (Хр. Джамбов) 386. — Железный шлем из Софии (С. Георгиева) 389. — Фресковая надпись в монастыре св. Ивана Касинец (Ст. Михайлов) 390. — Развалины монастыря св. Троицы возле города Враца (Ст. Михайлов) 395. — Гончарная печь в Белоградчике (Г. Кожухаров) 396. — Коллективные находки монет в 1949—1951 гг. (Т. Герасимов) 400. — Выставка быта и культуры доклассового и раннеклассового общества на территории Болгарии (Г. Георгиев) 404.	331
Рецензии. Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений (Г. Георгиев) 414. — А. т. Милчев, Социально-икономический и общественно-политический строй на траките (Д. П. Димитров) 416. — Р. Egger, Eine grabstele von Sekančevo (Д. П. Димитров) 420. — J. Stroux, Eine Hafeninschrift von der küste des Pontus (Д. Дечев) 423. — Раскопки и проучвания, т. IV (Кр. Миятев) 424. — D. Tudor, Vase „protobulgare“ decoperite in Oltenia (Кр. Миятев) 433. — Н. Мавродинов, Раскопки и проучвания в Сборник раскопки и проучвания (Ст. Михайлов) 433. — Годишник на Народния археологически музей в Пловдив, т. т. I и II (Г. Георгиев, Ив. Венедиков и Ст. Михайлов) 443	414
Библиография	455
Указатель	469

ПИСМАТА НА ДР. В. ЧЕРВЕНКОВ ДО АКАД. Т. ПАВЛОВ
И АКАД. ИВ. СТРАНКИ И РАБОТАТА В АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ
ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ

От 9. IX. 1944 год. насам нашият трудов народ направи под ръководството на славната БКП и на Народното правителство и с безкористната помощ на СССР решителни революционни преобразования, които положиха икономическите основи на социализма в нашата страна и създадоха небивали досега благоприятни условия за развитие на българската наука, в това число и на българската археология.

Археологическият институт и Народният археологически музей бяха включени в състава на Българската академия на науките, а към тях бяха косвено присъединени и останалите археологически музеи в страната, тъй като научното ръководство на последните бе поверено на Археологическия институт. Така се създадоха нови големи възможности и прекрасни условия за тясна колективна работа в цялата страна, за единна проблематика, единен план, единни методи в полската и кабинетната работа.

Нашата научно-изследователска дейност е извънредно много улеснена не само чрез отпусканите огромни парични средства и материали, но и чрез много по-широките възможности да обнародваме нашите научно-изследователски трудове. Никога по-рано ние не сме могли да произвеждаме археологически разкопки така планомерно и в такъв голям размер, както след 9 септември 1944 год.; никога нашето музейно дело не е било така консолидирано, както сега, когато почти всички археологически музеи в страната минаха административно и финансово под ведомството на народните съвети; никога по-рано научните кадри в нашите музеи не са били така многобройни и така квалифицирани, както са те сега под грижите на народната власт.

Естествено е, че при тази обстановка и при условията на нашето социалистическо строителство стана наложително и преустройството на българската археология. За да бъде истинска социалистическа наука, тя трябваше не само да се преустрои върху основите на марксистско-ленинското учение и диалектико-материалистическия метод, но и съобразно със задачите, които ѝ се налагат от новото ѝ съдържание като историческа наука. За да бъде в услуга на социалистическото строителство, нашата археология трябва да стане идейна, политична и борческа срещу

заблудите на буржоазната история, срещу национализма, космополитизма и расизма. Тя трябва да изостави предишното чисто описателно и формалистично отношение към паметниците на миналото или разглеждането им само от позициите на историята на изкуството и да се обогати с нови прогресивни проблеми, за да стане неделима част от марксистско-ленинската историческа наука. За да представи развитието на материалната култура в българските земи не като метафизическа даденост, а като исторически процес, който има своята закономерност, българската археология трябва да дава научна интерпретация на веществените паметници, като разкрива преди всичко тяхното обществено-историческо съдържание.

Първата организирана стъпка към преустройството на нашата археология се направи през 1948 год. на една дискусия в Археологическия институт, на която, след като бе критически разгледано българското археологическо дело до 9. IX. 1944 год., бяха набелязани неговите нови задачи и неговото ново съдържание.

Много по-важна в тази насока бе научната сесия на Археологическия институт в края на май 1950 год., на която взеха участие и представители на всички археологически музеи в страната. На тази сесия беше обсъдено състоянието на българската археологическа наука през 1948 и 1949 год., състоянието на нашите музеи, въпросът за запазването на архитектурните паметници у нас. Нарочен доклад беше посветен и на съвременните задачи на българската археология, в който, наред със задачите от по-специален научен характер, бяха поставени, за пръв път в археологическия сектор, и задачи от идейно-политически характер, които са формулирани под една или друга форма в решенията и докладите на V конгрес на БКП, в решенията на Юнския пленум на ЦК на БКП от 1949 год., в доклада на др. В. Червенков на Януарския пленум на ЦК на БКП от 1950 год., в доклада на др. В. Червенков пред Националната конференция на трудовите кооперативни земеделски стопанства и др.

В духа на тези решения и доклади бе изтъкнато на научната археологическа сесия в края на м. май 1950 год., че работниците от археологическия сектор все още не са се включили активно в социалистическото строителство у нас; че те все още продължават да проявяват аполитичност; че изостават в борбата на идеологическия фронт, която борба те трябва да водят чрез своята наука; че не прилагат в достатъчен размер метода на колективна работа; че не развиват истинска критика и самокритика и пр.

В същия дух бе взета на сесията и съответна резолюция, бе изработен перспективен археологически план, бяха формулирани и най-основните задачи на българската археология.

От тогава изтекоха 18 месеца. Археологическият институт и някои от археологическите музеи в страната продължиха своята научно-изследователска работа на полето, преустроиха някои от своите сбирки въз основа на законите на историческия материализъм, отпечатаха в сборници или подготвиха за печат трудове на своите сътрудници. Не може да се отрече, че в цялата тази дейност е показан известен напредък както в идеологическо отношение, така и в методиката на кабинетната и полската научно-изследователска работа. Нашите разкопки дадоха и продължават да дават важни резултати от историческо гледище: открити са нови палеолитни материали, разширени са нашите познания в областта на неолита и енеолита; в областта на тракийската, гръцката и римската култура в нашите земи имаме нови придобивки; средновековието започва да се очертава в по-ярка светлина. В областта на музейното дело е направена важна крачка напред чрез устроената

от Археологическия музей при БАН изложба за докласовото и раннокласовото общество в нашите земи, в която изложба е показано нагледно историческото развитие на производителните сили и свързаните с този процес промени в обществените формации.

Но достатъчно ли е всичко това? Изпълнени ли са нашите резолюции? Отстранени ли са вече нашите грешки и слабости? Стоим ли вече на онези позиции, на които трябва да стои в идеологическо, методическо и организационно отношение нашата археология като неразделна част от маркс-ленинската историческа наука?

Две исторически писма на Генералния секретар на БКП, Министър-председателя др. В. Червенков, изпратени — едното до акад. Ив. Странски, относно въпроса за плитката и дълбока оран, другото до Председателя на БАН, акад. Тодор Павлов, относно сборника на Икономическия институт „Въпроси на строителството на ТКЗС“ и решението на Управителния съвет на БАН по работата на научните институти, отделенията, Редакционно-издателския съвет и Управителния съвет на Академията във връзка с казаните писма на др. Вълко Червенков, — извикват отново на преден план горните въпроси и налагат тези извънредно важни документи да бъдат основно анализирани. Ето защо Археологическият институт и музей в пленума на своя научен съвет (в разширен състав) и в нарочно производствено съвещание проучиха обстойно двете писма на др. В. Червенков и решението на Управителния съвет на БАН по повод на същите тези писма и, като разгледаха работата на Археологическия институт и музей след научната сесия в края на м. май 1950 год., намериха, че критиките, констатациите и упътванията, съдържащи се в тези документи, засягат пряко или косвено и археологическия сектор и поради това те следва да бъдат взети под особено внимание, за да бъдат отстранени всякакви понататъшни слабости и грешки. Така, в светлината на съдържащите се в писмата на др. В. Червенков и в решенията на Управителния съвет на БАН указания и препоръки, Археологическият институт и музей си поставят за изпълнение следните най-близки задачи:

1. Да се включат още по-активно в работата по изграждането на икономическите и културните основи на социализма в нашата страна. Работниците от археологическия сектор ще бъдат истински полезни на социалистическото строителство, когато го подпомогнат въоръжени с теорията на маркс-ленинското учение и неговия диалектически метод. Те са длъжни да проучват основно и да прилагат решенията на Министерския съвет и на БКП, особено онези, които засягат историческата наука и идеологическото им преустройство. Археолозите трябва да водят непрестанно борба против буржоазната идеология и извращенията на историческите факти в капиталистическите страни и по-специално у нас; борба против аполитичността, безидейния обективизъм, космополитизма, национализма, расизма и пр. Те трябва да се включат също чрез перо и дело в борбата за запазване на мира и широко да популяризират значението и задачите на своята наука всред народните маси, особено в селата, със цел да се внедряват верни исторически знания и да се запазват паметниците на веществената култура от унищожение.

2. Научната продукция на Археологическия институт не е издигната още на нужната висота. Ние все още не сме поставили за разрешаване проблеми от общ теоретически и методически характер. Работите по периодизацията на българската археология и по събирането на материали за археологическата карта на България изостават. Забележителният по своята дълбочина и кристална конкретност труд на др. Сталин „Относно марксизма в езикознанието“ не е още обсъждан, за

да бъдат приложени неговите идеи в нашите изследвания върху етногенеза и културата на племената, които са живяли в нашата страна през епохата на докласовото и раннокласовото общество. Някои от научните работници в Археологическия институт и музей, а също така и в археологическите музеи в страната, все още проявяват леко и повърхностно отношение към своите задачи като научни работници на БАН. Все още не се съзнава достатъчно ясно, че званието „научен сътрудник на БАН“ носи със себе си важни и отговорни задължения пред науката и обществото. Все още няма достатъчно ясно и достатъчно строго отношение към слабостите и грешките в нашата наука и в нашата служебна практика. Слабости от този род са сериозни пречки за правилното развитие на Археологическия институт и археологическото дело и трябва да бъдат изкоренени в най-непродължително време.

3. Да се работи непрестанно за постигане на по-тясно сработване между ръководството на института и музея от една страна и научните и техническите работници от друга. Да се работи също сериозно и за сработването на по-старшите научни сътрудници с по-младите със цел да се предава опита и повишава квалификацията на кадрите. Егоистичната затвореност в себе си или в ограничени групички е един порок, който е несъвместим с методите на социалистическото строителство.

4. Археологическият институт и музей трябва да засилят и задълбочат колективното обсъждане на научната и организационната работа. Преди всичко необходимо е научните работници да се отнасят добросъвестно и особено грижливо към разработката на своите задачи, за да не допускат не само идеологически, но и фактически грешки; необходимо е да се овладее добре методиката на историко-археологическото изследване, за да бъде солидна и аргументацията на научните изводи. Трябва да се сложи край на прибързаното, лекомисленото и безотговорно съчиняване на трудове, за да се гони количество на научното производство. При обсъждането на трудовете в научния съвет да не се смята, че рецензиите и изказванията са само една формалност. Те трябва да почиват на здрава научна основа и да бъдат така построени, че в тях да се чувства другарска грижа за подпомагане и достигане на по-високо научно и идейно ниво. Като прилагаме умело и разумно колективния метод и метода на творческата критика и самокритика, като реализираме изказването на др. Сталин, че никоя наука не може да се развива и преуспява без борба на мненията и без свобода на критиката, ние ще повишим значението на обсъжданията като метод на нашата колективна работа, ще повишим и качеството на нашата наука.

5. Не малко важен за нас е и въпросът как се запознаваме със съветския опит в областта на археологията и как използваме този опит в нашата кабинетна и полска работа. Ние усвояваме сега за сега съветския опит съвсем не планово, а случайно и откъслечно. Колосалните постижения на съветската археология ние научаваме по косвен път: чрез достигащите до нас публикации, чрез разговори със съветски гости-археолози (Б. Д. Греков, П. Н. Третьков, Б. А. Рибakov, А. В. Арциховски, С. П. Толстов и др.) и, най-сетне, чрез малцината наши другари, които са били в СССР и са имали възможност да се запознаят непосредствено със съветската археологическа наука и нейната методика.

Запознаването ни със съветския опит посредством литературата не се прави обаче системно. Разглеждането на съветските археологически трудове, което беше въведено в института през 1950 год., не даде особени резултати в тази посока, за-

щото кратките доклади, които се правеха тогава, бяха чисто информативни, а не критично-аналитични. Тази практика трябва да бъде подновена, като се направи обаче планова и задълбочена главно с оглед да се извлекат поуки на съветския опит.

Ние започнахме да прилагаме колективния метод на обсъждане на нашите трудове преди да ги дадем за печат. По този начин в печатната продукция на института бяха предотвратени значителни грешки, които иначе биха хвърлили тъмна сянка върху нея. Това обаче не е достатъчно: в известни случаи трябва да се въведе колективното обсъждане на научните трудове и в процеса на тяхното запланиране и написване. На първата научна сесия на Археологическия институт през 1950 год. бяха разкритикувани някои стари и погрешни методи на разкопаване, които трябваше да заменим с методите, които ни дава съветската археологическа наука. Нещо в тази посока е направено, но все още има много да се желае и учи. Може да се каже, че ние започваме да следваме съветския опит и като подлагаме на критика печатаните вече наши трудове, нещо, което в миналото беше почти невъзможно. Такива критики са поместени в настоящия том на Известията, но критики трябва да се правят и колективно в нашите заседания. В най-скоро време трябва да бъдат разгледани критично Годишниците на музеите в гр. Сталин и Бургас, а също така XVII том на Известията и др.

Разбира се, че с провеждането на изброените тук задължения не се изчерпва всичко, което е необходимо за едно здраво и висококачествено научно производство на Археологическия институт и музей. Много и твърде сериозни са задълженията, научните и организационни задачи, които възникват при прочитането на ценните теоретически и идейно-политически положения и указания в забележителните писма на др. В. Червенков и в решението на Управителния съвет. Тези указания трябва завинаги да станат ръководни начала в дейността на Археологическия институт и музей и никога да не се забравят думите на Министър-председателя, че „работниците на Академията на науките са работници на народната власт, на Партията и добросъвестното отношение към партийните документи и решения за тях трябва да бъде свято задължение, ненарушим закон“.

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

...the ... of ...

ЕДНА СЕМЕЙНА ТРИАДА В РЕЛИГИЯТА НА ТРАКИТЕ

от Д. ДЕЧЕВ

1

Към находките от античното светилище до днешната църква св. Евсебий на Есквилинския хълм, гдето през II и III в. на н. е. преторианците от тракийски произход са поднасяли посвещения на своите божества (*diis paternis*), принадлежи и мраморният релеф (обр. 1), върху чиято долна рамка стои следният надпис:

Θεῶ Ζβεϑουρδω καὶ Ιαμβαδουλη ἐπιφα-
νεστάτοις Αἰθρ. Διονύσιος στρατ(ισ)ῆς χῶρις¹
τοῦ πρατ(ωριανῶ) ἑκατονάρχ(ου) Φλωρεντίνου θέλων
ἀνέθηκα.²

Грубо издяланият релеф ни поднася две несъмнено тракийски божества, чиито имена, както показва надписът, гласят *Ζβεϑουρδος* и *Ιαμβαδουλη*. Докато последното от тях се споменува само тук, първото се среща и в следните десет посвещения, в които то проявява вариантите *Ζβεσσουρδος*, *Ζβελθιουρδος*, *Ζβελθουρδος*, *Z[bert]urdus*, *Z[bel-tiu]rdus*: 1. *Διὶ Ζβελθουρδω τῶι κυρίῳ Βολβαβρινηοὶ κομῆται ἀνέθηκαν* от Шатрово (Станкедимитровско) върху песъчников стълп;³ 2. *Διὶ Ζβελθιουρ[δω] Μοκαπορις δῶρον* върху мрам-

¹ Cook, Zeus II, 1925, 820 забелязва, че след *χῶρις* (= *χωρίς*) е останало празно място за неозначената бройка на кохортата.

² Релефът е издаден от Lanciani, Bull. de la Comm. arch. comm. di Roma VIII, 1880, 12, табл. 1 и преиздаден от Matz-Duhn, Antike Bildwerke III, 1882, 146, № 3771; Perdrizet, REA 1899, 24, № 4; Добруски, Мсб. XVI—XVII, 1900, 144—145 и Изв. на Нар. музей 1907, 155, обр. 124; Reinsch, Rép. Reliefs III, 203, № 3; Seure, REG XXVI, 1913, 236, fig. 7; Дякович, ГПНБМ 1926, 3, обр. 1; Cook, Zeus II, 1925, 821, fig. 786. Само надписът е даден у Kaibel, IG XIV, № 981 и у Sagnat, IGR I, 58.

³ Тук давам четенето *Διὶ Ζβελθουρδωι*, което установих от допълнителното преглеждане на надписа. Добруски, Изв. на Нар. музей 1907, 152, № 203 и Кацаров, RA 1913 I, 341, обаче прибрзано са разчели буквата Θ като С и тъй са дошли до неточното четене *Διὶ Ζβεσσουρδω*, а Seure, REG XXVI, 1913, 242, 247, 253—254, подведен от незадоволителната снимка на надписа у Добруски, ц. м., чете тук съвсем невярно *Διὶ Ζλεθουρδω*, отгдето конструира съвсем произволно и формата на божеското име *Z[ιβε]λεσουρδος*. Въпреки това Fehle, Roscher's Lex. VI, 630 и Cook, Zeus II, 817 и сл. дават по Seure, ц. м., несъществуващата варианта на божеското име *Ζλεθουρδος*.

морна плоча от Бузаджилар, Сливенско (обр. 2);¹ 3. *Κυρίῳ Ζβελθιουρδῳ* върху мраморна плоча от Хайдар, Поповско (обр. 3);² 4. *Διὶ Ζβελθιουρδῳ θεῷ ἐπηκόῳ Ἡρακλείδης*

Обр. 1. Релеф на Збертурд и Ямбадула от Есквилинския хълм. По Добруски, Изв. на Нар. музей I, обр. 124.

Fig. 1. Relief de Zberthurdus et de Iambadoule de l'Esquilin.
D'après Dobrusky, Bul. Musée National I, fig. 124.

Τηρου χαριστήριον от Гюмюрджинско върху мраморен стълп;³ 5. *Διὶ Ζβελσουρδῳ. Αὐτοκράτορι Καίσαρι Δομιτιανῷ Σεβαστῷ Γερμανικῷ, τὸ ἰδ' ὑπάτω* (88 г.), *ἐπιτροπεύοντος Θράκης Κ. Οὐετιπιδίου Βάσσου, Τι. Κλαύδιος Σεβαστοῦ, ἀπελευθέρως Ζηνᾶ, τριῆραρχος κλάσσης Περινθίας, σὺν Κλαυδίοις, Τι. νίοις, Κυρεῖνα, Μαξιμῷ, Σαβίνῳ, Λούπῳ, Φοντούρῳ, τέκνοις ἰδίοις πρῶτο; καθιέρωσεν* от Перинт върху подставката на статуя на император Домициан;⁴ 6. *Τῷ κυρίῳ Διὶ Ζβελσουρδῳ ἀνέθηκεν Τίτος Φλάβιος Αἰατοκ[ος] Τίτου Φ[λαβίου] Αἰατοκον υἱός* върху пещчиников стълп от Голямо село (Станкедимитровско); 7. *Κυρίῳ θεῷ προγονικῷ Ζβελσουρδῳ Φλ(άβιος) Αἰατοκος Φλ(αβίου) Α[μ]ατοκον υἱὸς εὐξάμενος ἀνέθηκεν* върху пе-

¹ Релефът е издаден за пръв път от Kanitz, *Donaubulgarien* II, 1876, 217. Той е бил по-сетне преиздаден от Mordtmann, RA 1878, II, 301; Frankfurter, AEM XIV, 1891, 144, № 4; DH 1892, 381, № 72a; Reinach, *Bull. archéol. du Comité des travaux hist. et scient.* 1894, 425, pl. 20; Perdrizet, RE I, 1899, 23, № 2; Добруски, Мсб. II, 1890, 9 и XVI—XVII, 1900, 49—50, № 1, обр. 23; Seure, REG XXVI, 1913, 325, fig. 6; Cook, *Zeus* II, 1925, 819, fig. 784; Дякович, ГПНБМ 1926, 5, обр. 2.

² Кацаров, ИАИ VIII, 1934, 44, обр. 22.

³ Бакалакис, *Θρακικά* VI, 1935, 310, № 2.

⁴ Кириак Анконски, който е живял в XVI в., е снел препис от тоя вече изчезнал надпис. Codd. Vat. 5240 и 5250, които ни поднасят тоя препис, дават четенето *Διὶ Ζβελσουρδῳ*. Обаче съчетанието *Ζβ* е правило на първо време странно впечатление, както изтъква Lehmann-Haupt, *Klio* XVII, 1920, 283 и сл., и затова Borghesi, *Ouvres complètes* (1862 и сл.), III, 274, който пръв е излял надписа, е изпуснал буквата *Ζ* пред *Βελσουρδῳ* (оттам у Jessen, RE III, 1899, 264, божеското име *Belsurdos*), а Dumont, *Inscriptions et monuments figurés de la Thrace* в *Archives des missions, serie* III, t. III, 1876, № 72a, я схванал като съкращение на някое лично име и дава поради това четенето *Ζ. Βελσουρδῳ* (оттам това четене и у Добруски, Мсб. II, 1890, 9). Впрочем и Ashmuburnam, 1174 (вж. Mommsen, *Ephem. epigr.* III, 1877, 236, № 8) се е опитал да избегне съчетанието *Ζβ*, като вмъкнал между *Ζ* и *β* буквата *Ι* и тъй дошъл до четенето *Ζιβελσουρδῳ*. Срещу тия произволни четения се е опълчил Mordtmann, RA II, 1878, 301, като се е застъпил за правилното четене *Διὶ Ζβελσουρδῳ*, изтъквайки и факта, че в тракийски съчетанието *Ζβ* е възможно, както това личало от *Zbunilum* CIL VI, 32543, 20, а също и от *Ζβελ-* в цитувания тук надпис от Бузаджилар. Четенето на Mordtmann е било усвоено с пълно право и от Homolle, и затова последният, преиздавайки споменатия труд на Dumont в *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie*, Paris 1892, 381, № 72a дава вече четенето *Διὶ Ζβελσουρδῳ*. Въпреки това Seure, REG, 1913, 242, 247, 253—254, е използвал несъществуващата форма *Ζιβελσουρδος*, за да превърне неправилното четене *Ζλεθουρδος* в надписа от Шатрово в *Ζιβελσουρδος* (вж. бел. 3 стр. 7). По недоглеждане Впрочем несъществуващата форма *Ζιβелσουρδος* е дадена и у Fehrlé, Roscher's Lex. VI, 630 и у Cook, *Zeus* II, 822 и сл. като варианти на божеското име.

съчников стълп от същото място;¹ 8... ω [K]οντος Ταταζην Μοναχου Δι Ζβελσουρδου Δολης... върху мраморен стълп от Капитан Димитриево, бивше Аликочево (Пещерско);² 9. D[eo] Zb[ert]urd[o sacr. S]ex(tus) T. F[la]mina[li]s v.] l. p. от Любенец (Скопско);³ 10. Z[bel]tiu[ra]i Sex(tus) Ba[...p?]e-cus o[p]t[i]o pro sal[ute] sua et suo-[rum] v. s. l. m. върху мраморен жертвеник от Качаник.⁴ Предполагането на Frankfurter, че и в надписа от Лопушна (Берковско) става дума за посвещение на Збелсурда почива на погрешно попълване.⁵

Към тук приведените епиграфски свидетелства за разпространението на култа на Збелсурда в Тракия се прибавя и едно литературно, което ни поднася произнесената от Цицерона през 55 г. реч против Пизона. Там според дошлите до нас ръкописи римският оратор (Cic. in Pisonem 85), след като се нахвърля върху Пизона, загдето като управител на Македония през 57/56 г. бил обявил престъпна война на денселетите, които винаги били послушни на римляните, отправя към него следните думи: „a te Iovis (resp. Iuvvis) velsuri fanum antiquissimum barbarorum sanctissimum direptum est“. Но изразът Iovis (resp. Iuvvis) velsuri е очевидно безмислен и затова още в XVI в. френският филолог А. Турнебе, изхвърляйки vels като дитография на предходната сричка vis, е предложил да се замени с четенето Iovis Uri(i), което е било възприето от всички понататъшни издатели на Цицероновите речи, включително и най-новите. Обаче Iuppiter Urius, на гр. Ζεύς Οὐριος, е важел като изпращач на благоприятни за корабопла-

Обр. 2. Релеф на Зевс Збелтйурд от Бузаджилар.
По Дякович, ГПНБМ 1926, обр. 2.
Fig. 2. Relief de Zeus Zbelthiurdus de Buzadžilар.
D'après Djakovič, ГПНБМ 1926, fig. 2.

¹ За двата надписа от Голямо село вж. Кацаров, RA I, 1913, 342 и сл., fig. 2 и 3.

² Данов, ИАИ XI, 1937, 202, № 6.

³ Надписът е даден в CIL III (1899) по Evans, Archaeologica XLXI, 1885, 1, p. 92, и поправен от Hülsen, CIL III, Suppl. 1902, 2250. Срв. и Dessau, ILS, № 4077 и III 2, CXXXI. Божеското име в тоя надпис може да се допълни и в D[eo] Zb[el]thiurdi, както това е сторил Tomaschek, Die alten Thraker II, 1, 60.

⁴ Вулич, Споменик 71 II, 1931, № 179.

⁵ Добруски, Мсб. II, 1890, 8, предава тъй надписа: IOSVII... DILVSIVN... CENTEBA... cos., а Frankfurter, AEM XIV, 1891, 144, № 5, го попълва по следния начин: I(ovi) O(ptimo) Svelsurdo? Dilusi(s)... cons... Обаче ревизирането на надписа, което ни дава CIL III, 12369, установява четенето I. O. S. Vi(n)dilus iun(ior)[G]ent. et Bas. cons. (211 г. от н. е.). Кеупе, Roscher's Lex. VI, 561 (1924—1927), е пропуснал въпросното ревизиране и затова дава надписа по попълването на Frankfurter, ц. м., като едно от свидетелствата за култа на Збелсурда у траките.

ването ветрове и като такъв е могъл да бъде тачен от моряци, а не от един народ, който е живял във вътрешността на Тракия, както са били денселетите, в чиято земя се намирало въпросното светилище, както личи от текста на Цицерона.¹ Ето защо Mordtmann още през 1878 г. в RA II, 301, ако и погрешно да е поставил светилището в земята на бесите, които също са обитавали вътрешността на Тракия,² е отхвърлил с пълно право конектурата на Turnèbe и е предложил в случая да се чете *Iovis [S]velsur[d]i*, като съзира в тоя израз латинизуваната форма на тракийското

Обр. 3. Релеф на Зевс Збелтйурд от Хайдар. По Кацаров, ИАИ VIII, 44, обр. 22.

Fig. 3. Relief de Zeus Zbeltiurdus de Hajdar. D'après Kazarov, ИАИ VIII, 44, fig. 22.

божеско име *Zβελσουρδος*. Предложеното от Mordtmann, ц. м., четене е било на първо време възприето от Homolle (вж. DH 1892, 381) и от Tomaschek, Die alten Thraeker II, 1, 1893, 60—61,³ а по-сетне и от Perdrizet, REA I, 1899, 25—26. Обаче Seure, REG XXVI, 1913, 243—246 и 249, се изказва решително против предложеното от Mordtmann четене, понеже Цицерон, когато цитувал гръцко или варварско име, винаги бил прибавял към него известно обяснение, което тук липсвало. Но това възражение, както забелязва Кацаров, ИАД V, 1915, 231, пада само по себе си, защото с латинската дума *Iovis* достатъчно се обяснява варварското име *Svelsurai*,

¹ За *Zeus Oβριος* вж. Kieck, Roscher's Lex. VI, 117, и бележката на Кеупе към стр. 118.

² Тая грешка е била изправена още през 1899 г. от Perdrizet, REA I, 23—26. Изхождайки от Цицероновия текст, той е изказал предположението, че тракийското светилище на Зевс Збелсурд е било разположено в областта на денселетите. Тъй като тяхната област е съвпадала с днешно Станкедимитровско, в което влизат и селата Шатрово и Голямо село, Кацаров, RA 1913 I, 344—346, е изказал мнението, че на разположения на юг от Голямо село хълм Царичин се е издигало въпросното светилище, тъй като оттам са били пренесени в Шатрово и Голямо село споменатите по-горе стълпове с името на Збелсурда, пък и там са били намерени две релефни изображения на Зевс, един стълп с посвещението *Οἶκος θεῶν καὶ τοῦ Ὀλυμπίου* (вж. Добруски, АЕМ XVIII, 1895, 107, № 8 = IGR 1,682) и значителни остатъци от античен строеж.

³ Той смята, че в случая по-скоро трябва да се чете *Iovis Spelsuri*.

resp. *Svelsuri*.¹ Нека отбележа най-сетне, че Lehmann — Haupt, Klio XVII, 1920, 283 и сл., предлага дори четенето *Iovis Zbelsurdi*, с други думи точното предаване на тракийското божеско име, като забелязва, че светилището на *Zeús Oúrios*, което е могъл да има предвид Τιγπέβε е принадлежало или на витинския цар Никодем или на Византион, та не е могло по никой начин да бъде наречено от Цицерона *fanum barbarorum*. Впрочем в латински липсват думи с начално *Zb* и затова е много естествено, че в устата на Цицерона то се е превърнало, както предполага Mordtmann, ц. м., в *Sv*.

Ние се връщаме към Есквилинския релеф, който, както казахме, ни поднася изображението на две тракийски божества. Кое от тях представя *θεός Ζβερθουρδος*, ни показват посвещенията от Бузаджилар и Хайдар, тъй като измежду десетте посвещения само тия две са съчетани с изображението му, което съвпада с това на *Zeús κεραύνιος*, resp. *κεραυνόβολος*. Оттук следва, че застаналият в лявата половина на Есквилинския релеф *Zeús κεραύνιος* застъпва тракийското божество *Ζβερθουρδος*. В такъв случай изобразеното в дясната му половина божество ще представя *Ιαμβαδουλη*.

2

Посвещенията от вида *Δι Ζβελθουρδω*, *Δι Ζβελθιουρδω*, *Δι Ζβελσουρδω* ни показват, че *Ζβελθουρδος* и неговите варианти могат да бъдат епитети на божеството, което е означено с гръцкото име *Zeús*. Обаче посвещенията от вида *θεῷ Ζβερθουρδω*, *Κυρίω θεῷ προγογιῷ Ζβελσουρδω*, *d[eo] Zb[ert]urdo* ни позволяват също тъй да предположим, че *Ζβελθουρδος* и неговите варианти представят самото име на божеството. Тъй ние се натъкваме на въпроса, дали *Ζβελθουρδος* и неговите варианти са епитет или име на божество. За разрешението на тоя въпрос е от значение Steph. Byz.: *Τίος, πόλις Παφλαγονίας τοῦ Πόντου, ἀπὸ Τίου ἱερέως τὸ γένος Μιλησίον, ὡς Φίλων, Δημοσθένης δ' ἐν Βιθυνιακοῖς φησι κτιστὴν τῆς πόλεως γενέσθαι Πάταρον ἐλόντα Παφλαγονίαν, καὶ ἐκ τοῦ τιμᾶν τὸν Δία Τιον προσαγορεύσαι*. Градът *Τίος* всъщност се е намирал на запад от реката *Βιλλαῖος*, която образувала границата между Витиния и Пафлагония, както става ясно от Аноним. *Peripl. P. Euxini* 13: *ἀπὸ δὲ Τίου εἰς Βιλλαῖον ποταμὸν στάδια κ'. οὗτος ὁ Βιλλαῖος ποταμός, ὡς πινέσ φασιν, ὀρίζει Βιθυνίαν τὰ δ' ἐχόμενα Παφλαγονίας ἐστ*, и следователно е принадлежал към Витиния, към която го отнася и Ptol. 5, 1, 7: *Βιθυνίας· Τιον*. Но ние знаем от Херодот 7, 75, че Витиния е била заселена от траки, които са били дошли от областта на Струма. Всичко това ни дава право да приемем, че в *Τίος* се крие названието на тракийския небесен бог.² Ако вземем предвид, че и.-е. *d* се застъпва в тракийски с *t*,³ и че и.-е. *w* остава в гръцки обикновено неотбелязано,⁴ то *Τίος* ще се сведе към и.-е. *dejeu-*: *djeu-*: *dīw-* „небесен“, което се

¹ Seurge, ц. м., предлага от своя страна четенето *Iovis vel Suri*, като приема, че *Zoupa* в надписа върху релефа от Павликени с изображение на Зевса у Добруски, Изв. на Нар. музей 1907, 170, обр. 19, застъпва в дателен падеж един друг епитет на бога, означаван с прозвището *Ζβελσουρδος*. Обаче *Zoupa* в случая представя името на дарителя (в именителен падеж), тъй като върху горната рамка на релефа няма никакви следи от букви, а името на бога, комуто се поднася дарът, може и да липсва. Поради това Кацаров, ИАД V, 1913, 232, отхвърля предположението на Seurge, а Cook, ц. м., 822, бел. 2, се задоволява да забележи, че то е по-скоро духовито, нежели вероятно.

² За тракийския характер на града *Τίος* говори и тамошният култ на *Zeús Συργαστήης*, resp. *Συργαστήιος*, чието име напомня течения в Тракия *θεὸς Σοῦργεῦθης* (вж. Gebhard, RE, IV A, 965—967).

³ В тракийски и.-е. *mediae* се променят в *tenues*, както може да се заключи от следните примери: *Utus* < и.-е. *wed-*: *ud-* „вода“, Walde-Pokorny, Vergleichendes Wörterb. der idg. Sprachen 1, 252; *-pel* в *Biti-pel* < и.-е. *bel-* „силен“, ст.-инд. *bālā-* „момче“, WP 2, 111; *Κύζικος*, *Κούζικος* < и.-е. *geu-s-*: *gu-s-* „извивам, кривя“, н.-перс. *goša* „ъгъл, кът“, WP 1, 558.

⁴ Срв. *Δᾶος*, *Δᾶος*, *Davos*, *Daus* < и.-е. *dhaw-* „дава“ във фриг. *δάος* *λύκος* WP 1, 823.

съдържа и в названието на гръцкия небесен бог *Ζεύς*, в генетив *Διός*, WP 1, 772 и сл.¹ Но промяната на и.-е. *ǵ* в *a*, която е характерна за тракийски,² ни дава право да приемем, че първоначално *Tios* е гласяло **TiFas*. Към това ни насочват и тракийските лични имена с грецизиран начален консонант (с гр. *Δ* вместо трак. *T*) от вида *Διασ-κενθος* < и.-е. *Diwos-kentos* „от Зевса пръв“, т. е. „пръв по волята на Зевса“ и *Dias-dinus* < и.-е. *Diwos-dwinos* „от Зевса страшен“, т. е. „страшен, внушителен по волята на Зевса“ (срв. *Διόσδοτος* = *ΔιFόσ-δοτος* „от Зевса даден“ у Bachtel, Die histor. Personennamen 132).³ Установената по този начин форма **TiFas* съвпада напълно с и.-е. *diwós*, гр. *Διός*, и следователно представя генетив от името на тракийския небесен бог, при което се подразбира по смисъл „град“. Очевидно *Tios*, resp. *TiFas*, означава „градът на небесния бог“, resp. „градът на Зевса“ (срв. *Διός πόλις*, *Διόπολις* като название на гръцки градове, а също и *Φίλιπποι* като тесалийски генетив от личното име *Φίλιππος* в смисъл „градът на Филипа“). По аналогия на многобройните гръцки градове на *-ος* се е превърнал **TiFas* в *Tios* (*ἡ Tios*) и във връзка с гръцкото *diós* от и.-е. *diwos* „небесен“ се явява и формата *Tios*. Трак. *Tiu-*, resp. *Diu-* (с грецизиране на началния консонант *t* в *d*) в имената *Tiu-tiamenus*, *Διου-κειλας*, *Diu-zenes*, *Διου-τραλīs* и т. п. ни дават известно основание да приемем, че именителният падеж от генетива **TiFas* е гласял *Tius* < **Tiws*, гдето *iw*, бидейки тавтосилабично, минава в *iu* (срв. готски *qius* „жив“, генетив *qiwis*; *kniu* „коляно“, ген. *kniwis* и т. п.).⁴ И тъй трак. *Tius*, ген. *Tiwas*, съответствува на гр. *Ζεύς*, ген. *Διός*, етр. *Tiv*, ген. *Tivs* и следователно представя тракийското название на небесния бог,⁵ отгдето следва, че *Ζελοουρός* и неговите варианти са епитети. Обстоятелството, че траките в историческата епоха, когато са искали да изобразят своя небесен бог, са прибегвали до установения от гърците тип на *Ζεύς κεραυνίος* или *κεραυνοβόλος*,⁶ както ни показват релефите от Есквилин, Бузаджилар и Хайдар, сви-

¹ С WP се означава споменатият в бел. 17 речник.

² И.-е. *ǵ* минава на тракийски в *a*, както ни показва *Καρα-βιζύη* „Горна Бизия“ < и.-е. *gʷor-* „гора, горе“, WP 1,682; *-τάλκας*, *-thalcus* в *Σει-τάλκας*, *Si-thalcus* < и.-е. *tolq-* „говоря“, ст.-бълг. *тлъкъ* WP 1,744 и др. Обаче гласната *o* се среща в тракийски думи: 1. под влиянието на гръцки (срв. *Deos-por*, *Σλαρα-δοκος* покрай *Dias-dinus*, *Spar-tacus*); 2. поради отвореното произношение на трак. *ǵ* (срв. *Σουρα-*, *-σορας* в *Σουρα-τραλīs*, *Δει-σορας* от и.-е. *kʷeu-*: *kʷ* в ст.-инд. *सृष्टा* „силен, мощен герой“ WP 1, 365); 3. като застъпник на и.-е. *ǵ* (срв. *Ῥόσηις* от и.-е. *rōs-* „тека“, WP 1,149).

³ За *-κενθος* „пръв“ вж. WP 1,398, а за *-dinus* — WP 1,816—817 (и.-е. съчетание *dw* дава в тракийски спирантно *d*). Пълно грецизиране на **TiFas* ни поднасят имената *Deos-por* и *Δεος-πορις*, гдето *or* и *our* застъпват нулевата степен от и.-е. *er* (вокалът *e* в първата половина на тия имена свидетелства за отвореното произношение на трак. *i*). Генетивите *Διασ-*, *Δεос-* застъпват първичен аблатив. Всеизвестно е, че *ablat. sing.* се е различавал в и.-е. праезик само в *ǵ*-склонение.

⁴ Вокалът *u*, resp. *ou* в *Tiu-*, resp. *Diu-*, не може по никой начин да застъпва присъщата на по-сетнешните северни гръцки диалекти редукция на неудареното *ǵ* в гръцкото *Διo-*, тъй като последното е застъпено в тракийски с *Tia-*, resp. *Δια-* (с грецизирано *d* вместо тр. *t*) < и.-е. *diwo-*, тр. *tiwa-* в смисъл на прилагателното „небесен, божествен“. Срв. тракийските имена *Tia-μαος*, *Sia-maus* (с асимиляция на *t* пред палаталния вокал), *Δια-ζελμīs*, *Δια-ζενīs*, *Dia-tralis* и т. п. Нека забележа, че *Δια-* в гръцките лични имена *Δια-πύριος*, *Δια-φάνης* и т. п. у Bachtel, Die histor. Namen, 1917, 130—131, нямат нищо общо с и.-е. *diwo-* „небесен, божествен“, тъй като то представя предлога *διά*, който като представка засилва значението на втората част от името и съответствува на нашето пре- (срв. *добър*, *предобър*).

⁵ Аз отминавам на това място опитите на Kretschmer, Aus der Anomia, 1890, 17—19, Einl. in die Gesch. d. gr. Spr., 1896, 241 и на Cook, Zeus II, 1925, 277 и сл., 824, за установяване на тракийското название на небесния бог, тъй като те почитват преди всичко на грецизираните тракийски имена от вида *Diu-zenes*, *Δεο-βιζος*, *Deos-por*, *Dios-cuthes*.

⁶ За мълнията и светкавицата като атрибути на гръцкия небесен бог и за епитетите му *κεραυνίος*, *κεραυνοβόλος*, *αστερόπλητων* вж. Cook, Zeus II, 1925, 739—750, 807 и сл.

детелствува, че и двата народа са превърнали в атрибути на небесния бог светкавицата и мълнията, които представят най-внушителните явления в небесния простор.¹ А това ни дава достатъчно основание да приемем, че в тракийския епитет на небесния бог се подчертава също отношението му към светкавицата и мълнията, които тъй велеречиво говорят за неговата мощ и сила. До колко това предположение е правдоподобно, ще стане ясно от етимологичното тълкуване на епитета, към което сега пристъпвам.

Първата половина на епитета на тракийския небесен бог гласи *Zβελ-* и *Zβερ-*. Формата *Zβελ-* се свежда към и.-е. *swel-* „горя“, WT 2, 531, от което са произведени ст.-инд. *sūvar*, *svār* „слънце“ и гр. *εἴλη*, *εἴλη*, *ἔλη* „слънчева светлина“, „слънчева топлина“, отгдето би следвало, че тракийският небесен бог би трябвало да се постави в известна връзка със слънцето и неговата светлина и топлина. Обаче подобна връзка не е загатната нито в нашия релеф, нито в релефите от Бузаджилар и Хайдар. Остава, следователно, да приемем, че първата половина на божеското име е гласяла първоначално *Zβερ-*, което се свежда към и.-е. *g'wer-* „светя, сияя“, WP 1, 643.² От тоя и.-е. корен са произведени ст.-инд. *jvalā*, *jvala* „светлина пламък, факла“³ и лет. *zvers* „светкаш“, отгдето лесно се дохожда до значението „светкавица, мълния“, към което ни насочват и самите релефи.⁴ Очевидно първоначалното *Zβερ-* поради наличието на *ρ* и във втората половина на божеското име се е дисимилирало в *Zβελ-*.

Втората половина на божеското име проявява следните варианти: *-θιουρδος*, *-σουρδος*, *-t]urdus*, *-tiur[dus]*. Колебанието между *θ* и *t* в *-θιουρδος*, и *-tiur[dus]* се дължи на обстоятелството, че в тракийски език и.-е. *tenues* се променят в *tenues aspiratae*, чиято аспирация е могла да остане неотбелязана, понеже е била много слаба.⁵ Сменяването на *-θιουρδος* и *-t]urdus* с *-θιουρδος* и *-tiur[dus]* говори за тенденцията да са преиотува и.-е. *й*,⁶ която е присъща не само на тракийски, но и на други и.-е. езици. Ако пък на мястото на *-θιουρδος* и *-tiur[dus]* се явява *-σουρδος*,⁷

¹ Вж. Nilsson, *Gesch. d. gr. Rel.*, 1941, 366—367; Wilamowitz, *Glaube* 1, 1931, 212 и Schrader, *Reallex. der indogerm. Altertumskunde*, 2. изд., 395 и сл.

² За прехода на и.-е. *g'w* в *zh* говори и трако-витинският етникон *Zβαληνοί* > и.-е. *g'hwel-* в ав. *zbarah-* „хълм“, WP 1, 643.

³ Спомената тук дума *jvala* ни дава право да предположим, че първата половина на божеското име *Zβελ-*, resp. *Zβερ-* се е завършвала някога на вокала *a*, който поради непосредственото съседство с плавната съгласна *l*, resp. *r*, е могъл да бъде синкопиран. Срв. *Σπαρ-δομος* и *Σπαρ-δοκος*, *Δουρα-ζεις* и *Δορ-ζενθος* (о-вокал поради отвореното произношение на трак. *й*).

⁴ Тълкуването, което дават на първата половина на божеското име Tomaschek, *Die alten Thr.* II 1, 61; Jokl, *Ebert's Reallex.* XIII, 291 и Atkinson у Cook, *Zeus* II, 283, е несъстоятелно, тъй като те изхождат от несъществуващата му варианта *Ziβελσουρδος* (вж. бел. 4, стр. 8). Но докато Tomaschek и Jokl все пак случайно дохождат до възприетото от мене значение на първата половина на божеското име, като я свързват с лит. *žaubas* „мълния“ *žibu*, *žibėti* „блестя, светя“, Atkinson се опитва да открие в нея и.-е. корен *diw-* „небесен, божествен“. Нека добавя, че Kretschmer, *Einl.*, 170, бел. 1, съзира в случая ст.-инд. *svār* „слънце“ от и.-е. корен *swel-*. Подобно тълкуване обаче би стояло в противоречие с представата за небесния бог като обладател на мълнията, като какъвто се явява в релефите от Есквилин, Бузаджилар и Хайдар.

⁵ За промяната на и.-е. *tenues* в *tenues aspiratae* срв. *-пага*, *-phara* „пазар“ в *Bé-пага*, *Bre-iero-phara*, WP 2, 39; *Bithus*, *Bithus*, *Bitus* < и.-е. *bhuit-* гр. *φῆν* „рожда, издънка“, WP 2, 143; *Κυπ-*, *Чым-* в *Κύψαλα*, *Chympsala* < *qeyr-*: *qur-* „длъбина“, WP 1, 372, отгдето става ясно, че аспирацията на тракийските *tenues aspiratae* е могла да остане и неотбелязана, понеже е била много слаба.

⁶ Срв. имената *Durazis*, *Δουρα-ζεις*, *Diur-pagissa*, *Diur-paneus*, *Τιοννη*, *Tutius*.

⁷ Срв. *-αλιος*, *-αλος* в *Ορσο-αλιος*, *Δοιδ-αλος* и *-τιηνος*, *-θιηνος*, *-σηνος* в *Γεικε-τιηνος*, *Γεικα-θιηνος*, *Γεικε-σηνος*.

това показва, че в тракийски *θj, tj* е могло да мине в *s*. Изхождайки от тия особености на тракийски, към които се притуря и промяната на и.-е. *mediae aspiratae* в *mediae*,¹ ние можем с пълна сигурност да сведем и петте варианта на втората половина на божеското име към праформата **turdhos*, образувана от и.-е. корен *twer-*: *tur-* с двоякото значение: 1. „хващам, залавям, държа“ (срв. лит. *tveriu, tvėrti* „хващам, обхващам“ и лет. *tvēru, tvērt* „хващам, държа“, WP 1,750), 2. въртя, превъртвам, замахвам“ (срв. ст.-н. *dweran* „бързо превъртвам“, WP 1,749), и и.-е. суфикс *-dho-*, който в случая служи за произвеждане на дейни имена.² Тъй става доста правдоподобно, че *Ζβεργουρδος* и неговите варианти означават в съгласие с Есквилинския релеф „тоя, който държи (т. е. обладава) светкавицата, мълнията“³ или в съгласие с релефите от Бузаджилар и Хайдар — „тоя, който превъртва, замахва светкавицата, мълнията“. А това значение на божеския епитет потвърждава предположението, че и у траките, както и у гърците, мълнията и светкавицата са били атрибути на небесния бог. Оттук следва, че дошлите до нас релефни и статуарни изображения на *Ζεὺς κεραυνίος*, resp. *κεραυνοβόλος*, доколкото представят посвещения на тракийци, застъпват тракийския бог на небето, ако и да са лишени от името му **Tius* или от епитета му *Ζβεργουρδος* и неговите варианти.⁴

3

Ние минаваме към другото божество, което е изобразено в дясната половина на Есквилинския релеф. Разкрачено то е яхнало кон, който е в ход на ляво с надигнат десен крак. Лицето му е кръгло и безбрадо. Главата му е с обилна коса, свита изотзад на възел и спусната на букли върху раменете и врата му. Бедрата му са женствени. Ръцете му държат юздите на коня. Към това божество, за чието изобразяване липсват паралели в античността, се отнася очевидно името *Ιαμβαδουλη*. Тъй като дателният падеж, в който стои божеското име, може да се сведе както към номинатива от мъжки род *Ιαμβαδουλης*, тъй и към номинатива от женски род *Ιαμβαδουλη*, явява се въпросът, дали то означава бог или богиня. Matz-Duhn *Antike Bildwerke in Rom* III, 1882, 3771, смята, че въпросното божество е от мъжки пол и следователно името му гласи в номинатив *Ιαμβαδουλης*. В разрез с това мнение, което е било възприето и от Roscher, *Lexikon der Mythologie* II, 1890, 12, *Perdrizet* в *REA* I, 1899, 24—25 и у Daremberg-Saglio, *Dict. des antiquités* III, 1699, бел. 2, обаче отстоява възгледа, че въпросното божество, за чийто тракийски произход говорило съвпадението на втората половина на името му с първата част на личното име *Δουλη-ζελμис*, било всъщност от женски пол и следователно номи-

¹ Срв. *Βενδῖς* < и.-е. *bhendh-* „въззвам, съчетавам“, WP 2, 152; *-διζα* „град“ < и.-е. *dheig'h-* WP 1, 833; *Gety-* в *Gety-styrum* „locus possessorum“ и *-γέτεια* в *Λινο-γέτεια* „притежание на Динес“ < и.-е. *ghend-, ghed-* „залавям, добивам“, WP 1, 589.

² За тая функция на суфикса *dho-* вж. Brugmann, *Grundriss* I, 472. Нека забележа, че и Tomaschek, ц. м., съзира тъй също във втората половина на името един *poten agentis*. Обаче предположението му, че в него се крие представата за добиване на пламък чрез търкане, е в основата си несъстоятелна, макар и тя да се възприема и от Atkinson у Cook, *Zeus* II, 284, бел. 1.

³ До това тълкуване е дошъл и Jokl, *Ebert's Reallex.* XIII, 291. Впрочем и Tomaschek, ц. м., е на мнение, че втората половина на името може да съдържа и.-е. *twer-* в смисъл „fassen, innehalten“.

⁴ За тоя вид релефни и статуарни изображения вж. Seure, *REG* XXVI, 1913, 225 и сл.; Kazanow, *RE* VI A, 516—517, Cook, *Zeus* II, 817 и сл.; Danoff, *Archiv für Religionswiss.* XXIII, 166 и сл.; Ruzicka, *ИАИ* VII, 1922—23, 32, допуска, че изображения върху монетите от Пауталия *Ζεὺς κεραυνίος* представя тракийския *Ζβεργουρδος*.

нативната му форма гласяла *Ιαμβάδουλη*. Като доказателство за това френският археолог привежда обилната му свита на възел отзад коса, като при това поради коня, който то е яхнало, го обявява за богиня от вида на Епона или от вида на Еос, гесп. на Селена.¹ Възгледът на Perdrizet относно пола на божеството е бил усвоен и от Kaibel, IG XIV, 1900, 981; Добруски, Мсб. XVI—XVII, 1900 (вж. и Изв. на Нар. музей 1907, 155—156); Cumont, RE IX, 1914, 633 и Reipach, Rép. Reliefs III, 1912, 200, 3 и 552, като в подкрепа на тракийския му произход Добруски, ц. м., е съпоставил втората половина на името му с личните имена *Δουλης*, *Δολης*, а Cumont, ц. м., с божеския епитет *Ασδουλης*. На схващанieto, че божеството е от женски пол, се противопостави енергично Seure, REG XXVI, 1913, 236—240. Твърдейки, че му са известни само богини, които яздели седнали на една страна върху коня, а не разкрачени, той заявява, че яхналата кон фигура в нашия релеф се схожда в някои подробности с тракийския херос, ако и тя да не съответствува на обикновения начин на изобразяването му, като при това припомня, че култът на хероса е застъпен и в Есквилинското светилище с известен брой оброчни плочки. Тъй той дохожда до заключението, че въпросното божество е от мъжки пол, и, съпоставяйки името му *Ιαμβάδουλης* с епитета на хероса *Ασδουλης* поради еднаквия им завършек, приема, че първото име представя, както второто, епитет на тракийския херос като хипостаза на Диониса, към което ни насочвало и името на самия дедикант.² Кацаров, ИАД V, 1915, 230—231, обаче счита мнението на Seure за недостатъчно обосновано и затова приема, че Ямбадула е женско божество, което би могло да се сравни донякъде с известния тип на Артемида като яздачка на елен. В по-ново време Mateescu, Dizionario epigr. di Antichità Romana di E. D. Ruggiero IV 1, 1923, 2—3 (срв. и Ephemeris Daco-Romana 1, 1923, 158 и 214); Cook, Zeus II, 1925, 821, а също и Дякович, ГПНБМ 1926, 4, споделят мнението на Seure, че божеството е от мъжки пол,³ докато Keune, Roscher's Lex. VI, 1924—1927, 560, отстоява възгледа на Perdrizet, че то е от женски пол. От казаното до тук става ясно, че въз основа на външния облик на божеството се дохожда само до противоречиви заключения относно пола и значението му. Ето защо ние ще се опитаме да разрешим и едното и другото, като изхождаме от етимологията на самото име.

Божеското име е очевидно двуосновно и като такова се разчленява в *Ιαμβά-* и *-δουλη*, гесп. *-δουλης*. За изтълкуването на първата му половина е от значение и.-е. корен *ǵr-*, от който са произведени без вътрешно назалиране ст.-инд. *āpas-* п. „дело“ (= лат. *opus*) и *apnas-* „добив, имот, притежание“ и с вътрешно назалиране гр. *ῥμλ-νη* „храна, жито, полски плодове, богатство“, WP 2, 175. В тракийски, гдето и.-е. *ǵ* минава в *a*, а и.-е. *p* в *ph*, тоя вътрешно назалиран и.-е. корен *op-* би се превърнал на първо време в *amph-*, което по-сетне би дало *amb-*. Обаче в тракийските езикови остатъци ние не попадаме нито на един случай, в който тракийското *a* като застъпник било на и.-е. *ǵ*, било на и.-е. *a* да е преютувано. Във всички случаи, в които на тракийски се явява *ia*, гесп. *ia*, ние имаме работа с не

¹ За рязкото различие в иконографско отношение между Епона, Селене и Еос от една страна и тук разглежданото божество от друга страна вж. Keune, RE VI, 236—238; Roscher's Mytholog. Lex. II, 3135 и Escher, RE V, 2668.

² Вж. Seure, REG XXVI, 1913, 240, бел. 1.

³ Дякович, ц. м., в желанието си да изкара Ямбадула за божество от мъжки пол, твърди, че то било облечено в тесни плътни прилепнали панталони (един вид беневерци) и в късо кожухче с дълги ръкави и било обуто в сандали.

винаги отбелязваната прејотация на и.-е. ē.¹ Това ни кара да приемем, че в тракийското *Ιαμβα-* се крие и.-е. корен *отр-* в съответната нему *е-*степен *етр-*. И тъй от прејотуваното *jetpro-* пряко *jampho-*, което се е запазило в селищното име *lampfro-runna* у Liv. 26, 25,² се дохажда до *Ιαμβα-* в смисъл на гр. *ὄμπ-νη* „храна, полски плодове, имот, богатство“.³ А тъй като образуваното от *ὄμπ-νη* прилагателно *ὄμπνιος*, в женски род *ὄμπνία*, се явява като епитет на богинята Деметра,⁴ става доста правдоподобно, че и *Ιαμβαδουλή* е епитет на майката-земя, която във всички и.-е. народи се схваща като божество от женски пол, и следователно представя название от женски род.

Ние преминаваме към втората половина на божеското име *Ιαμβαδουλή*. Изхождайки от епитета на богинята Деметра у Eur. Rhes. 964, *καρποποιός*, гдето *καρπο-* очевидно съответствува по смисъл на *ὄμπνη*, ние смятаме, че във втората половина на божеското име се съдържа дума със значение „тая, която твори, създава, произвежда, прави“. Такава дума може да бъде само образуваната от *δ-*степен на и.-е. корен *dhē-* „поставям, слагам“ в смисъл „правя, творя“ и суфикса *-lo-*, който в случая означава помен *agentis* (срв. ст.-сакс. *don* „правя“, ст.-бълг. *дръводѣла* „дрводелец“, *дѣлати* „работя“, лат. *figulus* „грънчар“, *legulus* „събирач“), като при това не трябва да се забравя, че и.-е. *δ* в тракийски е могло поради затвореното си произношение да мине в *и* и по-нататък пряко *й* в *і* (срв. *Δωλε-πορις*, *Δυλν-πορις*, *Διλι-πορις*, *Dula-zenes*, *Δυλα-ζενης* и т. п.). Така се установява, че *Ιαμβαδουλή* означава „тая, която твори, прави, създава храна, жито, полски плодове, богатство, имот“.⁵

Тъй като *-δουλης* и *Δουλή-* в епитета *Ασδουλης* и в личното име *Δουλή-ζελμυς* съвпадат звуково с *-δουλή* в *Ιαμβαδουλή*, явява се въпросът, дали не могат и семантично да се отъждествят. Поради това се налага да установим етимологията и на *Ασδουλης* и на *Δουλή-ζελμυς*. Във всеки случай *Ασδουλης* не представя синкопираната форма на предполагаемия от Seigne, ц. м., епитет **Ασαδουλης*, но деминутивната форма в хипокористичен смисъл от името *Ασδης* „яздач“, произведено от и.-е. *e-zd-o-* или *ias-do-* „яхане, язда“, гдето и.-е. *d* не минава в *t* поради предходното

¹ Срв. *Ieterus* и *Iatrus* покрай **Αθρης* с неотбелязана прејотация < и.-е. *ētro-* „бърз, буен“ WP 1, 118 и *σκιάρη* „dipsacus fullonum“ < и.-е. *sqwer-* „драща, режа“, WP 2, 547. Преходът на трак. *je* в *ja* се обяснява не толкова с въздействието на *j*, колкото с отвореното произношение на трак. *e*, поради което то се предава и с *a* (срв. *-ζενις*, *-ζανις* в имената *Βριζενις*, *Βριζανις* < и.-е. *g'en-* „раждам“, *-έσπιος*, *-άσπιος* в епитетите *Ούτι-άσπιος*, *Ούτ-άσπιος* < и.-е. *ek'wo-* „кон“ и др.).

² Втората половина на това име се свежда навярно към и.-е. *rewos* „пространство“ в лат. *rūs*, *rūris* „поле“, ирл. *rōe*, *rōi* „равно поле“, WP 2, 356.

³ Предаването на латинските думи *Ianus*, *Ianiculum*, *Iullus* с *Ιανός*, *Ιανικόλον*, *Ιούλιος*, гсрр. *Ειούλιος* ни показва, че полугласната *j* се заменя в гръцки с вокално произнасяната йота. Срв. освен това иранските имена *Ίεξδραδος*, *Ίεξδαγος* *Ίασι(ν)δάνακος* и др. у Justi, Iran. Namenbuch, 149 и 144, гдето тъй също *I* застъпва *j*-звук.

⁴ Вж. *Ὀμπνία* като епитет на Деметра IG III 26, 2, 3. Освен това вж. Schol. Nicandri Alexipharm. 7: *ὄμφαλός γάρ ἀπὸ τῆς ὄμπνης εἴρηται, ὃ ἐστὶ τροφή, ἀφ' οὗ καὶ ἡ Δημήτηρ ὄμπνία; Hesych ὄμπνη ἢ τροφή, εὐδαιμονία, ἀφθονος, νόστιμος, ἢ τὸ ἀναπνεῖν ἡμῖν δίδουσα; "Ὀμπνιος λειμών" ὁ τῶν πυρίων καὶ Δημητρίων καρπῶν, ἐπεὶ Ὀμπνία ἡ Δημήτηρ; Suidas: "Ὀμπνιον ὕδωρ τὸ τρέφειμον καὶ πολὺ λέγεται Ὀμπνιερὸν ὕδωρ, τὸ τρέφειμον; "Ὀμπνιον" ἡ Δημήτηρ, αἰτία οὗσα τοῦ ἀναπνεῖν, "Ὀμπνιος λειμών" ὁ αὐτός, καὶ Δημητριακοὶ καρποὶ, ἐπεὶ Ὀμπνία ἡ Δημήτηρ λέγεται.*

⁵ Поставянето на *θεός* пред *Ζβελσοῦρδος* и изпушането на *θεά* пред *Ιαμβαδουλή* намира своята успоредница между другото и в надписа от Галия у Keune, Roscher's Mytholog. Lex. VI, 560 s. *Zbelsurdos: Deo Borvoni et Damonae*.

z, resp. s (суфиксът -lo- тук има деминутивно значение).¹ Що се отнася до личното име *Δουληζελμς*, то поради втората му половина -ζελμς, която се свежда към и.-е. *k'el-* в готското *hilms* „шлем“, англ.-сакс. „защитник“, WP 1, 432—433, ние трябва да приемем, че в първата му половина *Δουλη-* се съдържа *δ*-степен от и.-е. *dhel-*: *dhol-* в гр. *θόλος* „свод, сводест покрив, кръгло здание“, *θάλαμος* „стая, разположена във вътрешността на къщата, заобиколена от други стаи“ и *θαλάμη* „леговище“, WP 1, 864, като изхождаме от факта, че в трак. *δ* поради затвореното си произношение минава, както вече споменах, в *и* и преко *й* дори в *і*. Това тълкуване се подкрепя и от глосите у Hesych.: *δωλοδομεῖς οἰκογενεῖς* (по-правилно *δωλοδομεῖς οἰκογενεῖς δοῦλοι*); *δοῦλος ἢ οἰκία ἢ τὸ αὐτὸ συνέλευσεν τῶν γυναικῶν* и *ἐνδύλω ἐνδοθεν* т. е. *ἐν οἴκῳ*, resp. *οἴκοθεν*, към които трябва да се прибави Hipp., frg. 74, Bergk, PLG: *οὐ μοι δικαίως μοιχὸς ἀλῶναι δοκεῖ Κρίτης ὁ Χίτος ἐν κασσωρικῶι δοῦλοι* и Athen. 6, 276 d: *Ἀχαιοὶ δ' ἐν Ὀμφάλῃ περὶ τὸν Σάτυρον λέγων ὡς εὐδουλος, ὡς εὐδοικος*. Тъй става доста правдоподобно, че *Δουληζελμς* означава „закрилник на къщата“. Оттук следва, че съпоставянето на *-δουλη* в *Ιαμβαδουλη* с *-δουλης* и *Δουλη-* в *Ασδουλης* и *Δουληζελμς* у Perdrizet, Seure, Cumont и Cook, ц. м., е съвсем безпредметно, тъй като в случая имаме работа само с фонетично съвпадение на форми с различно значение.

4

Редица лингвисти са се опитали досега безуспешно да обяснят етимологично думата *δοῦλος* „роб“ (в женски род *δοῦλη* „робиня“), която в Leg. Gort. I, 1 и др. гласи *δῶλος*, у Theocr. V, 5 — в звателен падеж *δῶλε* и у Callim. hymn. 5, 47 — в женски род *αἱ δῶλαι*, като са изхождали от особеностите на гръцки език. Тъй Düntzer, KZ XVI, 1867, 27, я свързва съвсем неоснователно със ст.-инд. *dasā* „неариец, враг“, а Lewy, IF II, 1892, 446, я свежда към **loῦλος* от и.-е. *lau-* „плячкосвам“ и я тълкува в смисъл „der im Kriege erbeutete“, като приема в случая дисимиляция на *λ—λ* в *δ—λ*, която е напълно чужда за гръцки. Lorenz, IF V, 1895, 342—343, пък долавя в нея и.-е. корен *dew(a)-* „напредвам“, който привидно се съдържа в гот. *taujan* „правя“, и ѝ придава значението „който приготвя, прави“, т. е. „работник“.² Legerlotz, Etymologische Studien, Programm Salzwedel, 1882, 1 и Johansson, IF III, 1893, 229—230, обаче я отъждествяват с процитираната по-горе глоса *δοῦλος ἢ οἰκία*, като първият от тях я свързва с и.-е. корен *del-* „художествено изрязвам“, а вторият — със ст.-инд. *dāra-* „домакинство, съпруга“ от и.-е. *dolo-*. Lambertz, Gl. VI, 1914, 1 и сл., който също както току-що споменатите лингвисти свежда *δῶλος*, *δοῦλος* „роб“ към глосата *δοῦλος ἢ οἰκία*, отхвърля съвсем основателно изтъкнатите тук опити да се обяснят тия две думи като наследени от и.-е. праязык и, позовавайки се на местното разпространение на звуково съвпадащите с тях лични имена *Δουλος*, *Δουλα*, *Δουλίων* и т. п., твърди, че въпросните две думи в гръцки са заемка от езика на прединдоевропейското население на Мала Азия, отгдето са минали в Гърция (по-точно във Беотия и Фокида) и Тракия и че колебанието *δῶλος*:*δοῦλος* почива на диалектични различия в прединдоевропейския

¹ Че във фрагментираната оброчна плочка у Kazanow, Die Denkmäler des thr. Reitergottes, 808 ... *ασδης* представя в същност изцяло предаденото лично име *Ασδης* става ясно от съответната нему деминутивна форма *Asdula* CIL X, 216. Срв. тракийските лични имена *Cerzus* ∞ *Cerzula*, *Pyrus* ∞ *Πυρουλας*, *Βεσσος* ∞ *Βεσουλα*, между които съществува същото съотношение, каквото се долавя между *Ασδης* и *Asdula*.

² Почти същото тълкуване дава и Brugmann, IF XIX, 1909, 386 и сл.

език.¹ Но ние установихме по-горе, че *δῶλος*, *δοῦλος* в смисъл на къща е в същност тракийска дума. При това преходът от значението „къща“ към „роб“ е твърде неправдоподобен, понеже, както забелязва Assmann, Gl. XVI, 1918, 94, робът бива назоваван и *οἰκέτης* „домашен човек“, но не и *οἶκος* „къща, дом“.² Очевидно гр. *δῶλος*, *δοῦλος* „роб“ не може по никой начин да се свърже с глосата *δοῦλος* ἢ *οἶκία*. За изтълкуването на *δῶλος*, *δοῦλος* в смисъл на роб е от значение само втората половина на тракийския божески епитет *Ἰαμβά-δουλή*, която ние сведохме към и.-е. *dho-lo-* в смисъл „тая, която твори, прави, произвежда“. А като се вземе предвид, че преходът от значението „тоя, който твори, прави, създава нещо“ към значението „работник“ е съвсем естествен и че гърците, когато са завзели историческите си земи, са предоставили на завареното там от тях население по-голямата част от полския и занаятчийски труд, то думата, която на езика на това население е означавала „работник“, лесно е могла да добие значението „роб“.³ Че поне част от това население е било от тракийски произход, става доста правдоподобно от редица гръцки легенди, които е разгледал F. Hiller von Gärtringer, *De Graecorum fabulis ad Thraces pertinentibus*, Diss. Berl. 1886. Впрочем следи от тракийско население в северна и средна Гърция се долавят, както е всеобщо признато, и в историческата епоха. Обаче твърдението на Херодот II, 51, че Атика е била някога обитавана от пеласги, ни дава право до известна степен да предположим, че думата *δῶλος*, *δοῦλος* е била присъща и на установения от Вл. Георгиев предгръцки език (вж. Georgiev, *Vorgriech. Sprachwissenschaft*, 1941 и 1945, 162).

5

И тъй тракийската дума *δοῦλος*, гесп. *доῦλη* „тоя, който, гесп. тая, която създава, твори, прави нещо“ е добила у гърците значението „роб, робиня“. Поради това те са долавяли в прозвището *Ἰαμβάδουλη* две отделни думи: 1. личното име *Ἰάμβα*, гесп. *Ἰάμβη* и 2. нарицателното име *δοῦλη* „робиня“. Тъй обособената първа половина на божеското прозвище се превръща в име на една обикновена смъртна жена, която играе роля в дома на Метанейра, съпругата на Елевзинския цар Ке-леос или на Хипотоонта, епонима на една атическа фила, като успява да разсмее дошлата там Деметра, въпреки тъгата ѝ заради изчезналата ѝ дъщеря и я накарва да уталожить жаждата си с приготвеното от ечемик питие. Във връзка с така създадения мит авторът на химна в чест на Деметра я назовава старателна прислужница „*κεδνὰ ἰδούα*“ (Hymn. in Dem. 195). Аполодор я представя като някаква старица „*ῥαῖά τις*“ (Apollod. I, 30), а съставителят на схолиона към Еврипид, Орест 964, я счита за някаква робиня на Метанейра (*Ἰάμβη δέ τις δοῦλη τῆς Μεταείρας*),⁴ до-

¹ Lambertz, ц. м., 17, оспорва с пълно право предположението, че *δῶλος* представя съответната дорическа форма от *δοῦλος*.

² Assmann, ц. м., изказва предположението, че вавилоно-асирийската дума *dullu* „служба, работа“ е минала пряко Мала Азия в Гърция и там е добила значението „служител, работник“, отгдето лесно се дожда до значението „роб“. Обаче в случая имаме навярно случайно съвпадение на различни по корен думи.

³ За отношенията между роби и господари в праисторическата епоха е от значение Tac. Germ. 25: „Ceterum servis non in nostrum modum, descriptis per familiam ministeriis utuntur: suam quisque sedem, suos penates regit, frumenti modum dominus aut pecoris aut vestis ut colono iniungit, et servus hactenus paret; cetera domus officia uxor et liberi exequuntur“. Аз смятам, че това, което тук се предава за отношенията между роби и господари, подхожда напълно за отношенията между гърците и подчиненото от тях в праисторическата епоха население.

⁴ Това се предава дословно и като схолион към Nicandri Alexipharm. 130.

като Никандър, *Alexipharm.* 132, смята за необходимо да подчертае тракийския й произход с израза *Θρηύσσα Ἰάμβη*.¹ Предавайки мита за престоя на Деметра в Атика, Аполодор, ц. м., добавя, че дръзките и безсрамни шеги, с които Ямба накарала да се разсмее Деметра, въпреки дълбоката си скръб, са дали повод на жените да си служат също с подобни шеги в тъй наречените Тесмофории, в които богинята е била чествувана като покровителка на първата оран и на посевите.² С шумната радост, с която е било съчетано това чествуване на полския труд, може да се обясни твърдението на Еврипидовия схолиаст, че Ямба била считана от някои за дъщеря на бога Пан и на богинята Ехо.³ Ако пък в *Etym. M.* 463, 28, Ямба се назовава вакхантка, която била изнамерила ямбичния размер, то това се дължи на обстоятелството, че в тъй наречените Халои, празнувани при поникването на посевите и порязването на лозите, Деметра е била чествувана съвместно с Диониса.⁴ Впрочем и Еврипидовият схолиаст също твърди, че Ямба за пръв път си била послужила в своите шеги и закачки с ямбичния размер, който поради това бил наречен по нейно име. В същност ямбът според Аристотеля се доближава най-много до обикновената реч и затова е подходдал за импровизираните шеги и закачки, тъй характерни за Тесмофориите и Халоите. Превръщането на Ямбе (*Ἰάμβη*) в ямб (*ἴαμβος*), в смисъл на ямбичен стих, е станало навярно под влиянието на завършека на думите *θρηύαμβος*, *διθύραμβος*, чийто произход и значение ще разгледаме по-сетне.

6

Ἰαμβάδουλη в смисъл на тая, която твори, създава, произвежда храна, жито, полски плодове, богатство, представя очевидно един от епитетите на земята като богиня, от която зависи плодородието на посевите. Остава следователно открит въпросът за самото име на богинята. Като се вземе предвид, че от нея органичният свят си води началото, ние очакваме да се сведе нейното име към представата за майка. И наистина към такава представа ни насочва както *Μα-, Μη-, Με-* от и.-е. *ma* „майка, дойка“, дор. *ma* „майка“,⁵ *WP* 2, 221, тъй и *Αμα-, Αμια-, Αμη-* от и.-е. *am(m)a* със същото значение, *WP* 1, 53, в тракийските лични имена *Μα-κεντης*,⁶ *Μα-*

¹ Seure, *REG* XXVI, 1913, 257, бел. 4, е отбелязал за пръв път занимливото съвпадение на божеския епитет *Ἰαμβάδουλη* в Есквилинския релеф с *Ἰάμβη δούλη* в *Schol. Eur. Or.* 964. Александрийските учени, както той предполага, били узнали, че в Дионисовия тиазос участвувала и една тракийска богиня на име *Ἰαμβάδουλη*, и тъй като това име им било непонятно, те го осмислили в *Ἰάμβη δούλη*, като изхождали от споменатата в химна на Деметра *Ἰάμβη*. Но в такъв случай именителният падеж от божеското прозвище би трябвало да гласи *Ἰαμβάδουλη*, както ние предполагахме, а не *Ἰαμβάδουλης*, както мисли Seure. Ето защо френският археолог заявява, че подобни етимологии, които почиват на каламбур, допуснали да се обясни една дума от женски род с форма от мъжки род и дава като пример за това *Fulg. Mythol.* 3, 10 *ὠραία φωνή = Ὀρφεύς*. Cook, *Zeus* II, 821, се задоволява да отбележи, че в случая култовото прозвище *Ἰαμβάδουλη* е било криво разбрано от гръцките схолиасти.

² Вж. Nilsson, *Griech. Feste*, 1906, 322; Deubner, *Attische Feste*, 1932, 53; Nilsson, *Gesch. d. gr. Rel.*, 1941, 623.

³ Вж. Weiszäcker, *Roscher's Lex.* II, 138 s. *Iambe*.

⁴ Вж. Deubner, *Attische Feste*, 61 и Nilsson, *Gesch. d. gr. Rel.*, 438.

⁵ Вж. Aesch. *Suppl.* 890: *μα Γα, μα Γα*.

⁶ Т. е. от *Μα* „пръв“, с други думи „по волята на *Μα* първа рожба“. За *-κεντης* > и.-е. *kent-* вж. стр. 12, бел. 3.

δοκς,¹ Μη-δοκος, Μη-τακος, Με-τακος,² Αμα-τοκος, Αμμα-τοκος, Αμη-τοκος. Че в случая под *Μα*, *Μη*, *Με*, *Αμα*, *Αμμα*, *Αμη* се разбира в същност майката-земя, ни показва наличността на богиня с името *Μᾶ* в Хиркания, Пергамон, Едеса и Тесалонике (вж. Ensslin, RE XIV, 78, 90), а също и бележката у Hesych.: Ἀμῆας ἡ τροφὸς Ἀρτέμιδος καὶ ἡ μήτηρ καὶ ἡ Ῥέα καὶ ἡ Δημήτηρ и в Etym. M.: Ἀμῆα, ἡ τροφὸς καὶ μήτηρ καθὰ ὑποκορίσματα, καὶ Ῥέα λέγεται, καὶ ἀμῆας λέγεται καὶ ἀμῆα (срв. и Ἀμμαῖа като прозвище на Деметра у троезенците, Plut. Prov. 41 и оск. *Ammai* „Matri“ като божеско име). Съпоставянето на личните имена *Magava* от Парион CIL III, 7389 и *Μαδάγαρα* от гр. Сталин, Kalinka, ADB, 346, гдето *-gava*, *-γαρα* се свежда към и.-е. *ghou-* „проявявам внимание, почитам“, WP 1, 635, ни дава основание да предположим, че *Μαδα-*, което намира своята успорица в осетското *madd* „майка“, представя разширената форма на божеското име *Μᾶ*.³

Но думите *Μᾶ*, *gesp. Μαδα*, Ἀμῆα означават сами по себе си изобщо „майка“ и затова те са могли да означават земята като божество само в съчетание със съответната тракийска дума за земя, която обаче е могла да се изпусне, щом от евентуалния контекст се допълвала по смисъл. Към тракийската дума с това значение ни насочва гръцката дума γῆ, дор. γᾶ, у Омира γαῖα „земя“, която Brugmann, IF XIV, 95 и сл., свежда към праформата *gaFja* (срв. и лак. глоса у Hesych. γαβερὸς = γαβερὸς, тъй като тя се доближава и фонетично и семантично до готското *gawi* и арменското *gavor* „земя, страна, местност“, произведени от депалатализирания и.-е. корен *g'hēu-*: *g'hēu-*, WP 1,565. Превръщането на *gh* в тоя корен не в *χ*, а в *γ*, както е присъщо на тракийски,⁴ ни дава известно право да предположим, че гръцката дума γῆ „земя“, чийто произход досега е оставал неясен,⁵ представя заемка от езика на предгръцкото индоевропейско население на Гърция, в чийто състав, както вече споменахме, са влизали вероятно и траки.⁶

7

Ние установихме вече същината на двете божества, които са изобразени в Есквилинския релеф. Остава да видим, на какво се дължи, че преторианецът Аврелий Дионисий е счел за необходимо да посвети релефа едновременно на двете божества. Отговор на тоя въпрос ни дава на първо време божеското прозвище *Γαμβάδουλη*. А това прозвище характеризова майката-земя като такава, от която зависи житната и плодната реколта. Тъй бихме си помислили, че тракийската богиня-земя

¹ -δοκος представя пълното грецизуване на трак. *-takhas* > и.-е. *dok'* (с депалатализация на гутурала) „оказвам чест“.

² В тракийски *ᾶ* има отсянката на *ῆ*, поради което *Μᾶ-* може да се предаде и с *Μη-*, *gesp. Με-*. Срв. *-σακος* ∞ *-σηκος* в трак. лични имена *Δαλο-σακος* ∞ *Δαλο-σηκος* > и.-е. *k'aq-* „помагам“, WP 1, 333; *-αρα* ∞ *-ελα* в *Burd-αρα* ∞ *Μοῦνδ-ελα* ∞ *Αἰσηπος* > и.-е. *ap-* „вода“ и др.

³ Kretschmer, Einl. 216, бел. 1, отъждествява *Μαδα-* с *Mada* „мидиец“. Обаче паралелната форма *Μα-* ни насочва към осет. *madd* „майка“.

⁴ За застъпването на и.-е. *gh* с *g* в тракийски вж. стр. 14, бел. 1.

⁵ Boisacq, Dict. étymol. 146, отбелязва при γῆ: „Etymologie inconnue.“

⁶ Във всеки случай заслужава да се отбележи, че тракийски споделя с етруски (по-точно с и.-е. дял на етруски) някои особености в консонантизма, каквито са, напр., промяната на и.-е. *mediae* (*b, d, g*) в *tenues* (*p, t, k*) и на и.-е. *tenues* (*p, t, k*) в *tenues aspiratae* (*ph, th, kh*). А тия особености са присъщи и на индоевропейския език на населението, което са заварили гърците в своите исторически земи. Впрочем в тракийски се срещат лични имена, чиито съставни части намират свои успорици в етруски (срв. трак. *Αυλου-* в *Αυλου-ζενις*, *Και-* в *Και-γεισος*, *Τορκο-* в *Τορκο-παίβης* с етр. *aule, cai, tarxi* и др.).

представя по-скоро епихтонично божество, каквото е гръцката Деметра,¹ отколкото катахтонично от вида на гръцкото божество Γη, resp. Χθών,² което властвува и в дълбините на земята. Обаче обстоятелството, че Ямбадула в релефа е изобразен, както е яхнала кон, ни кара да приемем, че тя е не само епихтонично божество, но и катахтонично,³ тъй като конят в случая въплъщава силата, която е в състояние да изнесе в горния свят богатството на подземния простор.⁴ И тъй Ямбадула, разполагайки с тая сила, може да осигури на хората богатството, което очакват да добият от земята. Оттук става съвсем правдоподобно, че дарителят на Есквилинския релеф е искал чрез посвещението си да спечели благоволенieto на богинята, за да осигури на своите близки добра реколта. Но той е знаел, че за това е необходимо и съдействието на Збелсурда, поради което е счел за необходимо да спечели и благоволенieto му, като го съпостави в релефа заедно с Ямбадула. В какво се състои това съдействие, може да се разбере от факта, че гръцкият небесен бог, на когото съответствува Збелсурд, е не само бог на мълнията, но също и на дъжда, както показва изразът Ζεύς ὄρε. А растежът и виреенето на посевите, на които се гради благодарението на земеделеца, са зависими и от дъжда; ако той липсва, настъпва неурожай и глад. Затова никак не е чудно, че и божеството, което праща дъжд, е могло да се превърне на първо време в бог на плодородието и земеделието, преди да се обособят отделни богове и богини, които да отстояват тоя негов аспект.⁵ Към това ни насочват някои епитети на Зевса, каквито са ἐλικάρσιος, καρποφόρος, καρποδότης.⁶ Във всеки случай посевните семена, които се намират в почвата на земята, т. е. в утробата на Ямбадула, могат да дадат добра реколта, само след като Збелсурд ги оплодотвори със своя дъжд. Ето защо става необходимо при настъпването на пролетта да се отправи Ямбадула при Збелсурда, за да изпроси от него благодатния за посевите дъжд. Тъкмо тоя момент в отношенията между двете божества е изтъкнат в Есквилинския релеф, тъй като там виждаме, как Збелсурд спокойно дочаква бързо пристигащата Ямбадула, която е готова да се приобщи с него, за да получи многожелания за посевите дъжд. Впрочем на Акропола в Атина се е намирало едно изображение на богинята Γη, както моли Зевса за дъжд.⁷ И тъй преторианецът Аврелий Дионисий е счел за необходимо да направи едновременно посвещение на Ямбадула и на Збелсурда, тъй като от взаимодействието им зависи добрата реколта. За такова взаимодействие свидетелствуват и посвещенията от Витиния: Δεῖ (sic) Βρονταῖω καὶ Δήμητρι, Robert, Hellenica VII, 1949, 31 и Δεῖ Ὀλυμπίω καὶ Ἀστραταῖω καὶ Δήμητρι καρποφόρῳ, IGR III, 17, доколкото Зевс съответствува на Збелсурд и Деметра на Ямбадула. Впрочем за аграрния аспект на тракийския небесен бог говори и надписът върху оброчната плочка от Византион у Mendel, Catal. Mus. Ott., 839: Θάλαμος Μενεχράτους Διὶ Κερσούλλῳ, гдето епитетът Κερσούλλος отговаря напълно на

¹ Вж. Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 427, който в случая си служи с изреча „Kornmutter“ (житна майка).

² Вж. Nilsson, ц. м., 428—433.

³ Епихтонично е божеството, което проявява своята сила върху самата почва на земята (срв. Хезиодовия израз δαίμονες ἐπιχθόνιοι, Op., 122—123), а катахтонично — божеството, което действа под нейната почва. С изреча „хтонично божество“ се означават обикновено и двата вида божества.

⁴ За връзката между коня и божеството, което властвува в подземния свят, вж. Malten, Das Pferd im Totenglauben, JdI XXIX, 1914, 186—196 и Steller, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens VI, 1610—1615.

⁵ Вж. Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 375.

⁶ За тия епитети вж. Nilsson, ц. м., 376, бел. 1 и 2. За Зевс Филиос, който като бог на плодородието бива изобразяван с рога на изобилиято, вж. Cook, Zeus II, 1160 и сл.

⁷ Вж. Paus. I, 24, 3 и Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 429.

гръцкия епитет на Зевса *Γεωργός* „тоя, който обработва земята, т. е. оре земята“,¹ като произведен от и.-е. *gers-* в ав. *kāršati* „тегли бразда“, *kṛšati* „оре“, WP 1, 429, със суфикса *-lo-*, който в случая означава дейно лице.² Освен това изобразя-

Обр. 4. Релеф на Зевс от Паскалевек. По Добруски, Изв. на Нар. муз. I, обр. 139. Fig. 4. Relief de Zeus de Paskalevec. D'après Dobrusky, Bull. Musée National I, fig. 139.

ването на змия под нозете на Зевс в седем релефа от Тракия (един от тях ни поднася тук обр. 4)³ ни напомня *Zeus Ktērios*, който у гръците минава за приобретател и пазител на хранителните припаси. Но

докато у гръците *Zeus Ktērios* се схваща териоморфично във вид на змия (обр. 5),⁴ у траките, както ни показват току-що споменатите релефи, стадията на териоморфичната представа е била преодоляна и поради това змията се е превърнала в атрибут на небесния бог, доколкото и тъй е бил тачен у тях като приобретател и пазител на хранителните припаси. Впрочем змията се среща и в посветените на тракийския херос плочки, но там тя представя душата на покойника (вж. Nilsson, *Gesch. d. gr. Rel.*, 181—184).

8

От особено значение за отношенията между небесния бог и богинята-земя са три релефа, от които първият е намерен в с. Сухаче, Белослатинско (обр. 6),⁵ вторият — в с. Могилево, Чирпанско (обр. 7),⁶ а третият — в Арчар, античната *Ratiaria* (обр. 8).⁷ И в трите релефа е изобразен *Zeus kerainios*, resp. *Zeus agororos*

¹ IG II², 1367. Срв. и Prott, *Leges Graecorum sacrae e titulis collectae* I, 3.

² И.-е. корен *gers-* се съдържа и в тракийските лични имена *Κερσε-βλεπτης*, *Κερσε-βαυλος*, *Κερσιμαρος* и в съкратените им форми *Cerzus*, *Κερσης*. Впрочем божеският епитет *Κερσουλλος* се среща и като лично име в формата *Κερσουλας*, *Cerzula*. Навярно същият корен се съдържа и във втората половина на божеските имена *Ἀξιο-κερσος* и *Ἀξιο-κέρσα*, а не и.-е. корен *ger-* „режа“, на който погрешно се позовавам в ZONF, 1931, 197.

³ Тия релефи са изброени у Кацаров, *Anzeiger der Wiener Akad., phil.-hist. Klasse*, Bd. 84, 1947, № 25, 303. Заслужава да се отбележи, че те произлизат от тая част на Тракия, която се намира на север от Стара планина и е била сравнително най-малко изложена на гръцко влияние.

⁴ За отношението между *Zeus Ktērios* и къщната змия, която у много народи е била зачитана като пазителка на хранителните припаси в домакинството, вж. Nilsson, *Gesch. d. gr. Rel.*, 198 и 378 сл. и дадената там литература.

⁵ Обнародван за пръв път от Филов, *ИАД* III, 1912—1913, 41, обр. 135 и преиздаден от Seure, *REG* XXVI, 1913, 234, fig. 5, Дякович, *ГПНБМ* 1926, 12 и Cook, *Zeus* II, 820, fig. 785.

⁶ Обнародван от Дякович, *ГПНБМ* 1926, 13, обр. 8.

⁷ Обнародван от Kazanow, *Anz. der Wiener Akad., phil.-hist. Kl.*, 1947, № 25, 300 и сл.

kerainos, изправен в колесница, теглена от два коня, както държи в лявата си ръка юздите им, а във вдигнатата нагоре десница — мълнията, и както до него е застанала също права Хера, опирайки се с лявата си ръка на един дълъг скиптър. Змията, която в релефите от Сухаче и Могилево пълзи под краката на коня, а в релефа от Арчар се увива около един подобен на пън олтар, служи очевидно да подчертае аграрния характер на двете божества, доколкото те са приобретатели и пазители на хранителните припаси.¹ При това в релефа от Сухаче богинята не държи в десницата си характерната за Хера патера,² каквато тя държи в другите два релефа, а един неясен предмет, който може да бъде или рогът на изобиλιето или сноп класове,³ изобщо атрибут, който подхожда за Деметра. А това ни насочва по необходимост към мисълта, че под образа на Хера и в релефите от Сухаче, Могилево и Арчар

Обр. 5. Релеф на Зевс Ктесиос от Теспия. По Nilsson, *Gesch. d. gr. Rel.*, табл. 27, № 1.

Fig. 5. Relief de Zeus Ktesios de Thespie. D'après Nilsson, *Gesch. d. gr. Rel.*, Taf. 27, № 1.

лево и Арчар се крие тракийската Деметра като богиня на вегетатацията, която в съюз с небесния бог е в състояние да осигури една добра реколта. И тук следователно са изобразени заедно небесният бог и богинята-земя, както в Есквилинския релеф. Но докато в последния релеф богинята-земя отива при небесния бог, за да го склони да изпрати дъжд за посевите, тук тя вече го е спечелила на своя страна и той я отнася на своята колесница, за да се съчетае в брак с нея.⁴ Очевидно трите релефа представят в същност модерно наречения *ἔργος γάμος* между небесния бог и майката-земя,⁵ тъй като митически съчетанието на дъжда, който пада от небето и на земната почва, която е приела житните семена, се схваща като брак между божествата, които олицетворяват тия два елемента.⁶ Впрочем и скитите

¹ Докато у гърците змията е могла да застъпва самия *Zēus Ktērios*, в нашите релефи е вече преодоляна тая териоморфична представа на бога и змията служи да подчертае само неговия аспект на приобретател и пазител на хранителните припаси.

² За начина, по който бива изобразявана Хера в релефи от Тракия, вж. K a z a r o w, RE VI A, 513.

³ Тъй тълкуват с пълно право Cook, Zeus II, 820 и Seure, REG XXVI, 1913, 233, неясния предмет.

⁴ Във всеки случай Соок, Zeus II, 823 и 851, е бил на прав път като е изказал предположението, че изобразената в релефа от Сухаче богиня е съпруга на Збелсурда и като такава е могла да се оприличи на Деметра или Семела, докато Seure, REG XXVI, 233, съвсем неоснователно я смята за нимфа.

За съжаление недостъпна ми е дисертацията на A. K l i n z, 'Ieros γάμος. Halle, 1933.

* Вж. и разглежданата от Деублер, Att. Feste, 86, магическа формула *θεε, βαλι* — *χθε* „стани бременна“, която играела голяма роля в Елевзинските мистерии. Първата дума в тая формула е била произнасяна с поглед към небето, а втората с поглед към земята.

които са били непосредствени съседи на траките, са считали богинята-земя за съпруга на небесния бог.¹ Тая митична представа не е била чужда и за гърците. Тя е достатъчно загатната у Aesch. Dan., frg. 44, Nauck, 2. изд. Там се разказва, че οὐρανός „небето“ и γῆ „земята“ били обхванати от взаимна любов, вследствие на което небето със своя дъжд оплодявало земята, та тя раждала μῆλων βόσκας καὶ βίον δημιουργόν. Почти същото схващане ни поднася и Eur. Chrysippos, frg. 839, Nauck, 2. изд., за отношението на величайшата земя (Gaia μεγίστη) спрямо Зевсовото небе (Διὸς Αἰθήρ).² Мнението на Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 431—432, че тук имаме

Обр. 6. Релеф на Зевс и Хера от Сухаче. По Дякович, ГПНБМ 1926, обр 7.

Fig. 6. Relief de Zeus et d'Héra de Suhače.
D'après Djaković, ГПНБМ 1926, fig. 7.

работа с мисли на поети и философи, които доразвиват стари космологични представи, едва ли е приемливо. Тия мисли отразяват по-скоро народното поверие за отношението между Зевс и Деметра като богове на вегетацията, както можем да заключим от култовото свързване на Ζεύς Ὑετιος „Зевс дъждовник“ с Δημήτηρ Εὐρώπη „проснатата на шир майка-земя“ в беотийското градче Лебадия,³ а също и на Ζεύς Κτήσιος „Зевс като бог на добива“ с Δημήτηρ Ἀνησιδόρα „майка-земя като дарителка“ в атичeskата Флия.⁴ Тъй се обяснява и т. н. σύμμιξις, т. е. половото свързване на Деметра с Зевса, което се спомена в Schol. Plat. Prot. 497, а също и прозвището Ὀλυμπία у Павзаний 1, 18,7, което получава богинята Γῆ.⁵ Това прозвище може да се обясни само с обстоятелството, че тя е била считана за съпруга на Зевса, поради което последният е бил назван и

Χθόνιος.⁶ Хезиод, Theog., 912, също спомена Δημήτηρ πολυφόρβη „многохранителката майка-земя“ между богините, с които той е влизал в брак.

Очевидно брачните връзки между небесния бог и богинята-земя са били установени с оглед към живота на вегетацията. Поради това те не са могли да бъдат непрекъснати, какъвто е случаят при Зевса и Хера, а само периодично подемани в началото на пролетта, когато растителността се развива, и, периодично преустано-

¹ Вж. Херодот IV, 59: νομίζοντες (sc. οἱ Σκύθαι) τὴν Γῆν τοῦ Διὸς εἶναι γυναῖκα.

² За разпространението на общодостъпната у всички първобитни народи представа, че земята оплодотворена от небето, дава плод, вж. Seeliger, Roscher's Lex. VI, 439 и сл. s. Weltschöpfung I, Himmel und Erde.

³ Вж. Paus. IX, 31, 4.

⁴ Вж. Paus. I, 31, 4.

⁵ Вж. Paus. I, 18, 7: τέμενος Γῆς ἐπὶ κλήσιν Ὀλυμπίας и Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 429.

⁶ Nilsson, ц. с., 376, 379 и 433, се опълчва с пълно право против отъждествяването на Ζεύς Χθόνιος с Афес, ако и в литературата да се означава с Ζεύς Χθόνιος царят на прдземният свят. Той се позовава между другото и на Хезиод, Op. 465, гдето се дава на земеделца съвета да се помоли на Ζεύς Χθόνιος и на Δημήτηρ ἀγνή, преди да сложи ръка върху плуга и съзира изобщо в Ζεύς Χθόνιος действащия върху земята бог на плодородието.

вявани през есента, когато тя умира. Ние трябва следователно да приемем, че богинята-земя възлиза при небесния бог в началото на пролетта, за да му стане съпруга, а в края на есента го напуска, за да се възвърне в своето земно царство. Към това ни насочва т. н. *ἀνοδος* и *καθόδος* на Коре (обр. 9),¹ която представя дублетна форма на Деметра, наследена от прединдоевропейско население в Гърция, както може да се заключи от колебливото предаване на името ѝ с формите *Περσεφόνη*, *Πηριφόνα*, *Φερέφατα*, *Περσέφασσα* и др.,² и по-сетне превърната от гърците в дъщеря на Деметра.

Докато в праисторическата епоха траките са упражнили известно влияние върху религията на гърците, в историческата епоха се забелязва тъкмо обратното. Под влиянието на гръцката религия и свързаното с нея релефно и статуарно изкуство траките са възприели имената на отделни гръцки богове, като ги отъждествили със свои божества. Тъй в нашия случай тракийските божества, от които зависела добрата реколта, били назовавани и с гръцките божески имена „Зевс“ и „Хера“. Впрочем тракийският небесен бог **Tius* лесно е могъл да се отъждестви с гръцкия Зевс, тъй като и двете божества са били почти винаги равнозначни. Малко по-друг е случаят с отъждествяването на тракийската майка-земя с Хера, понеже то може да намери своето обяснение само във факта, че Хера първоначално е била богиня на вегетацията и на свтързания с нея живот в природата, каквато е била гръцката богиня Деметра. Към това ни насочва прозвището на Хера *πάντων γενέθλα* „родителка на всичко“ в дошлия до нас фрагмент от Алкей,³ на което съответствува нейният епитет у Orph., frg. 16, 4, *παντογένεθλος*, както и наименованието ѝ *Ἀνθεία* „богиня на разцъвяването“ у Paus. 2, 22, 1, а също и нейният празник *Ἡροσάνθεια*, чието име у Etym. M. се обяснява с думите *ὅτι ἀνῆται καρπούς* „понеже кара житото да поникне“. А тъй като от вегетацията зависи и животът на хората, Деметра е могла да добие епитета „закрилница, защитница (на хората)“, който в същност ни поднася името *Ἥρα*, като произведено от и.-е. корен *ser-* „закрилям, защитавам“, WP 2, 498. Тъй се оказва, че божеското име *Ἥρα* представя първоначално епитет на Деметра. Впрочем Хера в учредения на остров Лесбос и Самос към края на микенската епоха хереон споделя без съмнение аспекта на

Обр. 7. Релеф на Зевс и Хера от Могилево.

По Дякович, ГПНБМ 1926, обр. 8.

Fig. 7. Relief de Zeus et d'Héra de Mogilevo.

D'après Djakovitch, ГПНБМ 1926, fig. 8.

¹ Вж. Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 413 и 443—444.

² За минойския произход на тая богиня и за колебливото предаване на името ѝ вж. Wilamowitz, Glaube I, 108; Nilsson, ц. м., 445—446 и Bräuninger, RE 19, 945 и сл. У Diodor III, 64,1 Персефона се отъждествява с Деметра като майка на Диониса.

³ Фрагментът е обнародван в XVIII том на Papyrus Oxyrhynchus, 1941, № 2165, 30 и сл. Ch. Picard в статията си La triade Zeus-Hera-Dionysos dans l'Orient hellénique. BCH XX, 1946, 460, тълкува епитета *πάντων γενέθλα* в смисъл „universelle génitrice“.

Деметра.¹ Но тъй като плодородието зависи не само от подпочвените сили, но и от дъжда и слънцето, то ние трябва да приемем, че и в праисторическата епоха Деметра е била също съпруга на Зевса. Изглежда, че първа в историческата епоха поради съпружеските ѝ права спрямо Зевса, тя се е превърнала изключително в богиня на брака и закрилница на правата на жените. Че у траките тя е продължавала да бъде тачена и като богиня на вегетацията и плодородието, става явно и от

Обр. 8. Релеф на Зевс и Хера от Арчар. По K a z a r o w, Anz. d. Wiener Akad., phil.-hist. Kl. 1947, № 25,300.

Fig. 8. Relief de Zeus et d'Héra d'Archar. D'après K a z a r o w.

епитета *Καρσινη*, който тя получава в един релеф от Нови хан, ИАИ IV, 1926—1927, 113, № 33,² тъй като тоя епитет е произведен, както споменатият по-горе епитет *Κερσουλλος*, от и.-е. корен *gers-* „тегля бразда, ора“. А за съчетането на Хера със Зевса в брачна двойка говорят между другото многобройните посвещения *Διὶ καὶ Ἡρᾷ Καριστογεντοῖς* от светилището при Копиловци.³ Ако и това светилище да е било напълно гръцизувано в края на античността, както може да се заключи по дошлия оттам надпис *Οὕτω θεῖω καὶ τοῖς Ὀλυμπίοις*, АЕМ XVII, 1895, 107, № 8 = IGRP 1, 682, все пак е доста вероятно, че първоначално там под името на Зевса и Хера са били тачени тракийският небесен бог и тракийската Деметра. За подобно култово свързване на тия две тракийски божества, означавани също с гръцките божески имена *Ζεὺς* и *Ἥρα*, свидетелствуват и посвещенията *Διὶ καὶ Ἡρᾷ Ἀλαβρινοῖς*, IGRP 1, 618, от неизвестно място

в Тракия и. . . *Διὶ καὶ Ἡρᾷ . . . ερηνοῖς*, АЕМ XVII, 1894, 217, № 121, от Костинброд (Софийско).

Изобщо силното разпространение на култа на Хера в Тракия, за което сведочат изброените от Кацаров оброчни плочки в RE XVI A, 513,⁴ може да се обясни само с факта, че Хера е била схващана от траките преди всичко като богиня на вегетацията и на живота в природата. От особено значение в случая е установеното от Кацаров, АА 44, 1929, 303 и сл., светилище при Дюлево (Айваджик), Панагюрско, тъй като там е била тачена Хера като върховно божество. По-

¹ Лесбийският хереон, в който според фрагмента на Алкея Хера се назовавала *πατρῶν γενέθλια*, е бил учреден според Picard, ц. м., 457, най-рано в XIII—XII в. пр. н. е., следователно в микенската епоха.

² Надписът в тоя релеф трябва тъй да се чете: *Ἥρα Καρσινη* (с йоническо *η* вместо *α*) *Νω . . .* (лично име на дедиканта) *Δαλη* . . .

³ Jokl, Ebert's RL XIII, 297, тълкува невярно *Καριστογεντοῖς* в смисъл „zum Karerort gehörig.“ Първата половина на тоя епитет стои във връзка с и.-е. *gwer-*: *gwor-* в ст.-бълг. *гора* „планина“, *горь* „горе“ и т. п., WP 1, 682, а втората му половина — с и.-е. *ster-* в ст.-бълг. *страна* „страна, местност“, WP 2, 639. За тоя епитет вж. АА 1912, 564 и сл., 1913, 358; ИАД IV, 1914, 94-102.

⁴ За особеното разпространение на култа на Хера в Тракия говори и изображаването ѝ върху монети на отделни тракийски градове (за тях вж. Eitrem, RE VIII, 376).

ради това Кацаров, ц. м., 319, е счел за уместно да ни припомни разказа у Полиен VII, 22. Според тоя разказ тракийските племена кебрени¹ и скайбои,² у които жрецът на Хера се ползувал с царска власт,³ не искали веднаж да изпълнят заповедите му, поради което той ги заплашил, че по скачениите от него стълби щял да възлезе на небето, за да се оплаче на Хера за държането им и това ги накарало да се стреснат и да се закълнат, че занапред щели безпрекословно да му се подчиняват. Очевидно, както предполага Кацаров, RE VI A, 514, тук с името на Хера се означава едно епихорично божество, което, както мисля, не може да бъде друго, освен житодайната богиня, т. е. тракийската Деметра. Разгневена от поведението на двете племена, тя е могла, както те са си мислили, да накара небесния бог, при когото в това време се е намирала, да не праша на земята дъжд и тъй да причини неурожай и глад всред тях. Във всеки случай разказът на Полиена ни показва, че у някои тракийски племена Хера като богиня на вегетацията и на свързания с нея живот в природата е играела ролята на върховно божество, докато у индоевропейците тая роля се е падала на небесния бог. Тъй също в хереона на

Обр. 9. Анодос на Персефона. Ваза в Дрезден. По Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., табл. 39, № 1.

Fig. 9. L'anodos de Perséphone. Vase de Dresde. D'après Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., Taf. 39, № 1.

Лесбос и Самос Хера представя върховното божество, в чиято услуга са поставени Зевс и Дионис, гесп. Херакъл.⁴ Очевидно и в двата случая се отразява въздействието на минойската религия, в която божествата от женски пол имат надмощие

¹ Срв. Strab. 13, 1, 21: ἔστι δὲ ποταμὸς Ἄριος, καὶ τοῦτον πλησίον οἱ Κεβρήνιοι Θράκες (срв. Eustath. ad II. B, 838: ἐν Θράκῃ ποταμὸς Ἄριος, ἐμβάλλον εἰς τὸν Ἑβρον); Tomaschek, Die alten Thraker II, 2, 92, приема, че Ἄριος е приток на Хеброс в горното му течение.

² Вж. Steph. Byz. 537, 10: Σκαῖον ἔθνος μεταξὺ Τρωάδος καὶ τῆς Θράκης, ὥς Ἑκαταῖος ἐν Ἑθρώλῃ (Σκαῖ V.). Според Tomaschek, ц. м., I, 51, това племе е обитавало Херсонес, който по-сетне бил завладян от долонките. В подкрепа на това свое мнение той изтъква, че западните врати на Троя се наричали Σκαῖ πόλις (II. Г, 145).

³ Срв. Polyae. 7, 22: Θράκια ἔθνη Κεβρήνιοι καὶ Σκαβόαι (Σκαῖδοι MV), παρὰ τοῦτοις νόμος τῆς Ἥρας ἱερεῖς ἡγεμόνας εἶναι.

⁴ Вж. Picard, ц. м., 458 и 466. Освен това заслужава да се отбележи, че Хера в хереона на Лесбос е представена седнала на трон, докато Зевс е застанал до нея прав като неин служител.

и по брой и по значение спрямо божествата от мъжки пол.¹ Ако вземем предвид, че името *Ἥρα* е произведено от и.-е. корен *ser-* „закрилям, защитавам“, то става доста правдоподобно, че в първата половина на тракийските лични имена *Σαρα-τοκος*, *Σαρβαλος* се крие тракийското му съответствие, тъй като в тракийски и.-е. *s* остава непроменено, а и.-е. *e* има отворено произношение и следователно е могло да се предаде и със знака *a*.² Дори първото от двете току-що споменати имена *Σαρα-τοκος* вероятно отговаря на гръцкото *Ἡρακλῆς* (срв. *-τοκος* от и.-е. депалатализирано *dek'-*: *dok'-* в гр. *δόξα* „слава“).

9

Като плод от брачните връзки между гръцкия бог на небето и гръцката Деметра „житната майка“ се явява Коре „житното момиче“, назовавано и Персефона,³ докато от съчетанието на тракийската Деметра с тракийския небесен бог се ражда Дионис. Наистина според мита последният е син на Зевса и на Семела. Обаче в случая Зевс застъпва без съмнение тракийския бог на небето. Що се отнася до Семела, то името ѝ представя друго тракийско название на богинята-земя, образувано от и.-е. *g'hēm*: *g'hām*-, отдето произлиза гр. *χαμαί* „на земята“, гръцкият епитет на Деметра *Χαμύνη*, слав. *земля* и литовското название на богинята-земя *Žemyna*.⁴ Както ни показва фриг. dat. plur. *δεως κε ζεμελως* „на небесните и земните (божества)“, божественото име *Σεμέλη* е в същност прилагателно със значение „земна“, при което се допълва по смисъл „богиня“. За субстантивизирането на *Σεμέλη* говори фактът, че от него е произведено прилагателното *Σεμελής*.⁵ Впрочем за тракийския произход на божественото име свидетелствува и обстоятелството, че то се среща и като лично име, ако и рядко, в области, гдето е имало траки, т. е. в Македония, Тракия и Витиния.⁷ Гърците са възприели това име вероятно от траките в Беотия и Фокида⁸ във връзка с оргиастичния аспект на Дио-

¹ Вж. Nilsson, *The Minoan-mycenaean Religion*, 1927, 305; *Gesch. d. gr. Rel.*, 1941, 281.

² За запазването на и.-е. *s* в тракийски говорят думите *-sara*, *-ζερα* в *Germi-sara*, *Γερμί-ζερα* < и.-е. *ser-* „тека, вода“, WP 2, 497; *Σοῦλος* < и.-е. *sel-*: *sł-* „благоприятен“, лат. *solor* „утешавам“, WP 2, 506; *Spar-* в *Spartacus* < и.-е. *sper-* „копие“, WP 2, 665 и др. За отвореното произношение на и.-е. *e* в тракийски вж. стр. 16, бел. 1.

³ Аз отминавам раждането на Плутос от брачния съюз между Зевса и Деметра, който е бил изнасян от хиерофанта и хиерофантката между т. н. *δράμενα* на Елевзинските мистерии от IV в. пр. н. е. насам, тъй като в случая Плутос представя житното богатство, което Деметра осигурява на посветените в нейните мистерии, ако и неговото име да съвпада със сина ѝ от брачното ѝ съчетание с Язион. Малко по-другояче схващат въпроса Foucart, *Les mystères d'Eulesine*, 1914, 479; Kern, *Die Mysterien*, 1927, 71; Deubner, *Att. Feste*, 1932, 85; Wilamowitz, *Glaube II*, 1932, 160; Nilsson, *Gesch. d. gr. Rel.*, 1941, 442 и сл.

⁴ Тая етимология дава Hehn, *Kulturpflanzen und Haustiere*, 1870, 24, 412, бел. 15 и Kretschmer, *Aus der Anomia*, 1890, 17 и сл. Тук трябва да се прибави и стр. *Semla*. Промяната на и.-е. *g'hēm* в *Σεμ-*, а не в *Σεμ-* се обяснява достатъчно с факта, че в гръцки *ζ* застъпва звука *zd*, а не *z*. Поради това *Σ* в *Σεμ-* субституира в същност чуждия за гърците звук *z*.

⁵ За това тълкуване на фригийското *δεως κε ζεμελως* вж. Kretschmer, *JhÖ VIII*, 1905, 79, № 1; R. Meister, *IF XXV*, 1909, 318 и *Berichte der Sachs. Gesellschaft der Wiss., phil.-hist. Kl.*, 63, 1911, 21 и сл.; Solmsen, *KZ 44*, 1911, 195 и сл.; Ed. Hermann, *KZ 50*, 1922, 302 и сл.

⁶ Според Schol. Aristoph. *Ran.*, 479, при Ленеиските агони дадухът с факла в ръка е отправял думите *καλεῖτε θεόν* към присъстващите атиняни, които от своя страна се провиквали с обращение *Σεμελή* „*Ἰακхе πλουτοδοῦτα*“.

⁷ За *Σεμέλη* като лично име и съответното мъжко име *Σεμελος* вж. Sittig, *De Graec. nom. theoph.*, 87, бел. 2.

⁸ За траки в Беотия и Фокида вж. Strab. IX, 2, 3; *Conon. narr.*, 31; *Diodor XVI*, 23 и др. За тия траки вж. и Jokl, *Ebert's Real.* XIII, 282.

ниса, на който в Атина са били посветени първоначално Ленеиските празници, докато в Антестериите е бил тачен аграрният му аспект.¹ В Беотия Семела е била дори генеалогично свързана с митичния основател на Тива, като се превърнала в дъщеря на Кадъм и на съпругата му Хармония. Но все пак нейното божеско достойнство останало запазено, както личи от Hes., Theog., 941—943:

Καδμείη δ' ἄρα οἱ Σεμέλῃ τεγε φαίδιμον νῖον
μυθεῖτο' ἐν φιλότῃ Διώνυσον πολυγυῖα,
ἄθανατον θνητῇ νῦν δ' ἀμφοτέρω θεοί εἰσιν.²

Според орфическите химни XLVIII и XLIX = Kern, Orphic., frg. 200, обаче Дионис се е родил в бедрото на върховния фригийски бог Сабазий и бил отгледан от *Ἰπτα*, чиято родина била фригийската Ида и лидийския Тмонос,³ като при това във втория от двата химна тя се назовава *χθονία μήτηρ*, т. е. „земна майка“. Но в коментара на Прокла към Plat. Tim., 34 В (I 407, 22, Diehl) = Kern, Orphic., frg. 199, гдето също става дума за нея като отгледвачка на Диониса, на мястото на Сабазий се явява Зевс. Очевидно в случая Зевс е бил отъждествен със Сабазий, поради което последният бива назоваван и *Ζεὺς Σαβαζεύς*, както ни показва между другото и посвещението *Μητρί Ἰπτα καὶ Διὶ Σαβαζίῳ* от областта на меонците,⁴ чието име Kretschmer, Gl. XV, 1926, 78, поставя във връзка с името на богинята *Μᾶ* и тълкува в смисъл „почитатели на богинята *Μᾶ*“. Без съмнение проникването на култа на Сабазий сред почитателите на Диониса е допринесло да се измени първоначалната легенда за произхода на последния, като на мястото на Зевса застава Сабазий, а на това на Семела — *Ἰπτα*. Но щом си е пробила път версията, че Дионис се ражда в бедрото на Сабазий, то по необходимост майка му — в случая *Ἰπτα*, която съответствува на Семела в първоначалната форма на легендата — е трябвало да се превърне в негова дойка, resp. отгледвачка.⁵ Kretschmer, Gl. XV, 1926, 76—77, изхождайки от втората част на митанските женски имена на *-hepa*, която съвпада с митанското божеско име *Hepa* или *Hipa* и със съответната нему хетитска форма *Heṛit*, *Hipit*, приема с пълно основание, че името на богинята *Ἰπτα*, която отъждествява с богинята *Μᾶ*, е гласяло първоначално *Ἐπτα* и че тепърва в I в. пр. н. е. началното *Ε* е минало в *Ι*. Тъй установеното от Kretschmer божеско име *Ἐπτα* обаче образува първата съставна част на редица тракийски имена, каквито са *Ἐπτα-κενθος*, *Epte-centus*, *Ἐπτα-κεντος*, *Ἐπτα-κενθος*, *Ἐπτε-κενθος*, *Ἐπιη-κενθος*, *Ἐπτα-τραλῖς*, *Epta-tralis*, *Epta-per*, *Ἐπτα-πορος*, *Ἐπτα-πορις*, *Hepta-poris*, *Ἐπιη-πορις*, *Ἐπτε-συχῖς*, *Ἐπιη-πους*, *Ἐπτα-πους*. Извънредно голямото разпространение на тия теофорни имена в Тракия говори за някогашната връзка в далечното минало между траките, митаните и хетитите. Впрочем самото име *Ἐπτα* представя сигурно прилагателно, образувано от и.-е. корен *ep-*, от който е произведена с вътрешно назаляване първата половина на разглежданото вече божеско име *Ἰαμβα-δουλη*,

¹ Вж. Deubner, Att. Feste, 134 и Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 543, 549, 551, 565.

² Впрочем според Schol. Arist. Ran., 330 и Tzetz. Lykophr., 312, в Самос е било чествувано възлизането на богинята от дълбините на земята, т. н. *ἀναγωγή*. Подобно нещо възприема и по отношение на Атина Mommsen, Feste der Stadt Athen, 22, 380, въз основа на Pind., frg. 75 (Schröder) и Schol. Arist. Ran., 479.

³ Вж. Kern, RE VIII, 1930 s. Hipta.

⁴ Вж. Keil und v. Premerstein, Denkschr. der Akad., Wien LVII, 1911, 96, № 188 и 85, № 169.

⁵ Почти до същото заключение дохожда и Nilsson, ц. с., 546—547, ако и по начин различен от тук изложения.

и суфикса *-to-*, който се явява и в произведеното от същия корен в *o*-степен лат. прилагателно *optimus* „разполагащ най-много с плодове на полския труд“, с други думи „най-заможният, най-богатият“.¹ Тъй божеското име *Επτα* добива значението „изобилната с плодове на полския труд“, т. е. „плодообилната“, при което се допълва по смисъл „богиня“. Що се отнася до *h*-звук, който се съдържа в *Нера, Нира, Hepit, Hipit, *Επτα, Hepta-poris*, то той застъпва навярно звука *j*, който евентуално може да се яви в тракийски както пред начално *e*, тъй и пред средно *e*.²

Тъй се дожда до една семейна триада, в която небесният бог застава като бог-отец, богинята-земя — като божия майка и Дионис — като бог-син.³ Във връзка с това стои съчиненият от Пиндара за атиняните дитирамб, който прославя Зевса, Семела и Диониса (Pind., frg. 75, Schröder).⁴

10

Бизалтите в Крестония, както твърди Ps.-Arist., De mir. ausc., p. 842 (122), тачели Диониса като разпределител на т. н. *εὐετηρία* и *εὐκαρπία*, т. е. на плодородните години и вярвали, че той щял да им даде добра реколта, ако при празничното жертвоприношение в светилището му лумвал мощен огнен блясък, но, ако такъв блясък липсвал, те били убедени, че ги очаквала незадоволителна жътва. От тук можем да заключим, че Дионис е бил у траките и бог на плодородието и на посевите.⁵ Като такъв той е бил тачен и в Мала Азия, отгдето по море култът му бил пренесен в Атина, преди да бъдат основани йоническите колонии.⁶ Поради това през време на празнуваните в началото на пролетта Антестерии Дионис е бил представян, както влизал на корабни кола в Атина (обр. 10), а също и в йоническите градове, за да се съчетае в брак с тъй наречената *βασιλίσσα*, съпругата на архонта *βασιλεὺς*, който играел ролята на самия бог.⁷ Последното обстоятелство ни напомня свещения брак между тракийския небесен бог и Деметра, който осигурявал плодородието на земята. Така Дионис се явява като божество, което дублира преди всичко тракийската Деметра. Ето защо той получава епитетите *θρίαμβος* и *διθύραμβος*, чийто завършек *-αμβος*, съвпадайки с първата половина на прозвището

¹ За това значение на *optimus* вж. Walde, Lat. etymol. Wörterb., 544 и WP 1, 176.

² Че *h*-звук понякога служи в тракийски за приблизително предаване на *j*-звук, става ясно от съпоставянето на *Δενθ-εληται*, Denth-eletī, *Δανθ-αληται* (*a*-звук поради отвореното произношение на трак. *e*) с *Denseletae*, *Dansala*, тъй като *s*-звук се дължи тук на съчетанието на *th* в *Δενθ* < и.-е. *g'ent(i)*-„род“ и на *j* в прејотираното *-εληται* < и.-е. *elā*-„карам, изкарвам“, WP 1, 155 и сл., какъвто е случаят и с *Ζβελοσυρδος* от първоначално *Ζβερθ'συρδος*. Поради това *h*-звук в равнозвучното на *-εληται*, *-αληται*, *Haleti* очевидно застъпва *j*-звук. Такъв е и случаят и с *h*-звук в *Hesbenus* < и.-е. *ek'wo-* и в *Hepta-poris* < и.-е. *ep-* покрай *Esbenus* и *Eptapor* (без съмнение звукът *e* в тракийски е бил произнасян двояко: 1. с прејотуване и 2. без прејотуване). За прејотуване на вътрешното *e* говори *Βίεσσοι* покрай *Βέσσοι* < и.-е. *bhendh-so-*, както и *Κίερος* < и.-е. *ger-* „въртя, извивам“.

³ Оттук и заглавието на статията, и то във връзка с Cook, Zeus II, 851, който също приема една семейна триада, образувана от небе-баща, земя-майка и техния син Дионис, ако и погрешно да се придържа в мнението на Сър, че *Ιαμβαδουλη* в Есквилския релеф представя дателен падеж от епитета на Дионис.

⁴ Тъй мисли и Cook, Zeus I, 1914, 682, бел. 1.

⁵ Тъй и според Perdrizet, Cultes et mythes du Pangée, 1910, 64 и Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 533—534.

⁶ Вж. Deubner, Att. Feste, 122 и Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 550.

⁷ Вж. Nilsson, ц. м., 551 и Deubner, Att. Feste, 100.

на богинята-земя *Ιαμβαδουλη*, говори сам по себе си за отношението му към реколтата. За тия епитети говорят следните места у антични автори: 1. *θρίαμβε, σὺ τῶνδε χοραγέ*, Nauck, FTG, 2. изд., frg. anon. 140—Bergk, LG, 109; 2. *ἔθι, Διθύραμβε*, Eur. Bacch. 526; 3. *ἀνα Διθύραμβε Βακχ' εἵνε* . . . βρόμῃε в делфийския пеан в чест на Диониса, BCH XIX, 1895, 393 и сл.; 4. *ἡσθέντες* (sc. οἱ Ἀθηναῖοι) οὖν τῇ κράσει ἐν ᾧδαῖς ἐμειπὼν τὸν Διόνυσον, χορεύοντες καὶ ἀνακαλοῦντες Ἐὐαν τε καὶ Διθύραμβον καὶ Βακχευτῶν καὶ Βρόμον, Athen. 11, 465 A; 5. *διὰ τοῦτο Διθύραμβος ὁ Διόνυσος ἐκλήθη*, διὰ τὸ δύο θύρας ἔχειν τὸ ἄντρον,¹ Apoll. Rhod. Schol. 4, 1131; 6. *Διθύραμβος Διόνυσος*, Etym. M. (срв. и *διθύραμβον, διθύραμβα παρὰ Πινδαρῳ*, Herodian II, 636, 35 L.). Чрез съчетаването на *θρίαμβος* и *διθύраμβος* се получава епитетът *θριαμβοδιθύραμβος*, с който Pratinas у Athen. 14, 617, означава Диониса: *θριαμβοδιθύραμβε κισσοχαῖτ' ἀναξ ἄκουε τῶν ἐμῶν Δωρίων χορείων*. Непрепознатото *-амбος* означава, както *ιαмба-* в *Ιαμβαδουλη*, „богатство, плодородие, благоденствие“; *θρι-* в *θρίαμβος* представя редуцираната степен на и.-е. корен *k'er-* „карам да расте, произвеждам, създавам“, в арм. *serem*

Обр. 10. Дионис на корабни кола. Ваза от Болоня. По Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., табл. 36, № 1.

Fig. 10. Dionysos dans un char naval. Vase de Bologne.

D'après Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., Taf. 36, № 1.

„произвеждам“, лат. *Ceres, ēris* „богинята на плодоносната почва“, WP 1, 408,² а *-θυρ-* в *Διθύρ-амбος* — нулевата степен на същия и.-е. корен. Що се отнася до *ди-* в *диθύраμβος*, то застъпва нулевата степен на и.-е. *dwoi-* в гр. *δοιοί* = *δφοιοί* „двойни“, ст.-бълг. *двой* „двоен“ в смисъл на „двойно, два пъти“, WP 1, 819—820.³ Така *θρίαμβος* може да се изтълкува като „создател, творец на благоденствие, плодородие, *διθύраμβος* като „два пъти создател на благоденствие“ и *θριαμβοδιθύраμβος* като „создател на благоденствие и още два пъти такъв“. В подкрепа на това тълкуване се

¹ Става дума за пещерата, в която според легендата бил отгледан Дионис от нимфите.

² В тракийски палаталните гутурални се застъпват не само с постденталните спиранти *σ, ζ*, но и с интерденталните спиранти *δ* и *β*, които поради липсата на знаци за тия звукове в гръцката азбука се предават с *δ* и *θ*, resp. *τ* (в латинска транскрипция *d* и *th*, resp. *t*). Срв. *-ζενης* в *Αβλουζενης* < и.-е. *g'en-* „раждам“, WP 1, 576; *-δενθης* в *Αβλουδενθη* < и.-е. *gen-t-* „род“, WP, ц. м; *Ἀσπιος* „каменна река“ < и.-е. *ak'-* в ст.-инд. *asman-* „камък“, WP 1, 29; *-θιης, -θιη-, -τιη-* в *Αβλουθιης*, *Γεῖκα-θιη-ρος*, *Γεῖκα-τιη-ρος* < и.-е. *k'eī-* в ст.-инд. *śeva-* „мил, задушевен“, WP 1, 359 и др. Навярно и в наименоването на нимфите *Θριαί*, което Weniger, Roscher's Lex. I, 866 и Türk, RE VI A, 598, в съгласие с Etym. M. произвеждат от гръцкото *τρεῖς, τρία* „три“ в смисъл „Трите нимфи“, се съдържа редуцираната степен от споменатия в текста корен *k'er-*.

³ И.-е. *dw* дава в тракийски спирантно *d*, както показва не само трак. *ди-* в *διθύραμβος* < и.-е. *dwoi-*, но и трак. *Διμι-* в личните имена *Διμι-γενθος*, *Dini-balus* и др. < и.-е. *dwei-* в гр. *δεῖδω* „боя се“, *δεινός* „страшен, силен“. Под влиянието на *Διφίλος* и т. п. гласната *i* в *Διθύραμβος* е удължена.

явяват личните имена *Κάσ-αμβος*, *Λυκ-άμβης* и *Σήρ-αμβος*, resp. *Σάραμβος*,¹ гдето *-αμβος*, *-άμβης* са очевидно тъждествени с *-αμβος* в *θρίαμβος* и *διθύραμβος*, тъй като и предходната им част се подава на тълкуване само с помощта на тракийски. Така *Κάσ-αμβος* ще означава „тоя, който троши, ломи, с други думи меле житото“ (срв. ст.-бълг. *гажж*, *газити* „газя, гъпча, троша“ от и.-е. *gag'*, Вегнекер, Slav. etymol. Wörterb. I, 299), *Λυκ-άμβης* — „тоя, който поглъща житото, т. е. храната“ (срв. ст.-ирл. *slucim* „гълтам“, норв. *slaka* „поглъщам“, ср.-н. *schlucken* „гълтам“ от и.-е. *leuq-*, *sleuq-*, WP 2, 711—712) и *Σήρ-αμβος*, resp. *Σάρ-αμβος* — „тоя, който защитава житото или се грижи за него“ (срв. ав. *hara-* „оказващ внимание, пазещ“ от и.-е. *ser-*, WP 2, 498—499).² Че Дионис като дарител на плодородието и на свързаното с него благоденствие е бил чествуван през посветените нему празници с епитетите *θρίαμβος* и *διθύραμβος*, става ясно не само от Athen. 11, 465 A, но и от думите *Σεμελή* *Ἰάκχε* *πλουτοδότα*, с които събралият се в театъра народ поради ленеиските агони е отговарял на поканата на дадуха „καλεῖτε θεόν“,³ доколкото *πλουτοδότης* се доближава по смисъл до тия епитети.

Прозвищата *θρίαμβος* и *διθύραμβος* поради честата им употреба в Дионисовите празници са почнали да означават с течение на времето изобщо възторжени похвални песни. Към това ни насочват и дошлите до нас фрагменти от Кратинос (срв. Kaibel, FCG, Kratinos, frg. 36: *τοὺς καλοὺς θριάμβους* и frg. 18: *ἀπὸ διθύραμβου ἀρξάμενος*). Това видоизменение на първоначалното значение на *διθύραμβος* се е запазило и по-нататък и тъй се е създал едноименният с него литературен вид „дитирамб.“ с който на първо време е бил възвеличаван Дионис, а по-сетне и Аполон. Персонализацията на този литературен вид ни поднася една фрагментирана ваза в Торнвалденския музей.⁴ От страни на изображението там сатир с венец на главата и с китара в ръката е написана думата *διθύραμβος*, която представя първоначалната форма на *διθύραμβος*. Обстоятелството, че култът на Диониса е минал от Мала Азия в Атина, е дало повод да се създаде поверието, че той е дошъл в Гърция, след като е наложил своя неотразим и всемогъщ култ на Персия, Бактрия, Мидия, Арабия и цяла Азия, и във връзка с това му е бил приписан един победоносен поход от Азия към Европа, чийто завършек бил тържественото му влизане в Атина през Антестериите, както може да се заключи между другото и от Diod. 4, 5. Тъй епитетът *θρίαμβος* е могъл вече да означава и победоносния край на един военен поход. След победата на Александър Велики, който се е движел по обратния път на Диониса, това значение на *θρίαμβος* се е затвърдило още повече, тъй като по образеца на похода на македонския цар бил съчинен още един победоносен поход на Диониса, и то от Европа към Азия. Като последица от това прозвището *θρίαμβος* е станало в елинистичната епоха равнозначно на победоносен завършек на една война, с други думи на нашето „триумф“ (срв. Plut. Marc. 22 и Arrian. Anab. 6, 28, 2 и др.), и в това значение то е минало у римляните чрез посредничеството на етруските и на италиийските гърци. Римляните обаче са нагодили *θρίαμβος* към своя език, като го превърнали в *triumpus*, resp. *triumphus*. Звукът *ph* в *triumphus* по-

¹ За тия имена вж. Crusius, RE V, 1203 и сл. s. Dithyr. Към тия имена трябва да се прибави и робското име *Exaerambus* у Plaut. Asin., 436 (срв. Seure, REG XXVI, 1913, 256, бел. 6).

² Споменатото в предходната бележка име *Exaerambus* е очевидно хибридно, тъй като първата му половина съдържа гръцкия глагол *ἐξαίρειν* „отнемам, откъвам.“

³ Schol. Aristoph. Ran., 479.

⁴ Mus. Thornwalds. 1, p. 71, № 97; Heydemann, Satyr- und Bakchenmappen, 26 и 36; Gerhard, Antike Bildwerke 1, Taf. 17.

казва, че в случая е била още меродавна старинната форма **θρίαμφος*. Към епитетите на Диониса, които го представят като бог на реколтата, принадлежи без съмнение и името *Ἰθυμβος*. Според Pollux 4, 104, с него се означава танцувач, а според Suidas, Hesychius и др. — бакхическа песен в съчетание с танц. Очевидно *Ἰθυμβος* означава първоначално епитет на Диониса като бог на реколтата, както личи от завършека му *-μβος*, който застъпва нулевата степен на *-αμβος*. В същата степен стои и началният слог *Ιθ-*, който е произведен от и.-е. *eik'-: ik'-* „притежавам, обладавам, имам“. И тъй епитетът *Ἰθυμβος*, който навярно първоначално е служил като рефрен в славословията на Диониса, е охарактеризувал бога като обладател, притежател на житната реколта и на благоденствието. За начина на образуването му, сравни гр. *ἐχέ-θυμος* „имаш дух, ум“ и *ἐχε-μέσσω* „притежаващ имот“.

Във всеки случай преобладаващото засега тълкуване на *ἵαμβος*, *θρίαμβος*, *διθύραμβος* като термини на танцувалното изкуство в смисъл „двойна, тройна, четворна стъпка“ подобно на англ. *onestep*, *twostep* и т. п., е напълно несъстоятелно. Свързването на *-αμβος* със ст.-инд. *āngam* „част от тялото, става“ не позволява да се осмислят тия думи като танцувални термини, пък и схващането на *-αμβος* като суфикс остава без всякаква успорица в индоевропейските езици. Освен това отъждествяването на *ι-* в *ἵαμβος* с „две“ и на *διθύρ-* с „четири“ е съвсем произволно.¹ Самите танцове, които са играели роля и при чествуванията на отделни богове, включително и на Диониса, са се отличавали предимно със своя мимичен характер и затова не са могли да бъдат назовавани по броя на ритмично повтаряните стъпки.² Впрочем танцът, който е съпровождал сценичното изнасяне на литературния вид дитирамб, е носел, според Pollux 4, 104, названието *θύρβασις*. Що се отнася до *ἵαμβος*, то, както вече изтъкнах, в случая имаме нагаждане на първата част на божеското име *ἱαμβά-δουλη* към завършека на епитетите *θρίαμβος* и *διθύραμβος*.³ От казаното дотук става очевидна и несъстоятелността на общоприетия възглед, че тук разгледаните имена на *-αμβος* представляли първоначално названия на танцови песни във връзка с култа на Диониса и че в последствие са се превърнали в епитети на бога.⁴ На тоя възглед противоречат не само дадените от мене етимологии на тия названия, но и фактът, че Приап, който минава за бог на лозята и на градините и като такъв има допирни точки с Диониса като бог изобщо на вегетацията, получава също епитетите *θρίαμβος* и *διθύραμβος*, както знаем от Athen. 1, 30 В, ако и да не е бил чествуван по начин присъщ на Диониса.

11

Дионис, както вече загатнахме, дублира по отношение на плодородието Деметра. Подобно на нея и той властвува в дълбините на земята (поради това у Hes.

¹ За това тълкуване на *ἵαμβος*, *θρίαμβος*, *διθύραμβος* вж. Brandenstein, IF LIV, 1936, 34 и сл. и Вл. Георгиев, *Vorgriechische Sprachwissenschaft*, 1941, 86.

² Според Plat. Leg. VII, 816 А, танцът е *μῦμις τῶν λεγομένων σχήματι γενομένη*. Вж. и Wagners, RE IV A, 2244—2246 s. *Tanzkunst*.

³ Неприсиливо е и тълкуването на Harrison, Themis. Cambridge 1912, 104 (Cook I, 681, бел. 4), според което *δι-* в *διθύραμβος* стои вместо *δι-* (срв. *Δίφιλος* < **Διφίλος*), а *-θύρ-* и *θρι-* в *διθύραμβος* и *θρίαμβος* застъпва и.-е. *dher-: dhr-* „скачам“ (той дава също на *-αμβος* значението на суфикс).

⁴ Вж. Stoll, Roscher's Lex. s. *Dithyr.* I, 1188 и сл.; Roscher, пак там V, 871 s. *Thriambos*; Voigt, пак там I, 1075 s. *Dionysos*; Crusius, RE V, 1203 и сл. s. *Dithyr.*; Kruse, RE VI A, 599 s. *Thriambos*.

Ор. et dies, 465 и у Soph. O. C. 1066, става дума за Διόνυσος χθόνιος)¹ и в началото на пролетта възлиза в горния свят, за да поднесе на човечеството скритата там сила на вегетацията и свързаното с нея плодородие, както можем да заключим и от изобразяването на неговия *anodos* върху една ваза (обр. 11).² Но докато тракийската Деметра се нуждае в случая от съдействието на небесния бог и поради това се съчетава в брак с него, Дионис постига своята задача сам със собствени сили, като влиза в непосредствен допир с жадуващото за плодородие човечество. В такъв именно смисъл трябва да се схване традиционното съчетание на бога в Атина през Антестериите с тъй наречената *basilanna*, съпругата на *archon basileus*, който при това играел ролята на самия бог.³ Във всеки случай схващането, че

Обр. 11. Анодос на Диониса. Атическа ваза. По Metzger, BCH LXVIII—LXIX, 318, обр. 8.

Fig. 11. L'anodos de Dionysos. Vase attique. D'après Metzger, BCH LXVIII—LXIX, 318, fig. 8.

плодородието не се дължи на брачния съюз между Деметра и небесния бог, а единствено на един едничък бог, именно на Диониса, който се явява обдарен и с функциите на Деметра и с тия на Зевса, е могло да възникне само в една чужда за тракийците и изобщо за индоевропейците среда. Тъй също е било чуждо за тях и разпространеното в Гърция поверие, че Дионис с настъпването на есента умира, за да се роди отново през пролетта като дете, което, изоставено от майка си, бива отглеждано от Нисейските нимфи.⁴ Но това поверие, в което се отразява зараждането и спонтанната сила на вегетацията през пролетта и нейната смърт през есента, намира почти пълна успорица в легендата за критския Зевс, която без съмнение

¹ Срв. и Abel, Numl. Orph. 53, 1: 'Αμφιγυή καλεῖται Βάκχον, χθόνιον Διόνυσον.

² Тук вазата е възпроизведена по Metzger, BCH LXIII—LXIX, 1944—45, 296—339, 'Dionysos chthonien d'après les monuments figurés classiques. Срв. за тъй наречения *anodos*; Plut. de Is. 564 F и Quaest. conviv. 761 E, които Nilsson, ц. с., 566, бел. 6, цитува. Богинята Нике в релефа символизира победата, която Дионис нанася на зимата.

³ Вж. стр. 30, бел. 6.

⁴ Вж. Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 550, 547—548.

принадлежи на прединдоевропейското население на Егейската област.¹ Очевидно първичният Дионис, който се схожда в доста голяма степен с критския Зевс като бог на вегетацията, води началото си от това прединдоевропейско население.

От особено значение е, че Дионис у Еврипид, *Vasch.*, 1189—1192, се назовава *κυναγέτας σοφός* „мъдър ловец“ и *ἄναξ ἀγρεύς* „господаря-ловец“. Но това название се схожда с името на критския бог *Ζαγρεύς*, което според *Etym. M.* значи *ὁ πάντ' ἀγρεύων*, а според *Etym. Gud.* — *ὁ μεγάλως ἀγρεύων*, т. е. „великият, съвършеният ловец“. Оттук става доста правдоподобно, че изображеният в някои минойски паметници въоръжен мъж с копие или пика, който обаче не винаги бива съпровождан от куче или лъв, представя прототипа на този велик ловец.² Едва ли този прединдоевропейски бог е могъл тъй да бъде наречен, ако не е бил схващан и като ловец на човешки души, т. е. като катахтонично божество. Към това ни насочва и *Etym. Gud.* 227, 40—41 = *Aesch. Sisyph.*, frg. 228 и *Aeg.*, frg. 5; *Nauck*, 2. изд.: *τινὲς δὲ τὸν Ζαγρέα υἱὸν Αἰδὸν φασὶν ὡς Αἰσχύλος ἐν Σισύφῳ Ζαγρεῖ τε νῦν με καὶ πολυξένῳ... (πατρὶ supplet Hermann, διὰ Schneidewin) χαίρειν.*³ *ἐν δὲ Αἰγυπτίῳς οὕτως (ὅν τε cod. Par.) αὐτὸν διὰ (verba οὕτως αὐτὸν διὰ om. cod. Ox.) τὸν Πλούτωνα καλεῖ, τὸν πολυξενώτατον διὰ τῶν κεκηρκότων (Hermann coniecit: ἐν δὲ Αἰγυπτίῳς οὕτως αὐτὸν τὸν Πλούτωνα καλεῖ ἐν δὲ Ἰκέτῃ [156—158] τὸν Δία τὸν γάϊον τὸν πολυξενώτατον Ζῆνα τῶν κεκηρκότων)*, гдето превръщането му в син на Адес и отъждествяването му с Плутона ни показва, че той е изпълнявал функциите на катахтонично божество, каквото впрочем в широк смисъл на думата е и Семела и Деметра. Но от епитета *θεῶν πανπύρτατος πάντων*, който ни поднася *Alcmaeonis* frg. 3 (*Kinkel*): *Ποτνία γῇ Ζαγρεῦ τε θεῶν πανπύρτατε θεῶν* става ясно, че нему са били присъщи и функциите на върховния прединдоевропейски бог. Тъй Загревс се явява подобно на Диониса обдарен и с функциите на Зевса и с тия на Деметра, и то като син на съответните тям прединдоевропейски божества, както личи от съпоставянето му с *Ζεὺς Ἰδαῖος* и *μήτηρ ὄρεία* у *Eur. Cret.* frg. 472; *Nauck*, 2. изд.: *ἀγρόν δὲ βίον τείνων ἐξ οὗ Διὸς Ἰδαίου μύστηρ γενόμεν, καὶ νυκτιπόλον Ζαγρέως βοῦτης (βοῦτας Diehls, βοῦτης Wilamowitz, βρόντας Porph.) τὰς ἰώμοφάγους δαΐτας τελέσας, μητρὶ τ' ὄρεϊα δαΐδας ἀνασχώντ' καὶ (μετὰ Wilamowitz) Κουρήτων βάκχος ἐκλήθηρ ὀσιωθεῖς.* Обаче александрийският учен поет *Callim.* frg. 171 назовава Загревса син на Зевса и на Персефона, при което не трябва да се забравя, че последната представя първоначално предгръцката Деметра, впоследствие отъждествена с Коре, дъщерята на Деметра от брака ѝ със Зевса. От особено значение обаче са изразите в току-що цитувания фрагмент *μύστης, βοῦτης, ἰώμοφάγους δαΐτας*, тъй като те ни показват, че оргиастичният характер, който е присъщ на Диониса, се споделя и от Загревс, както и от неговите родители *Ζεὺς Ἰδαῖος* и *Μήτηρ ὄρεία* (= *Ποτνία Γῇ, Персеφόνη*). Но Загревс е наследил от Идейския Зевс не само същината му, а и външния му облик, както можем да заключим от намерения в пещерата на планината Ида в Крит бронзов тимпанон от 8 или 9 в. пр. н. е., върху който Идейският бог подобно на Загревс е изобразен като ловец-пешак, и то по начин, по който е представен асирийският бог ловец *Gilgameš*, прославен под името Нимрод в Битие 10, 9 като

¹ Вж. *Nilsson*, *Gesch. d. gr. Rel.*, 297—299. Различието между двете легенди се състои само в това, че Дионис се отглежда от Нисейските нимфи, а критският Зевс бива отхранен от коза, кучка или свиня.

² Вж. *Nilsson*, *Gesch. d. gr. Rel.*, 270—275 и *Picard*, *Les religions préhelléniques*, 1948, 78, 109—110.

³ *Wecklein* в коментираното издание на Есхиловата трагедия *Хикетиди*, 1902, предлага във връзка със стр. 162—165, да се допълни този фрагмент така: *Ζαγρεῖ τε παντοδόκῳ καὶ πολυξένῳ χαίρειν.*

„силен ловец пред Бога“.¹ Поради това Cook, Zeus I, 651, приема, че култът на бога-ловец, както и името му Загревс, са били пренесени от Месопотамия през Финикия в Крит и оттам в Аргос и Гърция и тълкува името му като етникон, произведен от названието на простиращата се между Армения, Мидия и Асирия планина *Zárgos* (Pol. 5, 44; Strab. 16, 7, 36 и др.), гдето бил тачен асирийският бог *Gilgameš*. Впрочем асирийският начин на изобразяване на бога-ловец е могъл да си пробие път и в Крит, понеже и там във връзка с праисторическото значение на лова е било оформено едно ловно божество, което на първо време е добило катахтонично значение.² Името му обаче е гръцко и по начин на образунането си и по значение,³ следователно няма нищо общо с асирийската планина, въпреки звуковото сходство, което почива на чиста случайност. Във всеки случай изобразяването и на Идейския Зевс като ловец показва, че и той първоначално е бил катахтоническо божество, какъвто е бил неговият син Загревс.

Орфиците, у които култът на Диониса играе важна роля, са могли да установят, че той и Загревс са едно и също божество. Поради това учените писатели и поети в александрийската епоха, а също и в по-късната епоха са означавали някогашния прединдоевропейски бог с двоякото име *Zagreus Dionusos*, resp. *Dionusos Zagreus* (вж. Callim. frg. 171, Plut. *ei* apud Delph. 9, 382; Nonn. Dion. 27, 341; 31, 48; 44, 213 и др.) или с израза *Zagraios Dionusos* „Загрейски Дионис“ (вж. Nonn. Abas contra Iul., PG 36, 1035). Впрочем орфиците вярно са схванали, че Загревс е по-старото название на Дионис, и затова Nonnus, който е използвал в своята поема „Дионисиака“ орфическите *hieroi logoi*, назовава Загревса *archegonos Dionusos* (Dion. 48, 963 сл.) „родения от начало Дионис“, *proteros Dionusos* (Dion. 10, 294) „по-първия Дионис“, *palaioteros Dionusos* (Dion. 39, 72) „по-стария Дионис“ и *palaiagenēs Dionusos* (Dion. 5, 564) „родения в старо време Дионис“, а самия Дионис — *opsegonos Dionusos* (Dion. 47, 29) „късно родения Дионис“ и *neos Dionusos* (Dion. 5, 564; 31, 66) „новия Дионис“. Срв. също Euphr. Cherron. frg. 2, Bergk: *toū néou Dionūsou*. Но тъй като Загревс според гръцката версия е син на Зевса от Персефона, а според тракийското поверие е син на Зевса от Семела, орфиците в своето желание да съгласуват двете версии са счели за необходимо да поддържат легендата, че Загревс е бил безмилостно разкъсан от титаните, и че Зевс го е възкресил, като стрил пострадалото му сърце и го поднесъл на Семела в питье, от което забременяла и станала майка на възродения отново Загревс, който бил вече наречен Дионис.⁴ Ако обаче по изключение у Diodor 3, 64, 1 Деметра е майка на Загревс, а в Etym. M. 406, 46 и сл. Персефона застъпва майката на Диониса, това се обяснява с обстоятелството, че и двете богини подобно на Семела означават в същност майката-земя.

12

От току-що казаното става ясно, че Загревс и Дионис са названия на едно и също прединдоевропейско божество, чийто култ навярно е бил разпространен в

¹ Вж. Cook, I, 1914, 645, pl. XXX. Thirsch, AA XVIII, 37—53, е доказал, че в случая имаме работа не с някакъв щит, както се е предполагало, а с куретски тимпанон.

² Вж. Nilsson, The Minoan-mycenaean Religion, 1927, 306 и Gesch. d. gr. Rel., 272, табл. 18, 2.

³ Името *Zagreus* е образувано от *diá* и *agrév*: „ловец“, от които първата дума засилва значението на втората. Wilamowitz, Glaube I, 250, предполага, че на общогръцкото *diá* едва ли съответствува само лесбийското *ζα*.

⁴ Вж. Preisendanz, Roscher's Lex. VI, 533.

цялата Егейска област.¹ Нахлуванията на гърците и настаняването им в историческите им селища са станали причина да бъдат оттам изтикани религиозните схващания на завареното от тях прединдоевропейско население, и те са могли да се запазят само в периферията на Егейската област, именно в Крит, Мала Азия и Тракия, отгдето впоследствие отново са проникнали в континентална Гърция.²

Гърците, прониквайки на части в своите исторически земи, са заварили там култа на прединдоевропейския бог-ловец и поради външния му облик са го нарекли *Zagreus*, т. е. „великия ловец“. Но с численото засилване на гръцкия елемент неговият култ е изчезнал в континентална Гърция, като се е запазил през историческата епоха само в Крит, поради което тоя остров се посочва и като родина и на Загревс и на отъждествения с него Дионис.³ Ние имаме също основание да приемем, че в някои части на Мала Азия култът на Загревс в облика на пешак-ловец се е запазил и през историческата епоха. Тъй във Фригия той се явява под името Сабазий, като запазва в общи черти своята същина,⁴ а в Лидия, гдето е бил тачен главно като бог на вегетацията, се е превърнал в бог на лозата и на виното и оттам е получил името **Bakkos*, resp. **Bakos*.⁵

Що се отнася до траките, които са обитавали северната част на Егейската област, то те са възприели от тамошното прединдоевропейско население култа на Загревс, като на мястото на прединдоевропейския небесен бог и на Персефона, които минавали за негови родители, застават тракийският небесен бог **Tius*, gen. **Tiwas* и трак. земна богиня Семела, resp. Епта. Съзирайки в него също бога-ловец, те му дали на първо време името **nusas*, което представя съчетанието на нулевата степен от и.-е. корен *neud-*: *nud-* „залавям нещо желано“ в готското *ganiutan* „хващам, залавям“, *nuta* „ловец, рибар“, WP 2,325 и на и.-е. суфикс *-jos* в смисъл „тоя, който отива на лов“, т. е. „ловец“.⁶ Това наше твърдение се подкрепя и от тракийското

¹ Perdrizet, Cultes et mythes du Pangée, 1910, 32, с пълно право се опълчва против предположението на Kern, RE IX, 1014, че тепърва орфициите са превърнали Диониса в бог-ловец, за да го отъждествят със Загревс (същия възглед той отстоява и в Rel. d. Griechen I, 228). Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 649, бел. 3, пък застъпва недостатъчно обоснования възглед, че Загревс, представяйки катахтоничен бог бил сближен с Диониса, като се позовава на Хераклит у Clem. Alex. Protr II 34, 4: *αὐτὸς δὲ Αἰδῆς καὶ Διόνυσος ὅτεφ μαίνονται καὶ ληναίζουσιν*.

² Вж. Deubner, Att. Feste, 71 и Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 549.

³ Вж. Diodor 5,75: *τοῦτον δὲ θεόν (= Διόνυσον) γεγενῆσθαι φασὶν ἐκ Διὸς Φερσεφώνης κατὰ τὴν Κρήτην*. Според Wilamowitz, Glaube I, 411, споменатият у Paus. 23, 7 и сл., храм на критския Дионис (*Διόνυσος Κρητικός*) до Аргос не може да служи като доказателство за критския произход на Диониса.

⁴ Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 534, твърди с пълно право, че Сабазий и по име и по култ е фригийско божество, което все пак проявява много допирни точки с Диониса.

⁵ Това се установява от двуезичния надпис от Лидия (IV в. пр. н. е.): *Nanas bakivallis artimul, Nānvas Διονυσιοκλήους Ἀρτέμιδι* (Friedrich, Kleinas. Sprachdenkm. IX, 116, № 20), въз основа на който Wilamowitz, Glaube II, 63 и Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 546 и 549, приемат, че *Bákchos*, е лидийското название на Диониса. За предполагаемото му значение вж. Wilamowitz, ц. м., и Walde, Lat. etymol. Wörterbuch s. *baca*, *bacca*.

⁶ До това значение дохождам, като изхождам от обстоятелството, че суфиксът *-jos* в една редица от имена представя форма от глагола *ei̯mi* „вървя, отивам“ (срв. *pe̯dōs* > **pedjos* „пешак“, т. е. „тоя, който върви пеша“, *koivōs* „тоя, който върви заедно с някого“ и др.). Вж. Schulze, Zur Gesch. d. lat. Eigennamen, 435; Brugmann, IF XVII, 355; Hirt, Handbuch d. griech. Laut- und Formenlehre, 293. В такъв случай би трябвало да приемем, че в **nusas* = **nutjos* ударението е падало първоначално върху крайния слог.

лично име *Nusa-tita*, което съответствува на гръцкото *Διονυσοφάνης*.¹ Покрай **nusas*, както изглежда, е съществувала и формата без суфикса *-jos* (срв. готски *nuta* „ловец, рибар“), както можем да заключим от *-vntas* в трак. лично име *Διονύτας*.² По-сетне траките са прибавили към обикновеното название на бога **nusas* целия

Обр. 12. Надгробна плоча от Подгора.
По Perdrizet, Cultes et mythes du
Pangée, табл. 1.

Fig. 12. Stèle funéraire de Podgora. D'après
Perdrizet, Cultes et mythes du
Pangée, pl. 2.

Обр. 13. Релеф на Диониса от Мелник.
По Perdrizet, Cultes et mythes du
Pangée, табл. 2.

Fig. 13. Relief de Dionysos de Melnik.
D'après Perdrizet, Cultes et mythes du
Pangée, pl. 2.

генетив **Tiwas* = гр. *Δίος* или само основата му **Tiw-*, гдето *w*, попадайки пред консонант, се превръща в *u*. Тъй траките са подчертали връзката между небесния бог и бога-ловец и са дошли до двойката форма на името му: 1. **Tiwas-nusas*,

¹ За втората половина на името *Nusa-tita* срв. етр. *titia*, *titi* > и.-е. *dit-* „блясък“, в ст.-инд. *dītis* със същото значение, гр. *τιφ*, *ήφς*, Brandenstein, *Revue des Et. indo-europ.* I, 1938, 311 и тракийските лични имена *Tida*, *Titha*, *Tithutes*, *Tidvta*.

² Sittig, *De Graec. nom. theoph.* (Dissert., Halle 1911), 85—86, дава примери за употребата на божеското име *Διόνυσος* като лично, отгдето следва, че и личното име *Διονύτας* е могло на има значението на божеско име. Предположението на Bechtel, *Die histor. Namen*, 528 и 249, че *Διονύτας* представя разширение на личното име *Διονύς* едва ли е правдоподобно. Впрочем Sittig, и. м., 85, бел. 1, сравнява *Διονύς* с тракийските имена *Kóvης*, *Bévdης*.

с асимилация *Tiwan-nusas* и 2. **Tiu-nusas*.¹ Траките обаче са счели за необходимо да подчертаят и по свой начин катахтоничния характер на предииндоевропейското божество, като на първо време му придали като атрибут коня и след това го превърнали в яздач.² Поради това копието и кучето, тъй характерни за прединдо-

Обр. 14. Релеф на тракийски конник от Топалу. По Theodorescu, Bul. com. mon. istor., 1915, 15, № 37.

Fig. 14. Relief du cavalier thrace de Topalu. D'après Theodorescu, Bul. com. mon. istor., 1915, 15, № 37.

европейския бог-ловец, са могли да изчезнат, без да се накърни основното му значение. Така предииндоевропейският бог-ловец добива облика на тракийския херос,

¹ Изхождайки от колебанието на *ι* и *ε* и на *υ* и *υυ* в предаването на божеското име и на произведените от него лични имена, Kretschmer, Aus der Anomia, 1890, 27 и Einl. in d. Gesch. d. gr. Spr., 1896, 241, е смогнал да установи тракийския произход на двете му форми *Διόνυσος* и *Διόνυσος*, от които първата представя композитум от *Διο-* и *-νυσος*, а втората — съчетание на генетива *Διός* и *-νυσος*. А тъй като край изображениа върху една ваза Дионис стои обяснителният надпис *Διός φῶς*, той отъждествява *-νυσος* с *φῶς* „мъж, герой“ и заключава, че божеското име означава „син на Зевса“ или „Зевсов герой“. За възраженията против отъждествяването на *-νυσος* с *φῶς* вж. WP 2,702. Въпреки това и Соок, Zeus II, 277, приема, че *-νυσος* означава „син“, и позовавайки се на фриг. *δεως*, *διως* и на тракийското лично име *Deospor*, което несъстоятелно свързва с чисто гръцкото име у Diop. Cass., 68, 21 *Σποράκης* и поради това погрешно разделява в *Deo-* и *-spor*, твърди, че *Dios* застъпва тракофригийското название на небесния бог. Тъй английският учен дохожда до заключението, че първоначално Дионис се е наричал „Диос-син“ в противоположност на „Диос-баща“, към което се свеждало витинското име на небесния бог *Ζεὺς Πάλας*. Обаче, както изтъкнах по-горе, *Διός*-, resp. *Deos*-представя грецизуваната форма на трак. **Tiwas*-, а *Πάλας* в *Ζεὺς Πάλας* означава изобщо баща на боговете и на хората, а не на тоя или оня бог (срв. Омировия израз *Ζεὺς, πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε*).

² В установяването на облика на тракийския херос могат да се различат три стадии. В първата стадия той съвпада с критския Загревс, т. е. представя бог, който отива на лов пеша, въоръжен с копие или с пика. Във втората стадия той става обладател на коня, за да го впргне в колесницата си, когато потегля на лов. В третата стадия богът-ловец изоставя колесницата, яхва коня и тъй става и яздач, какъвто именно ни го представят многобройните дошли до нас оброчни плочи. Вж. Дечев, СпАН, ист.-фил. клон LXX, 1945, 70, 185 и сл.

към което ни насочва и надгробната плоча от Подгора при Пангей (обр. 12),¹ стелата от Мелник (обр. 13)² и релефът от Топалу, Кюстендженско (обр. 14),³ гдето представеният там ловец и яздач без съмнение е самият Дионис. С преселението на отделни тракийски племена в Мала Азия прониква там отново прединдоевропейският бог-ловец, и то в облика, който са му придали траките. За това свидетелствуват оброчните плочки с изображението на тракийския херос от Троя,⁴ от светилището на Деметра в Пергамон⁵ и от разни места във Фригия, Лидия и други части на Мала Азия.⁶

В Атина и в останалата Гърция прединдоевропейският бог преминава от Лидия като бог на плодородието и на виното, и то в облика на пешак, какъвто е бил и първоначално.⁷ Почти едновременно с това прониква там и като бог на оргиастиката, и то направо от Тракия, чрез посредничеството на Тива,⁸ като при това запазва първоначалния си облик на пешак, тъй като представата за бог-яздач била чужда за гърците. Тогава именно гърците са превърнали трак. **Tiwas-nusas* в Διόνυσος (тес. и кр.), Ζώνυσος (еол.), Διόνυσος (епич.) и трак. **Tiu-nusas* в Διόνυσος (атич.) Διόνυσος (беот.), Δεώνυσος (йон.), Δεόνυσος (сам.)⁹ и лидийското **Bakkos*, resp. **Bakos* в Βάκχος. В кратко време цяла Гърция е била обхваната от култа на Диониса. За това е съдействувала в доста голяма степен рязката разлика, която е съществувала в отношенията на новопроявилия се бог и на олимпийските богове спрямо отделния човек. В противоположност на последните, които отдалеч управляват света и с които се влиза в досег само чрез посредничеството на жреци, Дионис сам слиза на

¹ Вж. Perdrizet, BCH 24, 1900, табл. 13 и Cultes et mythes du Pangée, 1910, 21, табл. 1. Обстоятелството, че тракиецът Ζεῖλας, както показва надписът на плочата, е завещал известна сума на дионисовите мисти, за да чествуват на гроба му празника на Розалиите, говори, че изображеният там тракийски херос е в същност Дионис.

² Вж. Perdrizet, RA 1904, I, 20, табл. 1 и Cultes et mythes du Pangée, ц. м., табл. 2. Отъждествяването на тук изображения θεός Ἀσδοῦλης със самия Дионис, и то като бог на виното, се подкрепя както от небридата, с която е наметнат, тъй и от съпровождащите го Пан и Силен.

³ Съсърдите за пиене са характерни за Диониса като бог на виното. Поради това смятам, че застаналият пред маса с подобни съсъди тракийски херос у Theodorescu, Buletinul com. muz. istor., 1915, 15, № 37, представя Диониса като бог на виното. Едва ли в случая имаме работа със синкретично изобразяване на тракийския херос и на Диониса, както предполага Theodorescu, ц. м.

⁴ За тия плочки, които принадлежат на IV в. пр. н. е., вж. Dörpfeld, Troja und Ilion, 1902, I 229, II 442—444, табл. 57 и 58.

⁵ Вж. Herting, AM 35, 512; Ippel, AM 37, 10; Fränkel, Die Inschriften von Pergamon.

⁶ Вж. Robert, Hellenica III, 1946, 38—73 и VII, 1949, 54—57.

⁷ Изхождайки от факта, че в Илиадата Дионис се спомена само във връзка с Тракия, Wilamowitz, Glaube II, 60—61, смята, че проникването му в Атика е станало най-рано в VIII в. пр. н. е. Против това говори обстоятелството, че през Антестериите Дионис се явява на корабни кола не само в Атина, но и в йонийските колонии. А това показва, че Дионис е проникнал у йонийците, преди да се преселят в Мала Азия, отдето култът му е бил минал в Гърция по море. Вж. за това Deubner, Att. Feste, 122—123 и дадената там литература.

⁸ Nilsson, Min.-musc. Rel., 498 и Gesch. d. gr. Rel., 536 и 545, приема с пълно право, че Дионис е проникнал в Атина по два пътя: 1. от Мала Азия, по-точно от Лидия и Фригия, като бог на вегетацията и 2. от Тракия чрез посредничеството на Тива, като бог на оргиастиката. Wilamowitz, Pindar, 45 и Glaube 2, 62, едва ли с право застъпва възгледа, че и в Тива Дионис е проникнал от Лидия, а не от Тракия, понеже в последния случай трябвало да се доловят следи от преминаването му през Тесалия, каквито той не е могъл да констатира. По тоя въпрос вж. Deubner, ц. м., 134.

⁹ За тия форми на божеското име, както и за личните имена Διωνυσόδωρος, Διονύς и Δευνός, които позволяват да се установят и вариантите му Διωνύσιος и Δεοῦνυσος, вж. Kern, RE V, 1010—1011 и Cook, Zeus II, 271, бел. 3. В Δεοσ- е застъпва отвореното произношение на трак. *i* (срв. Πι- и Ρε- в Πι-δοται и Ρε-hasti <и-е. epi, Bi- и Be- Bi-μερος и Βέ-μαστες> и-е. *mbhi*, гот. *bi* и др.).

земята и призовава при себе си мъже и жени, за да ги ошастливи не толкова с аграрния си аспект, колкото с оргиастичния си характер. Екстазата, в която изпадат неговите почитатели, не ги превръща в оръдия на бога, както е случаят при Аполлона с Пития, но ги издига над делничния живот и те са обхванати от чувството на блаженство и от увереността, че чрез приобщаването с бога си осигуряват щастлив живот и в задгробния свят.¹ Тъй Дионис добива за отделния индивид значението на всемогъщ бог, поради което той бива назоваван и *Zeus Dionysos* и *Zeus Bakchos*.²

Заслужава да се изтъкне, че Дионис като бог на плодородието съвпада с Плутона.³ Затова първоначално той е бил изобразяван подобно на Плутона като брадат бог, отгдето може да се обясни, че и тракийският херос, ако и по-рядко, бива представян с брада. На това частично сходство между двете божества се дължи, гдето Дионис е бил спорадично схващан и като съпруг на Коре-Персефона,⁴ а Плутон е бил изобразяван върху атически вази от V в. пр. н. е. не само със своя атрибут — рога на изобилието, но и с атрибутите на Диониса, каквито са бръшляновият венец и фиалата (обр. 15).⁵ Впрочем не липсват и литературни данни за отъждествяването на Диониса с Плутона.⁶ В рязка противоположност на браднатия Плутон, Дионис от IV в. пр. н. е. насам бива изобразяван като голобрад бог с бръшлянов венец на главата и с грозд, resp. гроздов клон и кантарос, resp. фиала в ръцете — атрибути, които го характеризуват като бог на лозата и като дарител на безсмъртието на човешката душа.

Обр. 15. Плутон и Персефона. Ваза на Кодрос. По Metzger, BCH LXVIII—LXIX, 318, обр. 8.
Fig. 15. Pluton et Perséphone. Vase de Kodros. D'après Metzger, BCH LXVIII—LXIX, 318, fig. 8.

13

От туко-що казаното следва, че обликът на прединдоевропейския бог-ловец е претърпял през историческата епоха известни промени. У траките той е добил облика на конник, който в повечето случаи е и ловец. У гърците той е запазил първоначалния си облик на бог-пешак, който обаче е лишен от атрибутите на ловеца, каквито

¹ Вж. Wilamowitz, Glaube II, 1932, 67.

² За *Zeus Bakchos* вж. CIG III, 3538, от Пергамон, а за *Zeus Dionysos* AA, 1915, 88 и AB XXIX, 1935, 165.

³ Вж. Kern, RE V, 1044—1045 и Stoll, Roscher's Lex. I, 1090 и сл., 1126 и сл.

⁴ Вж. Metzger, Dionysios chthonien, BCH LXVIII—LXIX, 1944—1945, 316 и сл.

⁵ Изображението на вазата е дадено по Metzger, ц. м., 318, обр. 8.

⁶ Срв. Heracl. y Clem. Alex., Protr. II 34, 4: *ὁυτὸς δὲ Αἰδης (= Плутон) καὶ Διόνυσος ὅτε μάλιστα καὶ ληναίζουσιν*; Etym. M. 406, 46 и сл.: *δοκεῖ γὰρ ὁ Ζεὺς μῆναι τῇ Περσεφόνῃ ὡς ἢ χθόνιος ὁ Διόνυσος. . . τινὲς τὸν αὐτὸν φασὶν εἶναι τῷ Πλούτωνι*.

са кучето и копието и тъй се е доближил иконографски до останалите гръцки богове. При това, докато у гърците прединдоевропейският бог-ловец е запазил тракийското си название Дионис, то е било у траките изтикано от епитета му *Ἡρώς*, който с течение на времето се е превърнал в божеско име. Тъй се явяват в историческата епоха две наименования на божеството, което си води началото от прединдоевропейския бог-ловец: Дионис у гърците и херос у траките. С въздействието на гръцката религия се обяснява, гдето в историческата епоха известен брой посвещения от Тракия ни представят Диониса по гръцки начин,¹ докато в съвсем малко случаи, които споменах преди малко, той е представен по тракийски начин. Обаче въпреки изтъкнатите иконографски различия Дионис и тракийският херос се свеждат в същност към едно и също божество, произлязло от прединдоевропейския бог-ловец, тъй като те отразяват едни и същи аспекти. Впрочем и тракийският херос подобно на Диониса си поставя за цел да предостави на човека всичко, което е необходимо за щастливия му живот в горния и долния свят, както можем да заключим от посветените нему оброчни плочки.

В една оброчна плочка от Дакия тракийският херос застава като покровител на земеделието, тъй като под изображението му е представен един селянин, който оре своята нива, а също и жертвоприношението, което той и жена му поднасят на хероса.² Като покровител не само на земеделието, но и на скотовъдството той се явява в един релеф от Силиврийско, в който един тракиец като *γεωργός* „земделец“ му прави посвещение *περὶ αὐτοῦ καὶ τῶν κτηνέων* „за себе си и за добитъка“.³ Оттук следва, че той е и покровител на тия, които отглеждат всякакъв вид добитък, както може да се заключи и от факта, че един *ἐπιτηρέτης* „надзирател на добитък в голямо имение“⁴ и един *προβατοβοσχός* „пастир на овце“⁵ му посвещават оброчни плочки. Тоя аспект на хероса се уяснява също, като се притуря към изображението му името на Силвана, който минава и за покровител на стадата и добитъка⁶ или като се съчетава с келтската богиня Епона, покровителката на коневъдството.⁷ Във връзка с това херосът се явява и като дарител на изворната и речната вода, която е от значение и за живота на хората и животните, както ни показват релефите от Пловдив и Глава Панега, гдето под изображението му стои речен бог или ваза, от която тече вода.⁸ Тъй се добива впечатлението, че тракийският херос поставя в услуга на човечеството подпочвените сили, от които зависи растителността, плодородието и прехраната на хората и животните. Тоя аспект се подчертава и в две оброчни плочки от Мала Азия, като под изображението му е прибавено името на Плутона,⁹ който също минава за дарител на плодородието и свързаната с него прехрана на хората и добитъка. Поради това в някои релефи от Тракия херосът бива изобразяван и с рога на изобилюето, който

¹ Вж. Kazanow, RE VI A, 490 и сл.

² Вж. Hampel, Arch. Ertesitő 29,320, обр. 15 и Rostowzew, Mém. prés. à l'Acad. des inscr. 13, 2, 399

³ Вж. BCH 36, 1912, 592, № 48.

⁴ Вж. IAI XIII, 1939, 139, обр. 149, от Брестино, Провадийско, и Rostowzew, Gesellschaft und Wirtschaft im röm. Kaiserreich I, 344.

⁵ Вж. Kazanow, Denkm., № 507, от Кара-Орман (Чирпанско).

⁶ Силван е изобразен като яздач и ловец у Kazanow, Denkm., № № 325, 333, 354, 599 и само като яздач у същия, № 305.

⁷ Вж. Kazanow, Denkm., № № 302, 399.

⁸ Вж. Kazanow, Denkm., № № 363, 1093.

⁹ Вж. JHS 1904, 119, № 173, от Ликаония и IRS 1924, 68, № 96 = SEG 6, 526, от Исаврия.

е характерен за самия Плутон, като бог на плодородието.¹ Но и Дионис притежава същите аспекти, както показват епитетите му *φερειαρλος* „донасящ плодове“ Orph. h., 50, 10; *εὐκαρλος* „бог на плодове“, AP VI, 31, 1 и RA 1913 II, 233, обр. 40 (от Несебър); *ἀεξίκαρλος* „който разраства плода“, Nonn. Dion., 7,304; *ἀμπελοφύτωρ* „който сажда лозите“, AP VI, 44, 1. Изобщо Дионис се явява подобно на хероса и като притежател и следователно и като дарител на всякакъв вид богатство, имот и добив включително и добитък, както ни показват епитетите му *πλουτοδότης* „дарител на богатство“, Schol. Arist. Ran., 479 и *ἐχεκτέανος* „който притежава имот“, Nonn. Dion., 37,722.

Плодородието, пък и самият живот в горния свят зависи не само от подпочвените сили, над които властвува херосът, но и от дъжда и слънчевата светлина, поради което той добива и черти на небесно божество. Тия черти на хероса се уясняват в оброчните плочки, като се свързва името му с това на Юпитера, гесп. на Зевса, от когото зависи дъждът и слънчевата светлина. Такъв е случаят с три релефа, от които единият е от Кюстенджа,² другият — от Интерциза в Панония,³ а третият — от околността на светилището на Аполон Лабренски в Мала Азия⁴. Същите тия черти се долавят и в релефа от Пергамон, гдето херосът носи името „*Ηλιος ἐφ' ἱππῳ* „слънцето на кон“.⁵ Впрочем и Дионис носи прозвището *οὐράνιος* „небесен“, Nonn. Dion., 7,361 и 10,136. Като дарител на дъжда и изобщо на влагата го характеризуват епитетите *ὕγρος* „влажен“, Anon. h. in Bacch., 21, Abel и „*Υγς* „дъждовник“, Kleitodemos, frg. 22, FGH I, 63 (Müller). При това той поднася и слънчевата светлина, както ни показва епитетът му *φεραιυγής* „донасящ светлина“, Nonn. Dion., 38,81, и затова е бил отъждествяван и със самото слънце, както може да се заключи от израза „*Ηλιος, ὃν Διόνυσον ἐπικλήσιν καλέουσιν*“, Orphic., frg. 169, Abel. Ако Софокъл в Tereus, frg. 253, Nauck, 2. изд. = Pearson, 582, нарича слънцето най-тачената звезда у конелюбивите траки, то това ни дава основание да приемем, че у траките наистина слънцето е било зачитано като дар или проява на Диониса.⁶ Поради тия аспекти Еврипид провъзгласява Диониса за небесен бог, който обаче властвува и в под земния свят.⁷

Под закрилата на хероса се поставя и ловът на дивеч, от който зависи донякъде изхранването на хората, както може да се заключи от оброчната плочка от областта на Пангей, която се поднася на *κυνηγὸς ἥρωος* „ловец-херос“.⁸ Впрочем херосът се уяснява и като бог изобщо на лова, като се съчетава с римската богиня Диана.⁹ Но и Дионис се явява като бог на лова, към което ни насочва епитетите му *θηραγωγέας* „ловец на дивеч“, Eur. Bacch., 1020 и *νεβροφόνος* „убиващ сърна“, Nonn. Dion., 44, 198.

¹ Вж. Kazanow, Denkm., № 518, обр. 265, от Коларовградско и III корпил, ИАИ XIII, 1939, 135, обр. 146, от Сталинско.

² CIL III, 7534: *Ιου(ι) Ο(ρτίμο) Μ(αξιμο) Ηeroi*.

³ Вж. Arch. Értisítő XXVI, 1906, 241: *Ι(ονι) Ο(ρτίμο) Μ(αξιμο) Ηeroni*.

⁴ Вж. Robert, Hellenica V, 1949, 56—57.

⁵ Fränkel, Inschr. von Pergamon, 248, № 336 (вж. и Höfer, Roscher's Lex., 4, 1283_{42—44}).

⁶ Едва ли Хелиос се е ползувал у траките с някакъв култ (за незначителния култ на Хелиос у гърците вж. Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 790).

⁷ Eurip., frg. 912, Nauck, 2. Aufl.: *σὺ γὰρ ἐν τε θεοῖς τοῖς οὐρανδαῖς σκῆπτρον τὸ Διὸς μεταχειρίζεις Χθονίων δ' Ἀἰδη μέτεχεις ἀρχῆς*.

⁸ Вж. Collart, ИАИ XVI, 1950, 11, № 6.

⁹ Вж. Kazanow, Denkm., №№ 318, 341.

Тракийският херос добива в една оброчна плочка от Тракия прозвището *σωτήρ* „спасител“,¹ а в друга една плочка също от Тракия² и в няколко плочки от Фригия прозвището *σώζων* „спасяващ“.³ Очевидно с тия прозвища се изтъква, че той е в състояние да спаси своите почитатели от болести и напасти. По този начин херосът получава и аспекта на лечител, който при липсата на съответното прозвище в релефа се уяснява, като се поставя при изображението му името на Асклепия⁴ или като се съчетава със същия този бог и с богинята на здравето, представени, както са застанали прави до него.⁵ Но херосът, който е в състояние да премахне настъпилата болест или напаст, може също да отблъсне предварително всяка опасност за града, както ни показва между другото прозвището му *προπυλαῖος* „стоящ пред градските врати“.⁶ Но аспектът на лечител и на отблъсквач на всякакви опасности е също присъщ и на Аполона, както личи от прозвищата му *ιατρός* „лекар“ и *προπυλαῖος* „стоящ пред градските врати“.⁷ Последният аспект се споделя и от Херакъл, за което свидетелствува епитетът му *ἀλεξίκακος* „отблъсквач на нещастията.“ Затова и името на Аполона и на Херакла, а в някои случаи и характерните за тях лира⁸ и кривак,⁹ служат да пояснят, че релефът се посвещава на хероса с оглед към току-що изтъкнатите му аспекти. Във връзка с тия качества на хероса и Дионис получава епитетите *σωτήρ* „спасител“, Lysophr., 206; *ιατρός* „лекар“, Eustath. ad Odys. α 209, р. 1624, 34; *ἀλεξίκακος* „отблъсквач на нещастията“, Nonn. Dion., 7, 96.

Релефи от Карабурун при Деркос, а също и от Ахтопол ни поднасят посвещения на *Ἡρώς Στομαχός*.¹⁰ Очевидно тук херосът се явява като покровител на пътниците, които навлизат от устието на Понта (*στόμα Πόντου*) в откритото море. Изобщо за благосклонното отношение на хероса към мореплаването говори названието

¹ Вж. Kazanow, Denkm., № 8. Срв. и изразите *περί σωτηρίας* и *pro salute* у същия, № № 177, 333.

² Вж. Kazanow, Denkm., № 210.

³ Вж. Weinreich, RE III A, 1249—1252 и Robert, Hellenica III, 1946, 70.

⁴ Асклепий е представен като яздач и ловец у Kazanow, Denkm., № № 146, 319—323, 326, 329, 330—332, 342, 346—348, 350, 351, 357, 381, 449, 565, 600, 621, 703, 748, 879, 1024, 1049, а само като яздач у същия, № № 88, 98, 247, 259, 306, 307, 309—311, 315, 643, 702.

⁵ Вж. Kazanow, Denkm., № № 331, 428.

⁶ Вж. Kazanow, RE Suppl. III, 114140—51 и Denkm., № № 90, 451, 1116.

⁷ Вж. Wernicke, RE II, 542—17 и 6220—23.

⁸ Аполон е представен като яздач и ловец у Kazanow, Denkm., № № 6, 110, 130, 135, 136, 157, 182—184, 208, 209, 236, 522, 710, 716, 783, 792, 797, 818, 922, 923, 927, 957, 1001 и 1020 и само като яздач у същия, № № 235, 758, 890. Вж. и Robert, Hellenica VIII, 1946, 54—56. Не трябва да се забравя, че музиката има у античните и лечебно значение.

⁹ За тия релефи вж. Robert, Hellenica III, 1946, 50, 67, 71, 73 и VII, 1949, 58, гдето посвещението *Ἡρακλεῖ*, грес. *Ἡρακλί*, служи да покаже, че херосът застъпва в случая аспекта *ἀλεξίκακος*, какъвто е присъщ и на Херакла. Впрочем кривакът е характерен атрибут за Херакла, и затова конниците с кривак в ръката отстояват очевидно аспекта *ἀλεξίκακος* на хероса, ако и в техните релефи да не стои името на самия Херакъл. Такъв е и случаят с описанияте у Robert, Hellenica III, 1946, 38, 45—53, релефи, посветени на *Κακασβος*, *Κα αδιβος*, в които херосът е представен с кривак в десницата си. За опитите да се изтъкнат тия малоазиатски имена вж. Robert, Hellenica III, 1946, 40—42. Във всеки случай *-ασβος*, *-αδιβος* съответствува на лик. *esbe* > и.-е. *ek'wo-* „кон“, както изтъква Kretschmer, Gl. XV, 1927, 74—77 и XXVII, 1939, 256—257 (срв. епитетите на хероса у траките *Ουτασιος*, *Βεγεσιος* и трак. лични имена *Εἰβεγειος*, *Hesbenus*). Обаче отъждествяването на *Κακ-* в *Κακ-ασβος*, *Κακαδιβος* с новотритийското *κακον*, въз основа на което Kretschmer, ц. м., им придава значението „Unglücksross“, едва ли е правдоподобно, тъй като представата на *ἀλεξίκακος*, която е присъща на божеството, изключва подобно значение (срв. трак. лични имена у Kazanow, Denkm., № № 323, 720 *Κακους* и *Μουκακακης*).

¹⁰ Вж. Mendel, Catal. Musées Ottom. III, 1333 и AA, 1927, 329, № 13.

му *Ἡρώς Πόντος* в един надпис от Тасос.¹ Във връзка с това той се явява и като божество, под чиято закрила се намира и ловът на морска риба, както става вероятно от релефа от гр. Сталин, който са му посветили *θυνεῖται* „ловци на рибата тон“.² Тоя аспект на хероса бива навярно уяснен в един релеф от Ликаония, като под изображението му се поставя името на Посейдона, който важи за бог на мореплаването и рибарството.³ Но и Дионис се намира също в известно отношение към морето, както можем да заключим от епитетите му *θαλασσομόδος* „борейки се с морето“, Nonn. Dion., 21, 187 и *θαλασσοπόρος* „който преброява морето“, Nonn. Dion., 36, 421.

Копието или пиката, с които херосът си служи при лова, може да бъде насочено и против личните му неприятели и против неприятелите на почитателите му. Тъй той се явява и като бог на войната, какъвто е случаят с релефи от Пизидия, посветени на хероса навярно от преселници от Тракия, гдето тоя негов аспект се уяснява с името на Арес.⁴ Към същия аспект ни насочва и изображеният върху една плоча от Македония неприятел, върху когото се нахвърля яздачът-бог със своята пика.⁵ Навярно представеният върху монетите на старите тракийски царе Севт I, Котис, Скосток и други яздач-ловец застъпва бога на войната.⁶ Но и самият Дионис се явява също като добре въоръжен и смел воин. За това свидетелствуват епитетите му *εὐθρόης* „добре брониран“, Nonn. Dion., 39, 270; *χαλκοχίδων* „с медна броня“, Nonn. Dion., 20, 265; *δοξατοφόρος* „носящ копие“, Adesp., 108; *δορυσοός* „замахващ с копие“, Nonn. Dion., 13, 49; *μενεπτόλεμος* „издържлив в сражение“ Nonn. Dion., 47, 646; *ἀρήιος* „войнствен“, Orph. h., 30, 4; *ἀρεμανής* „храбър“, Nonn. Dion., 24, 178.

Изобразяването на хероса върху надгробни плочи от различни места на Тракия,⁷ а също и прозвището *καταχθόνιος* „подземен“ в една стела от Кюстенджа,⁸ ни показват, че той е божество, което отнася със себе си в подземното царство душите на покойниците и там им приобщава своя материален облик и начин на живеене. Към това ни насочват и откритите в стари беотийски гробове глинени фигури на яздачи,⁹ които представят статуарно изобразяване на тракийския херос, каквото се среща и в Тракия. Тук не може да става дума за гръцкия Хермес Ψυ-

¹ Вж. Daux, BCH L, 238, № 15.

² Вж. Kazanow, Denkm., № 975.

³ Вж. JRS XIV, 1924, 29, № 8 = SIG 6, 408; Robert, Hellenica III, 1946, 64, бел. 2, смята, че в релефа с посвещение *Ποσειδῶνι ἐπὶ ἡρώω* от областта на Тефени конникът представя самия Посейдон. В същност с името на Посейдона и тук се уяснява аспектът на хероса като покровител на мореплаването и рибарството.

⁴ Вж. AEM XIX, 1896, 48 и сл. Вж. и релефа с посвещението *κρυῖω Ἀρηι* IAAI VII, 1932, 317, № 26.

⁵ Rostowzew, Ant. dekor. Malerei in Südrussland I, 67, 313.

⁶ Към тоя възглед, който застъпва Pick, Jdl XIII, 1898, 163, се отнася скептично Kazanow, RE Suppl. III, 11458—29. Срв. обаче Pick und Regling, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien I. Halbband, 157; 2. Halbb., 524, 627, 634 и Gaebler, Die antiken Münzen von Makedonia und Paconia II, 16, 48, 84, 105—107. За изображението на хероса върху фригийски и ликийски монети вж. Robert, Hellenica III, 61, бел. 3, и 43—44.

⁷ Примери за това у Kazanow, RE Suppl. III, 114023—47.

⁸ Вж. CIL III, 14214.

⁹ Вж. Wiesner, Fahren und Reiten in Alteuropa und im alten Orient, 1939, 47. За статуарни изображения на хероса и в Тракия вж. Kazanow, RE VI A, 479 и др. Впрочем в един саркофаг от Пловдив е бил намерен също релеф на трак. херос (ГБМП 1924, 141, № 3).

χολοπιός, тъй като представата на бог-яздач е била чужда за гърците.¹ Впрочем вярата, че покойникът чрез приобщаване с хероса сам се превръща в херос, е засвидетелствувана в редица релефи, гдето той е изобразен като νεός ἥρως „нов херос“.² Тъй се дожда до нови херои, които представят превърнатите в божи същества души на прадедите и като такива се означават в някои паметници от Тракия с плуралната форма ἥρωες „херои“.³ Заслужава да се отбележи, че върху

Обр. 16. Надгробна плоча от Пиперица.

Fig. 16. Stèle funéraire de Piperica.

олтаря от Черна гора (Караорман), Чирпанска околия, тракийският херос е съчетан с гръцката Хеката⁴ и че в един релеф от Кюстенджа до него е изобразен Дионис с тирз и кантарос.⁵ Очевидно тъй се подчертава, че херосът в случая застъпва силата, която осигурява безсмъртието на душите. Установеното по тоя начин катахтонично значение на хероса е тъй също присъщо и дори в още по-голяма степен на Диониса, както ни показва прозвището му χθόνιος, Orph. h., 53, 1 и Nonn. Dion., 31, 144, в смисъл катаχθόνιος „подземен“.⁶ За това свидетелствуват и откритите в беотийски и локридски некрополи бюстове, които представят Диониса подобно на Плутона като брадат бог с бръшлянов венец на главата.⁷

Тракийският херос се явява, следователно, като подобно на Диониса божество, от което зависи човешкият живот, както в горния, тъй и в долния свят. Към това ни насочват и семейните гробници, които са били превърнати в един вид светилища на хероса, като върху тях е била прикрепявана плоча с изображението на самото божество и на членовете на семейството, какъвто е случаят със stelata от Пиперица, Санданско (обр. 16).⁸ Обстоятелството, че между изобразените там членове на семейството е имало и такива, които не са били умрели, ни показва, че траките са искали да спечелят благоволенieto на хероса, за да си осигурят не само

¹ Тая представа е чужда и за гръцкия херос (вж. Wilamowitz, Glaube II, 9). Впрочем, докато тракийският херос отнася с помощта на коня като яздач душата на починалия в подземното царство, Адес я отнася там на своята колесница (вж. Malten, Das Pferd im Totenglauben, JdI XXIX, 1914, 186).

² Вж. Kalinka, ADB, 286, 287 и Kazanow, Denkm., № 292. Че в случая става дума за превръщане на починалия в божество, каквото е тракийският херос, можем да заключим и от надгробната стела от Несебър, обнародвана от Кацаров, ОЖ XXVI, 1930, 111, обр. 63 (срв. Salač, Listy filol. 57, 1930, Suppl. 442—443), гдето починалата Юлия, дъщеря на Никий сама изтъква, че се е превърнала в Хеката. Вж. и Egger, Schriften der Balkankommission, antiq. Abt., XI, 2, S. 25 (1950).

³ Вж. Perdrizet, BCH XVIII, 1894, 423 (Amphipolis); Kalinka, ADB, 212 (Serdica).

⁴ AA XXX, 1915, 166 и сл.

⁵ Вж. Theodorescu, Buletinul comm. monum. istor., 1915, 15, № 38, обр. 45.

⁶ Аз отминавам релефите, в които аспектът на хероса е загатнат с имената на Сабазий, Митра и Мен, понеже поради особения характер на тия божества той мъчно може да се установи.

⁷ Вж. Metzger, BCH LXVIII—LXIX, 1944—1945, 316, бел. 7.

⁸ За тая надгробна плоча вж. Дечев, сп. Прометей 2, 1937, кн. 1 и Д. П. Димитров, ИАИ XIII, 1939, 39 и 119, обр. 54. Повторното преглеждане на плочата ми позволи да установя, че десницата на хероса държи само камшик (а не и овча глава), и то с жеста на benedictio latina,

блажен задгробен живот, но и здраве и задоволителен поминък, докато са още живи.¹ До това са се домогвали и почитателите на Диониса.

14

Ние видяхме, че тракийският херос споделя най-разнообразните аспекти на Диониса, който пък от своя страна проявява аспектите на критския Загревс. Оттук става доста правдоподобно, че и тракийският херос си води началото от тоя прединдоевропейски бог, който си е поставял за цел да ошастливи човека в горния и долния свят. Това божество е било схващано с пълно право като защитник, пазител на отделния индивид. Към това ни насочват тракийските лични имена *Σερος*, *Σεργεις*, *Sergus*, доколкото като произведения от и.-е. корен *ser-* „грижливо съблюдавам, защитавам“, който се съдържа и в гр. *Ἡρα* от **H₂Fa* „защитница“, WP 2, 498, означават „защитник, пазител, покровител“. Употребата на божески имена у траките като лични имена ни дава основание да приемем, че споменатите лични имена са означавали първоначално самия херос.² Обаче в историческата епоха под влиянието на гръцката религия предполагащото от нас тракийско название на хероса **Ser(w)os* е било заменено с равнозначното нему гръцко име *Ἡρως*, произведено също от и.-е. корен *ser-*.³ Че първоначално *Ἡρως* представя епитет на Диониса, става ясно от началния стих на стария гръцки химн: *ἔλθεῖν, ἦρω Διόνυσσε, Ἀλεῖον εἰς νάον*.⁴ Към едно обособяване на *Ἡρως* в смисъл на бог-закрилник ни насочва Pind. Pyth., 3, 12 (6): *Ἀσκληπιον, ἦρῳα παρτοδαλᾶν ἀλκτῆρα νοσοῶν*. Тук *Ἀσκληπιός* представя епитет на прединдоевропейския бог-ловец, означен като *ἦρως*, т. е. „закрилник“. Такъв е случаят и с възпетия у Омира, Пиндара и Еврипида Рез, който според Philostr. Heroic., 3, 16—17, се проявявал като *Ἡρως* в Родопите, тъй като той е носител на едно друо прозвище на многоликия прединдоевропейски бог, който

¹ Особено внимание заслужава посвещението *ὑπὲρ τοῦ συνεργίου* „заради работилницата“ в релефа от Дичин (Търновско), Kazanow, Denkm., № 176, тъй като то ни показва, че херосът е бил зачитан и като покровител на работата, която осигурява прехраната на хората.

² За теофорни имена у траките вж. Kazanow, RE VI A, 467—477.

³ Wilamowitz, Glaube II, 9, забелязва, че тракийският херос не е получил името си от гръцкия херос, който никога не се явява като яздач, и изказва мнението, че въпросната дума е принадлежала и на тракийския език.

⁴ Вж. Plut., Quaest. Gr. 36, p. 299; A. Halliday, The Greek Questions of Plutarch, 1928, 157 и сл., счита обращението *ἦρω* за подозрително и е склонен да го замени с *ἦρ* „на пролет“, против което Nilsson, Gesch. d. gr. Rel., 538, бел. 4, основателно се опълчва. Последният обаче, ц. м., 172, бел. 2, смята, че Дионис в случая е бил приравнен с гръцките хероси, понеже в оргиастичния му култ е бил представен и като умрял. Но това обяснение стои в противоречие с факта, че Асклепий също първоначално е бил назоваван *ἦρως*, ако и да не е бил изложен на периодично умирање, какъвто е случаят с Диониса.

⁵ За колебанието в предаването на името на тоя бог (*Ἀίσχλαπιός*, *Ἀίσκλαπιός*, *Ἀίσκλαπεύς*, *Ἀίσχλάβιος*, *Ἀσхлалиός*, *Ἀсхалалиός*, *Ἀсхалпиός*, *Ἀсхлхпиός*), което говори само по себе си за негръцкия му произход, вж. Thraemer, Roscher's Lex. I, 61539—58. Самото име *Ἀсхлхпиός* стои във връзка с яздата. В първата му половина се долавя разширеният със *s* предлог *ad*, какъвто представя оскийското *az* „към, при, на“, а във втората му половина *-хлхпиός* — и.-е. *qwelp-*, *qwelb-* „подгъвам колена, карам тръс“, отдето произлиза и гръцката дума *κᾰλλῆ* „тръс“. Но последната дума има и значение на кон, както показва изразът *Πανταίου ἐνίκησεν ἢ κᾰλλῆ* „конят на Пантек излезе победител (в състезанието)“, Paus., V 9, 1. Тъй името на Асклепия се доближава извънредно много по смисъл до тракийското прозвище на хероса *Ουτ-аспиος*, *Ουετ-аспиος* > и.-е. *wed-:ud-* „на, върху“ и и.-е. *ek'wo-* „кон“ и равнозначното нему *ἐφίπιος* „тоя, който е на кон“ (срв. епитета на хероса *ἐπίπιος* у Kazanow, Denkm., № 363).

в случая се означава пак с името *Ἥρως*.¹ И тъй тракийското име на тоя бог „Дионис“, ако и да си е пробило път в Гърция и Мала Азия, е било почти изтикано в по-голямата част на Тракия от епитета му *ἥρως* „защитник, закрилник“, който е добил значението на същинско божеско име, както ни показва между другото срещаният в оброчни плочки израз *θεῷ Ἥρῳ*, т. е. „на бога Херос“.² Това може да се обясни напълно със съществуващата у траките представа за начина, по който херосът се отнася към нуждаещите се от неговата закрила люде. Той бил винаги готов да се вслуша в молбите им, както можем да заключим от честото му удостоверяване с епитета *ἐπήκοος* „вслушващ се“.³ Той също се вижда на вси страни, както показва прозвището му *πανθο[πι]ος*,⁴ за да отклони от тях всяка напасть, която би могла да ги сполети, и затова понякога бива изобразяван като двуглав или триглав конник.⁵ За бързината, с която се втурва на помощ, свидетелствува развятата му зад гърба хламида.⁶ При това траките са вярвали, че той е достатъчно силен — оттук прозвището му *ἰσχυρός* „силен“⁷ — за да се справи с всички мъчнотии, които биха осутили съвременната му помощ. Оттук траките са дошли до схващането, че херосът представя всемогъщ властник, поради което той бива често титулуван с името *κύριος* „господар“,⁸ което напомня удостоверяването на Диониса с имената *δναξ* „владетел“, *βασιλεύς* „цар“ и *δεσπότης* „господар“.⁹ Такъв е и случаят със споменатия преди малко херос *Ῥῆσος*, чието име се свежда към и.-е. *reg'* — в лат. *rex* „цар“. С въздействието на тая представа може да се обясни, че в някои релефи тракийският херос като властник бива следван от един паж. Вярата, че херосът е достатъчно силен, за да осчастливи човека в горния и долния свят, като задоволява нуждите му и отстрани от него всякакви напасти, е съдействувала да се превърне в божество на широките народни маси, та едва ли е имало някакво селище в Тракия, в което той да не е притежавал какво и да е светилище. Но нуждите на човека са най-разнообразни, и затова тракийският херос, който тъй охотно и самоотвержено се отзовава на тия нужди, се явява като божество с най-разнообразни аспекти. Това би могло да доведе до създаване на отделни божества, които биха поделили тоя или оня аспект на хероса. Такъв е случаят само с

¹ За *Ῥῆσος* вж. Perdrizet, Cultes et mythes du Pangée, 28 и Jessen, Roscher's Lex. III, 100—110.

² Вж. посвещенията у Kazanow, Denkm.: *θεῷ Ἥρῳ*, resp. *Ἥρῳ* „на бога Херос“ (№ № 604, 731, 12, 507). Срв. у същия и посвещенията: *κύριον θεῷ* „на господаря Бог“ (№ 427), *κύριον Ἥρῳ* „на господаря Херос“ (№ 120, 271, 293, 374, 392, 796 и др.). За *Ἥρῳ* = *Ἥρῳ* вж. Mendel, Sculpt. Musées Ottom. III, 1632 и Beschewliew, Gl. 19, 1931, 293 (срв. и Plat. Cratyl., 398 C).

³ У Kazanow, Denkm., № № 8, 79, 364, 453, 498, 507, 658, 946.

⁴ У Kazanow, Denkm., № 533, посвещението гласи: *θεῷ πανθο[πι]ῳ*. Обаче L. Weber, Arch. Relig., 31, 1934, смята, че то гласи *θεῷ πανθο[πι]ῳ*, отгдето следва, че с двуглавия и триглавия се подчертава качеството на всевиждащ бог.

⁵ Досега ни са известни пет триглави конника (вж. Kazanow, Denkm., № № 148, 159, 427, 533; ИАИ XVII, 1950, 4, № 6 и Anz. d. Wiener Akad., 1940, 109 и сл.) и един двуглав (вж. Kazanow, Denkm., № 151).

⁶ Примери за развята зад гърба на хероса хламида у Kazanow, Denkm., Tafelband, обр. 4, 6, 10, 11, 16 и др.

⁷ В релефа от Калатис, RA 1925, 1, 271, 3 и в плочката от Dulgheru (Добруджа), AEM XI, 1887, 64, № 134, чийто издател неправилно е отъждествил изображеният там херос с Митра (вж. Pick, JdI XIII, 1898, 165).

⁸ Вж. Kazanow, Denkm., № 374, 392, 427, 796, 803 и др. Seure, R. de phil., 54, 107, мисли, че *κύριος* представя превод на тракийското име *Ῥῆσος*.

⁹ За тия епитети вж. Eur. Bacch., 1375; Nonn. Dion., 17, 97, 235; 26, 28; 21, 34; 35, 154; Aristoph. Ach., 247, Thesmoph., 988 и др.

някои аспекти на това многолико божество. Тъй оргиастичният му аспект се е индивидуализирал в Диониса, а аспектът му на лечител се е обособил в Асклепий ако и първоначално тия божески имена да не са били свързани изрично с тия аспекти. Освен това ние имаме основание да приемем, че аспектът на войната, който е бил присъщ и на прединдоевропейския бог-ловец, се е обособил в Арес, както можем да заключим от единодушното мнение на античните автори за тракийския му произход.¹ Останалите аспекти на тракийския херос не са могли да се индивидуализират в отделни божества и затова са били изтъквани с имената и отчасти с атрибутите на гръцките божества, които са застъпвали поотделно тия аспекти. Тъй фактически известен брой гръцки божески имена са били принижени до степента на епитети на тракийския херос. А това говори не за някакво синкретизиране на тракийския херос с отделни гръцки божества, но за влиянието на гръцката религия, което е възспряло обособяването на известни аспекти на тракийския херос в отделни божества.

¹ Wilamowitz, *Glaube I*, 321—324, изнася достатъчно съображения в подкрепа на тракийския произход на Арес (вж. и Pick, *Jdl XIII*, 1898, 163). Nilsson, ц. м., 486, изказва недостатъчно обоснованото мнение, че Арес представя една издигната до степента на бог персонификация на боевата стихия и изобщо на войната. Впрочем кучето и копието като атрибути на Арес (вж. за това Furtwängler, *Roscher's Lex. I*, 487,9—21), ни напомнят извънредно много бога-ловец, какъвто е тракийският херос.

Une triade familiale dans la religion des Thraces

Le relief que le prétorien Aurélius Dionysius a posé dans l'antique sanctuaire du mont Esquilin représente les figurations de deux divinités thraces dont les noms au datif ont la forme *Zβερθουρδω* et *Ιαμβαδουλη* (fig. 1). Tandis que le deuxième nom ne se trouve que sur ce relief, le premier se rencontre sur dix autres ex-votos de divers endroits de Thrace et présente les variations suivantes: *Zβελθουρδος*, *Zβελθιουρδος*, *Zβελσουρδος*, *Z[bert]urdus*, *Z[beltiu]rdus*. Sur deux de ces ex-votos, de Bouzadžilar (fig. 2) et de Hajdar (fig. 3) se trouve la figuration de *Zβελθιουρδος* sous les traits de *Zeύς κεραίνιος*, resp. *κεραυνοβόλος*. Ceci nous permet d'admettre que la divinité représentée sur le côté gauche du relief de l'Esquilin sous les traits de *Zeύς κεραίνιος* n'est que *Zβερθουρδος* lui-même. Dans ce cas la divinité du côté droit serait *Ιαμβαδουλη*.

La notice de Steph. Byz. s. *Tίος* d'après laquelle cette ville de Bithynie serait ainsi appelée *ἐκ τοῦ τιμᾶν τὸν Δία*, est d'une certaine importance pour la solution de la question, si *Zβερθουρδος* est une épithète du dieu thrace ou son nom-même. Et comme les Bithyniens sont des Thraces, il s'en suit que le nom de la ville de *Tίος* recèle nécessairement le nom thrace du dieu céleste. De plus, si nous prenons en considération qu'en thrace le i.-e. *d* se transforme en *t*, et le i.-e. *o* en *a*, que le *w* intervocalique n'est pas marqué en grec, il en résulte que le i.-e. *diwós*, gr. *Διός*, dérivé de la racine *diw-* „céleste“ se transformera en **Tiwas* en thrace auquel il est facile d'ajouter, d'après le sens, un mot signifiant „ville“ (cmp. *Διὸς πόλις*, nom de villes grecques). Le génitif **Tiwas* nous permet de reconstruire le nominatif *Tίws* qui, à cause de la position tautosyllabique de *iw*, se transforme en *Tίus*, comme l'indiquent les formes *Tiu-*, *Diu-* (avec un *t* thrace grécisé en *d*) comme partie intégrante de composita thraces. Et puisque le nom du dieu céleste a la forme **Tius*, au génitif **Tiwas*, c'est que *Zβερθουρδος* et ses variations ne représentent en réalité que les épithètes de ce dieu. Comme les Thraces de l'époque historique se représentaient le dieu comme un *Zeύς κεραίνιος* ou *κεραυνοβόλος*, ainsi que l'indiquent les reliefs de Bouzadžilar, de Hajdar et de l'Esquilin, nous pouvons admettre que, pareillement aux Grecs, ils se représentaient la foudre comme son attribut. Cela nous fait admettre comme vraisemblable le fait que l'épithète thrace du dieu céleste a aussi une certaine relation avec la foudre. En effet, la première partie de l'épithète *Zβερ-* qui, à cause de la présence du *r* dans sa seconde, s'est dissimilé en *Zβελ-*, remonte à l'i.-e. *g'wer-* „briller, éclairer“. Vu les particularités de la langue thrace, les variations dans la seconde partie de l'épithète *-θουρδος*, *-θιουρδος*, *-σουρδος*, *-turdus*, *-tiurdus* remontent à la forme i.-e. *-turdhos*, dérivée de la racine *twer-:tur-* à double signification „tenir“ et „tourner“ et le suffixe *dho-* qui sert à indiquer un nom d'agent. Ainsi *Zβερθουρδος* et ses variations doivent signifier, en rapport avec le relief de l'Esquilin, „celui qui tient la foudre“ ou, en rapport avec les reliefs de Buzadžilar et de Hajdar, „celui qui retourne“, c'est-à-dire „qui projette la foudre.“

Le nominatif de la forme au datif *Ιαμβαδουλη* peut être *Ιαμβαδουλη* ou encore *Ιαμβαδουλης*. De plus, les formes extérieures de la divinité ne permettent pas de dé-

finir si c'est un dieu ou une déesse. Voilà pourquoi l'explication étymologique du nom-même est d'une importance spéciale pour la fixation du sexe. Comme le *e* thrace peut passer en *ja*, grâce à sa prononciation ouverte et à sa tendance à se faire précéder d'un *j* et que i.-e. *p=ph* thrace se transforme en *b* devant un *m*, nous pouvons admettre que la première partie du nom de la divinité représente le degré *e* de la racine i.-e. *op-* qui est intérieurement nasalisée et qui entre dans la composition du nom gr. *ὀμπνη* „blé, nourriture, richesse.“ Mais de ce nom dérive l'adjectif *ὀμπνιος* qui, au féminin *ὀμπνια*, est une épithète de Déméter. Et ceci prouve qu'en réalité *Ιαμβαδουλη* n'est qu'une épithète thrace de la terre-mère, autrement dit que ce nom se rapporte à une divinité féminine. Partant de l'épithète de Déméter, Eur. Rhes. 964, *καρποποιός*, j'estime que la seconde partie du nom de la divinité *Ιαμβαδουλη* renferme le degré *ō-* de la racine i.-e. *dhē-* „mettre, poser“ au sens de „faire, créer“ et le suffixe *-lo* qui, dans ce cas indique un nomen agentis, en tenant compte que le i.-e. *ō*, à cause de sa prononciation fermée, peut donner en thrace *u* ou *i* à travers *il* (cmp. *Δωλε-πορις*, *Δυλυ-πορις*, *Διλυ-πορις*, *Dula-zenes*, *Δυλα-ζενης* etc.). Ainsi *Ιαμβαδουλη* signifie „celle qui crée, qui fait le blé, la nourriture, la richesse.“

Comme le mot *δοῦλος*, *δούλη* „celui, resp. celle qui fait, qui crée“ a acquis chez les Grecs le sens d' „esclave“, ceux-ci ont pris les parties intégrantes de *Ιαμβαδουλη* comme deux mots différents *Ιάμβη*, resp. *Ιάμβα* comme un nom propre et *δούλη* au sens d' „esclave“. C'est ainsi que la première partie de l'épithète s'est transformée en nom propre d'une femme mortelle qui, dans la maison de Métanéire, réussit par ses plaisanteries à dérider Déméter malgré la grande douleur que lui causait la perte de sa fille. C'est dans ce sens-là que, dans l' Hymn. in Dem. 195, elle est appelée *κεδνὰ ἰδνῖα*, chez Apoll. I 30 *γραῖά τις* et dans le Schol. Eur. Or. 964 *δούλη τῆς Μετανείρας*, tandis que Nicandr. Alexipharm. 132 croit nécessaire de rappeler son origine thrace en l'appelant *Θρηῖσσα Ἰάμβη*. De plus, d'après Etym. M. 463, 28 et les Schol. Eur. Or. 964, *Iambē* importe comme ayant découvert le vers iambique qu'elle eut employé pour la première fois dans ses plaisanteries. La transformation de *Ἰάμβη* en *Ἰαμβος* s'est faite probablement sous l'influence de la terminaison *-αμβος* des mots *θρίαμβος* et *διθύραμβος*.

Il est évident que *Iambadoulē* au sens de „celle qui crée, qui donne le blé, la nourriture“ représente l'épithète de la terre comme un nom de la déesse dont dépend, avant tout, la fertilité des semences. En prenant en considération que le monde organique tire d'elle son origine, nous devons nous attendre à ce que son nom chez les Thraces, ainsi que chez les autres peuples, aboutisse à la représentation de la mère. C'est là que convergent *Αμμα-*, *Ἀμη-* du i.-e. *ma-* „mère nourricière“, ainsi que *Αμ(μ)α-*, *Αμη-* du i.-e. *am(m)a* des noms propres thraces *Μα-κεντης*, *Μά-δοκος*, *Μή-τοκος*, *Με-τακος*, *Αμα-τοκος*, *Αμμα-δοκος*, *Αμη-τοκος*. D'ailleurs le culte de la déesse a été répandu aussi dans la ville d'Edesse et à Thessalonique. Cmp. aussi Hésych.: *Ἀμμάς ἡ τροφός Ἀρτέμιδος καὶ ἡ μήτηρ καὶ ἡ Ῥέα καὶ ἡ Δημήτηρ*.

Le fait que *Iambadoulē* sur le relief est représentée montée à cheval prouve qu'elle a été une déesse non seulement épichthonienne comme la Déméter grecque, mais aussi catachthonienne, étant donné que le cheval dans ce cas représente la force qui peut transporter la richesse du monde souterrain sur le monde terrestre. Il s'en suit que le prétorien Aurélius Dionysios a voulu, par son ex-voto, gagner la bienveillance de la déesse pour assurer à ses proches la richesse que représente une bonne récolte. Mais, comme il savait que pour cela il avait besoin aussi de l'assistance de *Zbelsurdus* qui, pareillement au Zeus grec, est dieu non seulement de la foudre, mais

aussi de la pluie, il a jugé nécessaire de l'allier à sa cause en mettant sur le relief son image à côté de celle de Iambadoulé. Les semences qui se trouvent dans le sol ou, mythologiquement dit, dans le sein de Iambadoulé, peuvent donner une bonne récolte seulement si Zbelsurdus les féconde par sa pluie. Voilà pourquoi les Thraces se représentaient, sans doute, que Iambadoulé va chez Zbelsurdus à la venue du printemps pour lui demander la pluie nécessaire aux semences. C'est précisément ce moment dans les relations des deux divinités qui fait le sujet du relief de l'Esquilin. Les ex-votos de Bithynie rappellent aussi cette collaboration entre Iambadoulé et Zbelsurdus: *Δεὶ Βρονταίῳ καὶ Δήμητρει*, Robert Hell. VII, 31 et *Δεὶ Ὀλυμπίῳ καὶ Ἀστραπαίῳ καὶ Δήμητρει καρποφόρῳ* IGR III 17, dans la mesure où, dans ce cas, Zeus correspond à Zbelsurdus et Déméter à Iambadoulé. D'ailleurs le caractère agrarien du dieu céleste thrace nous est révélé aussi par l'ex-voto de Byzantion *Δεὶ Κερσοῦλλῳ*, Mendel 839, l'épithète *Κερσοῦλλος* étant dérivée du i.-e. *kers-*, aveste *kāršati* „il fait un sillon“, „il laboure“ et le suffixe *-lo-* pour les nomina agentis qui correspond à l'épithète grecque de Zeus *Γεωργός*. De plus, le serpent représenté sous les pieds de Zeus du relief de Thrace (fig. 4) rappelle *Ζεὺς Κτήσιος* qui, chez les Grecs, passait pour acquéreur et gardien des vivres. Mais tandis que les Grecs concevaient le *Ζεὺς Κτήσιος* thériomorphiquement comme un serpent (fig. 5), chez les Thraces il se transformait en attribut du dieu céleste qu'ils concevaient également comme acquéreur et gardien des vivres.

D'une grande importance pour les rapports entre le dieu céleste et la terre-mère chez les Thraces sont les trois reliefs de Suhače (fig. 6), de Mogilevo (fig. 7) et de Ratiaria (fig. 8). Nous y voyons le *Ζεὺς κεραύνιος* debout dans un char tiré par deux chevaux et une déesse à côté de lui ayant les traits d'Héra. Mais le serpent qui apparaît sur les trois reliefs prouve que l'image d'Héra cache la Déméter thrace comme déesse de la végétation qui, alliée au dieu céleste, est en état de donner une bonne récolte. Dans ce cas, comme sur le relief de l'Esquilin, le dieu céleste est mis à côté de la terre-mère. Mais tandis que sur le relief de l'Esquilin la terre-mère vient auprès du dieu céleste pour lui demander la pluie, ici elle l'a gagné à sa cause, et il l'emporte dans son char pour convoler en noces avec elle. Par conséquent, les trois reliefs nous offrent l'image du *ἱερός γάμος* ainsi appelé entre le dieu céleste et la terre-mère, étant donné que l'alliance de la pluie qui tombe du ciel, et du sol est considérée mythologiquement comme une alliance matrimoniale entre les divinités qui personnifient ces deux éléments. D'ailleurs cette croyance était partagée aussi par les Scythes qui croyaient que la terre-mère est l'épouse du dieu céleste. Elle n'était pas étrangère aux Grecs non plus, comme l'indique l'alliance du culte de *Ζεὺς Ὑέτιος* avec *Δημήτηρ Εὐρώπη* à Lébadia et de *Ζεὺς Κτήσιος* avec *Δήμητηρ Ἀνησιδώρα* à Phlyées dans l'Attique. De plus, la déesse est appelée Olympie par Pausanias, épouse de Zeus qui, de son côté, étant époux de la terre-mère, prend l'épithète de *Χθόνιος*. Les relations matrimoniales entre le dieu céleste et la terre-mère ont été établies en vue de la végétation. Voilà pourquoi elles ne pouvaient pas être ininterrompues comme chez Zeus et Héra, mais seulement périodiques et interrompues. Donc nous devons admettre que la déesse monte chez le dieu céleste au début du printemps pour devenir son épouse et le quitter à la fin de l'automne pour retourner dans son royaume terrestre. C'est à cette idée que nous conduit ce qu'on appelle l' *ἀνοδος* et le *κάθοδος* „de Koré (fig. 9) qui représente une forme en double de Déméter, héritée de la population antéindo-européenne de la Grèce, comme l'indique la translation hésitante du nom dans les formes *Περσεφόνη*, *Πηνειφόνη*, *Φερέφανα* et autres, et qui plus tard s'est transformée en fille de Déméter. Sous l'influence de la religion grecque et de l'art statuaire en

rapport avec elle, les Thraces ont adopté les noms de divers dieux grecs qu'ils ont identifiés avec leurs propres divinités. Tandis que le dieu thrace **Tius* a pu facilement devenir l'équivalent du *Ζεύς* grec, les deux divinités ayant à peu près la même signification, Héra n'a pu être égalisée avec la terre-mère thrace que si elle était du même genre que Déméter. Cette qualité d'Héra nous est révélée par l'épithète chez Alcée πάντων γενέθλα, par cette autre épithète Ἀνθεία dont Pausanias fait mention, ainsi que par le nom de la fête Ἡρασάνθεια qui dans l'Etym. M. est expliquée en ces termes: ὅτι (Ἡρα) ἀνίστη τοὺς καρπούς. Comme la vie des gens dépend de la végétation, Déméter a pu obtenir l'épithète de „protectrice“ des gens qui est contenu dans le nom d'Héra dérivé de l' i.-e. *ser-* „protéger“. Héra a continué d'être chez les Thraces la déesse de la végétation et de la fertilité. Nous en trouvons la preuve dans son épithète *Καρσιμή* sur une inscription de Novi Han, parce que cette épithète, ainsi le nom *Κερσ ὄλλος* cité plus haut, dérive du i.-e. *gers-* „tirer un sillon, labourer“. Le sanctuaire près d'Ajvadžik défini par Kazarow AA 44, où Héra était honorée comme divinité suprême, est aussi d'une grande importance sur ce point-là. Dans cet ordre d'idées Kazarow rappelle le récit de Polyen au sujet des deux tribus thraces, les Cébrenes et les Scaibois. Une fois ceux-ci ne daignèrent pas se soumettre au prêtre d'Héra, et il les menaça de monter auprès d'elle au moyen des échelles qu'il avait assemblées: effrayés, ils lui promirent de se soumettre sans protester. Ils pensaient, sans doute, qu'Héra se fâcherait de leur insoumission à son prêtre et pousserait Zeus chez qui elle se trouvait alors, de ne pas leur envoyer de pluie afin de causer l'infertilité de leur terre et les exposer à la famine. Le récit de Polyen prouve que chez certaines tribus thraces Héra a joué le rôle de divinité suprême, étant déesse de la végétation, tandis que chez les autres Thraces, ainsi que chez les Indo-européens, ce rôle était rempli par le dieu céleste. De même dans l'Héréon fondé à Lesbos vers la fin de l'époque mycénienne, Héra a été la divinité suprême au service de laquelle se trouvait Zeus et Dionysos, resp. Héracles. Il est évident que dans ces deux cas apparaît l'influence de la religion minoenne où les divinités du sexe féminin l'emportent sur celles du sexe masculin. Le fait que le nom d'Héra est dérivé de l' i.-e. *ser-* „protéger“ et que le i.-e. *e* avait une prononciation ouverte en thrace permet d'admettre que la première moitié du nom propre de Σαρα-τοκος recèle la forme thrace respective. Et comme la seconde moitié est dérivée de la racine i.-e. dépalatalisée *dek'-:dok'*, il s'en suit que le nom entier Σαρα-τοκος correspond au grec Ἡρακλῆς.

Le fruit de la liaison nuptiale entre le dieu céleste et la Déméter grecque „la mère des blés“, c'est Koré „la jeune fille des blés“, appelée aussi Perséphone, tandis que de la liaison de la Déméter thrace avec le dieu céleste thrace naît Dionysos. En effet, d'après le mythe celui-ci est le fils de Zeus et de Sémélé. Cependant dans ce cas Zeus remplace, sans aucun doute, le dieu céleste thrace et Sémélé représente une appellation thrace de la déesse de la terre, formée du i.-e. *g'hem-:g'hem-* (cmp. le slave *zemlja* et le nom lituanien de la terre-mère *Zemyna*). Ainsi que l'indique le phrygien dat. pl. *δεως κε ζεμελως* „aux (divinités) célestes et terrestres“, le nom de divinité Σεμέλη n'est en réalité qu'un adjectif auquel il faut ajouter, d'après le sens „déesse“. Les Grecs ont adopté vraisemblablement ce nom des Thraces de Béotie et de Phocide et cela en rapport avec l'aspect orgiastique de Dionysos qui a été fêté à Athènes pendant les Lénéennes, tandis que dans les Anthestéries a été honoré son aspect agricole. Cependant, d'après les hymnes orphiques XLVIII et XLIX Dionysos serait né de la hanche du dieu phrygien Sabazios et aurait été élevé par Ἴπτα qui serait originaire de l'Ida phrygien et du Tmolos lydien. De plus dans ces deux hymnes

elle est appelée *χθονία μήτηρ*, c'est-à-dire „mère terrestre“. Mais dans le commentaire de Plat. Tim. 34 B, fait par Proclès, où il est question de celle-ci comme de l'éducatrice de Dionysos, c'est Zeus qui apparaît à la place de Sabazios. Il est évident que dans ce cas Zeus est l'équivalent de Sabazios; voilà pourquoi ce dernier est appelé *Ζεὺς Σαβάζιος*, ainsi que l'indique, entre autre, l'ex-voto suivant de la région des méoniens: *Μητρί "Ιπτα καὶ Διὶ Σαβάζιω*. Il est clair que le culte de Sabazios qui a pénétré parmi les adorateurs de Dionysos a largement contribué à ce que la légende primitive sur la provenance de ce dernier soit changée de manière qu'à la place de Zeus apparaisse Sabazios et à la place de Sémélé — *"Ιπτα*. Mais du moment que la version d'après laquelle Dionysos serait né de la cuisse de Sabazios s'est imposée, nécessairement sa mère — dans ce cas *"Ιπτα* qui correspond à Sémélé dans la forme primitive de la légende, a dû se transformer en nourrice, resp. en éducatrice. Kretschmer, Gl. XV, 76—77, admet avec raison que le nom de la déesse qu'il identifie avec la déesse *Mā* avait primitivement la forme *"Επτα* et que ce n'est qu'à partir du Ier siècle de n. è. que l'E initial est passé en I. Mais le nom de divinité ainsi défini par Kretschmer représente la première partie d'un grand nombre de noms thraces, tels que *Επτα-κενθος*, *Epta-tralis*, *Epta-per*, *Hepta-poris*, *Επτη-πους* etc. *Επτα-* représente en soi sans doute, un adjectif formé de la racine i.-e. *ep-* dont dérive par nasalisation intérieure la première moitié du nom de divinité *Ιαμβα-δουλη* et le suffixe *-to-* qui apparaît dans l'adjectif latin *optimus* „celui qui dispose le plus des fruits de la terre“, c'est-à-dire „le plus riche“, dérivé de la même racine. Ainsi le nom de divinité *"Επτα* prend la signification de „celle qui abonde en fruits de la terre“ auquel il faut ajouter, d'après le sens, le substantif „déesse“. Le son *h* qui est contenu dans *"Επτα*, *Heptaporis* remplace le son *j* qui peut apparaître éventuellement en thrace devant le *e* initial aussi bien que devant le *e* moyen. On en arrive ainsi à une triade familiale dans laquelle le dieu céleste apparaît comme dieu-père, la terre-mère comme mère du dieu et Dionysos comme dieu-fils.

Les Bisaltes à Crestonie, comme l'affirme Ps.-Arist., De mir. ausc., p. 842, honoraient Dionysos comme distributeur de l' *εὐτεργία* et de l' *εὐκαρπία* ainsi appelées, c'est-à-dire des années de fertilité. Il s'en suit qu'il a été chez les Thraces aussi dieu de la fertilité et des semences. Comme tel, Dionysos était honoré également en Asie Mineure d'où son culte a été transporté par mer à Athènes avant la fondation des colonies ioniennes. Voilà pourquoi, pendant les Anthstéries qui étaient fêtées au début du printemps, Dionysos était représenté entrant en char naval à Athènes (fig. 10), de même que dans les cités ioniennes, pour convoler avec la *βασίλυννα* ainsi appelée, épouse de l'archonte *βασιλεύς* qui jouait le rôle du dieu lui-même. Cette dernière circonstance nous rappelle le mariage sacré entre le dieu céleste et Déméter qui assurait la fertilité de la terre. Ainsi Dionysos apparaît avant tout comme une divinité qui double la Déméter thrace. Voilà pourquoi chez un grand nombre d'auteurs antiques les épithètes *θρίαμβος*, *διθύραμβος*, *θριαμβοδιθύραμβος* dont la terminaison *-αμβος* a la même signification que *Ιαμβα-* dans *Ιαμβαδουλη* „richesse, fertilité, bien-être“; *θρι-* dans *θριαμβος* représente le degré réduit de l'i e. *k'er-* „faire pousser, produire, créer“, tandis que *θυρ-* dans *δι-θύραμβος* le degré zéro de la même racine. Quant au *δι-* dans *διθύραμβος*, il représente le degré zéro du i.-e. *dwoi* „double, deux fois“. Ainsi *θρίαμβος* peut être expliqué comme „créateur du bien-être, de la fertilité“, *διθύραμβος* comme „deux fois créateur du bien-être“, *θριαμβοδιθύραμβος* comme „créateur du bien-être et encore deux fois tel“. Dionysos a été fêté comme donateur de la fertilité et du bonheur qui en dérive; nous en avons la preuve non seulement chez Athén. 11, 465 A,

mais aussi dans les mots *Σεμελή* *Ἰαχχε πλουτοδότα* avec lesquels le peuple réuni au théâtre à l'occasion des agones iénéens répondait à l'invitation du daduque: „καλεῖτε θεόν“, dans la mesure où *πλουτοδότης* se rapproche par le sens de ces épithètes. Les noms *θρίαμβος* et *διθύραμβος*, à cause de leur emploi fréquent dans les fêtes de Dionysos, ont pris au cours des années le sens d'hymnes solennels, comme l'indiquent deux fragments de Kratinos. Ce changement de la première signification de *διθύραμβος* s'est conservé dans la suite aussi et c'est ainsi qu'est apparu le genre littéraire du même nom „dithyrambos“. Le fait que le culte de Dionysos — dieu de la végétation, a passé de l'Asie Mineure à Athènes, a créé la croyance qu'il serait venu en Grèce après avoir imposé son culte invincible et tout-puissant à la Perse, à la Bactriane, à la Médie, à l'Arabie et à toute l'Asie. En rapport avec cela on lui attribuait une entrée triomphante de l'Asie en Europe, dont le terme heureux était son entrée à Athènes pendant les Anthestéries. Ainsi l'épithète *θρίαμβος* a pu signifier aussi le terme triomphant d'une campagne militaire. Après la victoire d'Alexandre le Grand qui marchait en sens inverse de Dionysos cette signification de *θρίαμβος* s'est propagée d'autant plus que, d'après le modèle de l'expédition du roi macédonien, a été inventée une autre expédition triomphante de Dionysos, et cela de l'Europe en Asie. Il s'en suit que l'appellation *θρίαμβος* à l'époque hellénistique a eu la même signification que terme heureux d'une guerre, autrement dit que notre „trionphe“. Le nom *Ἰθυμβος* qui vers la fin de l'antiquité signifiait danseur, et aussi hymne bachique accompagné de danses, représentait probablement au début une épithète de Dionysos — dieu de la récolte, comme l'indique sa désinence *-υμβος* qui représente le degré zéro d'*-αμβος* dans lequel se trouve la syllabe initiale *Ἰθ-* dérivée de la racine i.-e. *eik'-*: *ik'-* „posséder, avoir“. Ainsi l'épithète *Ἰθυμβος* qui probablement servait au début de refrain aux glorifications de Dionysos, a donné au dieu le sens de „possesseur du bien-être“.

Dionysos, comme nous l'avons déjà dit, double Déméter par rapport à la fertilité. Comme elle, il règne dans les profondeurs de la terre (voilà pourquoi Hésiode et Sophocle parlent de *Διώνυσος Χθόνιος*) et remonte sur terre au début du printemps pour apporter à l'humanité la force cachée de la végétation et de la fertilité. Cette idée nous est suggérée par son *ανόδος* représenté sur un vase (fig. 11). Mais tandis que la Déméter thrace a besoin de l'assistance du dieu céleste et convoie pour cela avec lui, Dionysos s'acquitte de sa tâche tout seul, de ses propres forces, en entrant en relation directe avec l'humanité avide de fertilité. C'est dans ce sens-là qu'il faut entendre les noces traditionnelles du dieu pendant les Anthestéries avec la *βασίλυννα* ainsi appelée, l'épouse de l'archonte *βασιλεύς*. En tout cas, la conception que la fertilité est due non à l'alliance matrimoniale entre Déméter et le dieu céleste, mais seulement à un dieu unique, Dionysos qui apparaît portant en même temps les fonctions de Déméter et celles de Zeus, a pu apparaître seulement dans un milieu étranger aux Thraces et aux Indo-européens, en général. De même, la croyance répandue en Grèce qu'avec la venue de l'automne Dionysos meurt pour renaître au printemps suivant comme un enfant délaissé de sa mère et élevé par les nymphes de Nysa, leur était également étrangère. Mais cette croyance trouve un parallèle presque parfait dans la légende du Zeus crétois laquelle appartient, sans doute, à la population antéindo-européenne de la région égéenne. Il est évident que le Dionysos primitif qui correspond en grande partie au Zeus crétois, dieu de la végétation, tire son origine de cette population. D'une grande importance est le fait que Dionysos chez Euripide, Bacch. 1189—1192, est appelé *κυναγέτας* „chasseur plein de sagesse“ et *ἀναξ ἀγρευτής* „prince chasseur“.

Cette appellation correspond au nom du dieu crétois *Ζαγρεύς* qui, d'après Etym. M., signifie *ὁ πᾶν ἀγρεύων* et d'après Etym. Gud., *ὁ μεγάλως ἀγρεύων*, c'est-à-dire „le grand chasseur, le chasseur parfait“. Il semble vraisemblable que l'homme représenté sur certains monuments minoens, armé d'une lance ou d'une pique, mais qui n'est pas toujours accompagné d'un chien ou d'un lion, représente le prototype de ce grand chasseur. C'est à peine si ce chasseur antéindo-européen a pu être ainsi appelé s'il n'avait pas de plus les fonctions de chasseur d'âmes, c'est-à-dire comme une divinité catachtonienne. Ceci nous est suggéré par Aesch. *Sisyph. frg.5*, où sa transformation en fils d'Hadès et son identification avec Pluton prouve qu'il avait reçu les fonctions d'une divinité catachtonienne. Mais l'épithète *θεῶν παννύχτατος πάντων* que nous offre Alcmaeon, fig. 9, indique clairement qu'il avait reçu aussi les fonctions du dieu suprême antéindo-européen, tel que pouvait être seul le dieu du ciel, d'après les conceptions grecques. Ainsi Zagreus apparaît, pareillement à Dionysos, avec les fonctions de Zeus et de Déméter et en même temps comme le fils des divinités antéindo-européennes qui leurs correspondent. Ceci devient évident par sa comparaison avec *Ζεὺς Ἰδαῖος* et *Μήτηρ ὀρεία* chez Euripide, *Cret. fr. 472*. Cependant les expressions du fragment cité *κύστης, Βούτης, ὁμοφάγους δαΐτας* sont d'une grande importance parce qu'elles indiquent que le caractère orgiastique qui est le propre de Dionysos est commun aussi à Zagreus et à ses parents *Ζεὺς Ἰδαῖος* et *Μήτηρ ὀρεία*. Les orphistes chez lesquels le culte de Dionysos jouait un rôle important ont pu conclure que Zagreus et lui ne sont qu'une seule et même divinité. Voilà pourquoi les écrivains et les poètes savants de l'époque alexandrine appelaient quelquefois le dieu antéindo-européen du double nom de *Ζαγρεὺς Διόνυσος*, resp. *Διόνυσος Ζαγρεὺς*. Les orphistes ont également bien compris que Zagreus est un nom plus ancien de Dionysos. Voilà pourquoi Nonnus qui s'est servi dans son poème des *ἱεροῖ λόγῳ* orphiques appelle Zagreus *ἀρχέγονος Διόνυσος* „le Dionysos né au début“, *πρότερος Διόνυσος* „le Dionysos antérieur“, *παλαιότερος Διόνυσος* „le plus vieux Dionysos“, *παλαιγενής Διόνυσος* „le Dionysos né aux temps anciens“ tandis qu'il appelle Dionysos lui-même *νέος Διόνυσος* „le Dionysos nouveau“ et *ὀπίγονος Διόνυσος* „le Dionysos né sur le tard“. Mais comme Zagreus, d'après la version grecque, est fils de Zeus et de Perséphone, et que d'après la croyance thrace, Dionysos est fils de Zeus et de Sémélé, les orphistes, dans leur désir de combiner les deux versions, ont jugé nécessaire de confirmer la légende d'après laquelle Zagreus aurait été assassiné sans pitié par les Titans, mais Zeus l'aurait ressuscité en broyant son cœur délabré et en l'offrant à Sémélé dans une boisson qui l'aurait engrossie et fait mère de Zagreus, appelé déjà Dionysos.

Le culte de Zagreus et de Dionysos qui représentent un seul et même dieu a été propagé, comme il semble, dans toute la région égéenne. Les Grecs, en y pénétrant par groupes, y trouvèrent le culte de ce dieu antéindo-européen et l'appelèrent à cause de son aspect extérieur „Zagreus“, c'est-à-dire „le grand chasseur“. Mais l'augmentation numéraire de l'élément grec a causé la disparition de son culte. A l'époque historique il ne s'est conservé qu'en Crète, ce qui a fait considérer cette île comme patrie de Zagreus et de Dionysos, son pareil. De plus, le culte de ce dieu sous l'aspect de chasseur à pied est resté intact dans certaines parties de l'Asie Mineure à l'époque historique. On le trouve en Phrygie sous le nom de Sabazios qui, en général, n'a pas subi de changements, et en Lydie où, honoré surtout comme dieu de la végétation, il s'est transformé en dieu de la vigne et du vin, d'où le nom de *Bakkos*, resp. *Bakos*. Les Thraces de leur côté, acceptant de bonne heure le culte de Zagreus, ont remplacé ses parents antéindo-européens par leurs divinités *Tius* et *Sémélé*, resp. *Epta*. Trouvant également en lui le dieu-chasseur, ils l'ont appelé **nusas*, „celui qui va à la

chasse“, c'est-à-dire „chasseur“. Le nom dérive de la racine i.-e. *neud- : nud-* „s'emparer d'une chose convoitée“, goth. *nuta* „chasseur“ et le suffixe i.-e. *jos*. Ceci trouve une confirmation dans le nom propre thrace *Nusatita*, dans la mesure où celui-ci correspond au grec *Διονυσόφάνης*. Parallèlement à **nusas* existait aussi la forme **nutas* privée du suffixe *-jos*, comme l'indique *-νύτας* dans le nom propre de *Διονύτας*. Plus tard à *nusas* les Thraces ont ajouté la forme entière du génitif *Tiwas* ou *Tiū-* seulement où le *w*, se trouvant devant une consonne, s'est transformé en *u*. Marquant ainsi le lien qui existe entre le dieu céleste et le dieu-chasseur, ils en sont arrivés à la double forme de son nom : 1° **Tiwas-nusas = nusas* et 2° **Tiu-nusas*. De plus, les Thraces ont jugé nécessaire d'expliquer à leur manière aussi le caractère catachtonien de cette divinité antéindo-européenne en lui donnant d'abord le cheval comme attribut et en le transformant plus tard en cavalier. Voilà pourquoi la lance et le chien qui sont tellement caractéristiques de cette divinité ont pu disparaître, sans que son rôle principal soit changé. Ainsi, le dieu-chasseur antéindo-européen reçoit l'aspect du héros thrace, aspect sous lequel apparaît également Dionysos sur la stèle funéraire de Podgora près du Pangée (fig. 12), sur la stèle de Melnik (fig. 13) et le relief de Topalu dans la Dobroudža (fig. 14). La migration de certaines tribus thraces en Asie Mineure y cause la réapparition du dieu-chasseur antéindo-européen, et cela sous l'aspect que lui donnèrent les Thraces. Nous en avons un témoignage dans les ex-votos représentant le héros thrace de Troie, du sanctuaire de Déméter à Pergamon et aussi de divers emplacements de la Phrygie, de la Lycie et autres régions de l'Asie Mineure. A Athènes, ainsi que dans le reste de la Grèce, le dieu antéindo-européen est venu de la Lydie comme dieu de la fertilité et du vin, sans monture, tel qu'il était au début. Il y pénètre aussi et presque en même temps comme dieu des orgies, et cela directement de la Thrace par l'intermédiaire de Thèbes ; il y est représenté sans monture, l'idée d'un dieu monté à cheval étant étrangère aux Grecs. C'est alors que ceux-ci ont transformé le *Bakkos*, resp. *Bakos* lyc. en *Βάκχος* et le **Tiwas-nusas* et **Tiu-nusas* thrace en *Διόνυσος* et *Διόνυσος* avec leurs formes dialectiques. La grande différence qui existait aux yeux de chaque humain entre le dieu nouvellement apparu et les autres dieux a contribué à ce que son culte se répandit si rapidement. Contrairement à ces derniers qui ne gouvernaient le monde que de loin et avec lesquels on n'entrait en rapport que par l'intermédiaire des prêtres, Dionysos descendait tout seul sur terre et appelait à soi hommes et femmes pour les rendre heureux non tellement par son aspect agraire que par son caractère orgiastique. Voilà comment Dionysos a pris pour l'homme ordinaire le sens d'un dieu tout-puissant, ce qui l'a fait appeler *Ζεὺς Διόνυσος* et *Ζεὺς Βάκχος*. Mais Dionysos correspond à Pluton comme dieu de la fertilité. Voilà pourquoi tout d'abord il était représenté pareillement à Pluton comme un dieu barbu, ce qui explique pourquoi le héros thrace était aussi représenté, quoique plus rarement, avec une barbe. C'est sur cette ressemblance partielle que repose le fait que Dionysos ait été représenté sporadiquement comme époux de Koré — Perséphone et que Pluton ait été représenté sur les vases attiques du IV s. av. n. è. non seulement avec son attribut — la corne de l'abondance, mais aussi avec les attributs de Dionysos — tels que la couronne de lierre et la phialé (fig. 15). Par opposition au Pluton barbu à partir du IV s. av. n. è. Dionysos est représenté chez les Grecs quelquefois comme un dieu glabre, une couronne de lierre sur la tête et tenant une grappe de raisin, resp. un rameau de vigne et un cantharos, ce qui le caractérise comme dieu de la vigne et comme donateur de l'immortalité de l'âme.

Le dieu antéindo-européen, comme nous l'avons déjà montré, s'est transformé chez les Thraces en cavalier qui est aussi chasseur le plus souvent, tandis que chez les Grecs il a gardé sa physionomie de dieu-piéton, mais privé de ses attributs de chasseur. C'est ainsi qu'il s'est rapproché iconographiquement des dieux grecs. De plus chez les Grecs le dieu antéindo-européen a conservé son nom thrace de Dionysos, tandis que chez les Thraces il a été remplacé par son épithète *ἥρωος* qui, à la longue, s'est transformée en nom de divinité. C'est ainsi qu'à l'époque historique apparaissent les deux noms de cette divinité qui tire son origine du dieu-chasseur antéindo-européen: Dionysos chez les Grecs et Héros chez les Thraces. Nous en trouvons une preuve dans le fait que les deux divinités apparaissent sous les mêmes aspects. C'est ainsi que sur un ex-voto le héros thrace apparaît comme protecteur de l'agriculture (au-dessous de son image est représenté un paysan labourant la terre). Comme protecteur de l'élevage il apparaît aussi sur un relief où un γεωργός lui dédie *περὶ αἵαντοῦ καὶ τῶν κτηνέων*, ainsi que sur deux autres reliefs dont l'un est offert par un ἐπικτηνεύτης et le second par un προβατοβοοχός. Souvent à côté de la figuration du héros est ajouté aussi le nom de Silvanus qui est réputé protecteur des troupeaux et des animaux domestiques. Il est évident que le héros met au service de l'humanité les forces souterraines dont dépend la fertilité et la pitance des hommes et des bêtes. Cet aspect trouve son explication aussi sur deux ex-votos, où au-dessous de son image est ajouté le nom de Pluton qui est renommé aussi comme protecteur de la fertilité. Voilà pourquoi sur un relief le héros est représenté avec la corne de l'abondance qui est caractéristique de Pluton. Mais Dionysos possède aussi les mêmes aspects, comme l'indiquent ses épithètes *φερέκαρπος* et *εὐκαρπος*. De plus, ses épithètes *πλουτοδότης* et *ἐχεκτέανος* prouvent qu'il apparaît pareillement au héros comme possesseur et donateur aussi de toute espèce de richesse, d'avoir et d'animaux domestiques. Le héros apparaît aussi comme donateur de la pluie et de la lumière solaire dont dépend aussi l'abondance. Cet aspect acquiert une explication plus précise dans le cas où sur certains reliefs son nom figure à côté de celui de Jupiter, resp. de Zeus, dont dépendent ces deux éléments. D'ailleurs Dionysos porte aussi les épithètes *οὐράνιος* et *Ἥρης* qui indiquent qu'il est le donateur de la pluie et de la lumière solaire. C'est aussi sous la protection du héros et de Dionysos que se trouve la chasse au gibier dont dépend en partie la pitance des humains. Témoin en est l'épithète du héros *κυνηγός* et celle de Dionysos *θεραγηνεάς*. De plus, le héros se précise aussi comme dieu de la chasse en étant placé à côté de Diane. Les appellations *σωτήρ* et *σώζων* indiquent que le héros est en état de sauver ses adorateurs de divers maux et calamités. C'est ainsi qu'il reçoit l'aspect de médecin qui, à cause du manque d'une appellation correspondante dans le relief même, se précise en recevant à côté de son image le nom d'Asclépios. C'est là qu'il faut parler aussi de l'épithète du héros *προπυλαῖος* qui indique qu'il est en état de repousser de la ville tout péril venant du dehors. Mais l'aspect de médecin et de repousseur des périls est propre à Apollon aussi, comme on le voit à ses épithètes *ἰατρός* et *προπυλαῖος*. Cet aspect est partagé aussi par Héraclès, comme on le voit à son épithète *ἀλεξίκακος*. Voilà pourquoi le nom d'Apollon et d'Héraclès, et quelquefois seulement la lyre et la patère qui les caractérisent, servent à préciser que le relief est dédié au héros en relation avec l'aspect dont nous venons de parler. Dans ce sens, Dionysos avec ses épithètes *σωτήρ*, *ἰατρός* et *ἀλεξίκακος* se rapproche infiniment du héros. Les épithètes *Στοιμιανός* et *Πόντος* qu'il reçoit sur deux reliefs prouvent qu'il est le protecteur de ceux qui de στόμα Πόντου prennent le large, et défenseur en gé-

néral des marins et des pêcheurs. C'est en rapport avec cet aspect du dieu qu'a été placé le relief offert par les *θυνηται*. Cet aspect du héros trouve une explication plus précise lorsque sur le relief se trouve ajouté le nom de Poséidon qui est réputé dieu de la mer et des pêcheurs. Mais Dionysos a aussi un certain rapport avec la mer, comme nous pouvons nous en persuader par l'épithète *θαλασσόμοθος* et *θαλασσόπορος*. Le héros apparaît sur certains reliefs aussi comme dieu de la guerre par l'explication que trouve son nom par le nom d'Arès. Les épithètes de Dionysos *ἀρηιος* et *ἀρειμάνης* et autres indiquent qu'il n'est pas sans rapport avec la guerre. Enfin, sa représentation sur des stèles funéraires, ainsi que son épithète *καταχθόνιος* sur un relief, parlent en faveur de son rôle catachtonien. Les figurines en terre cuite de cavaliers trouvées dans de vieux tombeaux béotiens confirment ce même rôle du héros. Les bustes trouvés dans des nécropoles béotiennes et locriennes qui prouvent que Dionysos aussi possédait un aspect catachtonien, le représentent, pareillement à Pluton, comme un dieu barbu avec une couronne de lierre sur la tête. Cmp. aussi son épithète *χθόνιος*. C'est ainsi que le héros thrace se dresse devant nous comme une divinité pareille à Dionysos dont dépend la vie humaine sur terre et sous terre. Les caveaux de famille qui étaient transformés en une espèce de sanctuaires en supportant une plaque avec la représentation du héros et des membres de la famille nous suggèrent la même idée (fig. 16). Parmi ces membres qui y figuraient il y en avait aussi qui étaient encore en vie, d'où il résulte que les Thraces voulaient se concilier la bienveillance du héros pour s'assurer non seulement le bonheur d'au-delà, mais aussi la santé et l'aisance, étant encore sur terre. C'est ce qu'attendaient aussi les adorateurs de Dionysos.

Le héros thrace partage sans doute avec Dionysos ses aspects les plus divers, tandis que celui-ci de son côté révèle les aspects principaux du Zagreus crétois. Une conclusion assez vraisemblable s'impose, c'est que le héros thrace tire son origine du dieu antéindo-européen qui a pour but de rendre heureux les hommes sur terre et dans le monde souterrain. Cette divinité était conçue à bon droit comme défenseur de l'individu. Cette idée nous est suggérée par les noms propres thraces *Σέρως*, *Σερεις*, *Serrus* dans la mesure où ils sont dérivés de la racine indo-européenne *ser-* „garder, protéger“ qui se trouve aussi dans l'*Ἡρα* grec et signifie „défenseur, protecteur“ et dans la mesure où les noms des divinités sont employés comme noms propres. Cependant à l'époque historique, sous l'influence de la religion, l'appellation thrace que nous supposons avoir été donnée au héros **Ser(r)as* a été remplacée par son équivalent grec *Ἡρώς* de la racine i.-e. *ser-*. Le vers du vieil hymne grec: *ἐλθεῖν, ἦρω Διόνυσσε, Ἀλεῖον ἐς ναόν* prouve qu'au début *ἦρώς* n'était qu'une épithète de Dionysos. Dans le sens de dieu-protecteur il se trouve chez Pind. Pyth. 312: *Ἀσκληπιόν, ἦρωα παντοδαπῶν ἀλκιῆρα νοσοῶν* où *Ἀσκληπιός* représente une épithète du dieu chasseur antéindo-européen appelé *ἦρώς*, c'est-à-dire „protecteur“. Tel est le cas aussi de Rhésos chanté par Homère, Pindare, Euripide et Philostrate et dont le nom représente une autre appellation du dieu-protecteur *ἦρώς*. C'est ainsi que le nom thrace du dieu „Dionysos“, quoique s'étant frayé chemin à travers la Grèce et L'Asie Mineure, a été presque supplanté dans la plus grande partie de la Thrace par l'épithète *ἦρώς* „défenseur, protecteur“ qui a pris le sens d'un vrai nom de divinité, comme l'indique, entre autre, l'expression *θεῶ Ἡρωι*, c'est-à-dire „au dieu Héros“ qu'on rencontre sur des ex-votos. Ceci peut s'expliquer pleinement par la représentation qu'avaient les Thraces de la manière dont le héros se comporte envers les humains qui ont besoin de son secours. Il était toujours prêt à prêter une oreille compatissante à leurs prières, c'est pourquoi ils le gratifiaient souvent de l'épithète de *ἐπήκοος*. Il porte de plus son regard de tous côtés, comme

l'indique cette autre épithète de *πάνθο[πι]ος*, pour écarter chaque fléau qui pourrait survenir; voilà pourquoi il est représenté quelquefois comme un cavalier bicéphale ou tricéphale. Sa chlamyde flottante est le signe de la hâte qu'il met à voler au secours. De plus les Thraces croyaient qu'il avait une force considérable pour surmonter toutes les difficultés qui pourraient empêcher son secours d'être porté à temps — d'où son épithète de *λοχυρός*. C'est ainsi que les Thraces en sont arrivés à la conception que le héros représente un maître tout-puissant, ce qui lui a fait attribuer le nom de *κύριος* qui rappelle les épithètes de Dionysos *ἄναξ*, *βασιλεὺς* et *δεσπότης*. Tel est aussi le cas du héros *Ῥήσος* dont le nom remonte à la racine i.-e. *reg-*, en latin *rex*. C'est par l'influence de cette représentation qu'on peut expliquer le fait que sur certains reliefs le héros est suivi d'un page. La croyance que le héros est assez fort pour rendre heureux un homme sur terre ou dans le monde souterrain en contentant tous ses besoins et en éloignant de lui toutes les calamités, a contribué à ce qu'il devienne une divinité honorée par les masses populaires au point que c'est à peine s'il y avait quelque village en Thrace où il ne possédât un sanctuaire quelconque. Mais les besoins de l'homme sont très divers, voilà pourquoi le héros thrace qui accourt avec tant de bonne grâce et d'abnégation au devant de ses besoins, apparaît comme une divinité possédant un grand nombre d'aspects différents. Ceci pourrait conduire à la création de plusieurs divinités diverses qui se seraient chargées de telle ou telle fonction et aspects du héros. Tel a été le cas de certains seulement des aspects de cette divinité à plusieurs faces. C'est ainsi que son aspect orgiastique s'est individualisé en Dionysos et son aspect de médecin en Asclépios, quoique tout d'abord ces divinités aient été en rapport étroit avec ces aspects. De plus il y a lieu d'admettre que l'aspect de guerrier qui était propre au dieu-chasseur antéindo-européen s'est personnifié en Arès. Les autres aspects du héros thrace n'ont pas pu s'individualiser en certaines divinités déterminées; voilà pourquoi ils ont été marqués par les noms et en partie par les attributs des divinités grecques qui représentaient séparément ces aspects. C'est ainsi qu'un certain nombre de noms grecs de divinités en sont venus jusqu'à devenir des épithètes du héros thrace. Et ceci signifie non pas qu'il y ait eu quelque syncrétisme dans le héros thrace, mais qu'il ne s'agit là que de l'influence de la religion grecque qui a empêché l'individualisation de certains aspects du héros thrace en diverses divinités séparées.

D. Detschew.

ОПИТ ЗА РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ДВА ЩИТА ОТ ТРАКИЯ

от ЛЮБА ОГНЕНОВА

Между отдавна известните и публикувани паметници, намерени у нас, са и сребърните пластинки, открити в погребения в могили в с. Розовец (Рахманлий)¹ и Панагюрище.² Предназначението на тези сребърни пластинки досега не е изяснено,³ въпреки интереса, който представляват погребенията в надгробни могили и намереният в тях инвентар. Особено внимание са привличали винаги сребърните пластинки от Панагюрище като представителни произведения на тракийското художествено занаятчийство. Тези толкова интересни паметници са останали необяснени, може би и защото предишните изследователи са имали по-други интереси и разбирания. Сребърните пластинки са били изследвани сами за себе си, вниманието е било съсредоточено върху стиловата анализа, художествената стойност и оригиналността на самите паметници. Досегашните изследвания са определили датата на сребърните пластинки и тяхното място и значение всред паметниците на античното художествено занаятчийство, обаче не са посочили мястото и значението им в бита на траките.

Сребърните пластинки с неизяснено предназначение, намерени в с. Рахманлий, през 1879 г. в южната могила, са следните:

1. Продълговата сребърна пластинка, разширена по краищата, с лунновидно изрязани дълги страни, слабо конвексна, дълга 22.2 см., широка в средата 4.1 см., а в краищата 12 см. (обр. 17 а). По средата на пластинката се издува кръгла изпъкналост (*ομφαλός*), а отзад в нейната кухня е прикрепена плоска халка (обр. 17 б). Върху един от разширените краища на пластинката, по ъглите, е пробита по една дупка.

2. Осем еднакви сребърни пластинки-кръгове с диаметър 8 см. (обр. 18 а). В средата на кръговете се издува омфал, а отзад в неговата кухня е прикрепена плоска халка (обр. 18 б).

¹ Надгробните могили при Дуванлий, Пловдивско. Изд. Бълг. археол. институт. София 1934, 169—170, обр. 184, 185.

² Паметници на тракийското изкуство. ИАД VI, 1916—1918, 14—22, обр. 17, табл. II, III; В. Мик ов, Предисторически селища и находки в България. София 1933, 142, обр. 100; *Denkmäler der thrakischen Kunst*. RM XXXII, 1917, 30—40, обр. 25—30; G. Seure, *Archéologie Thrace. Documents inédits ou peu connus II*. Paris 1911, 10—12 (в тази публикация списъкът на предметите намерени в могилата е непълен).

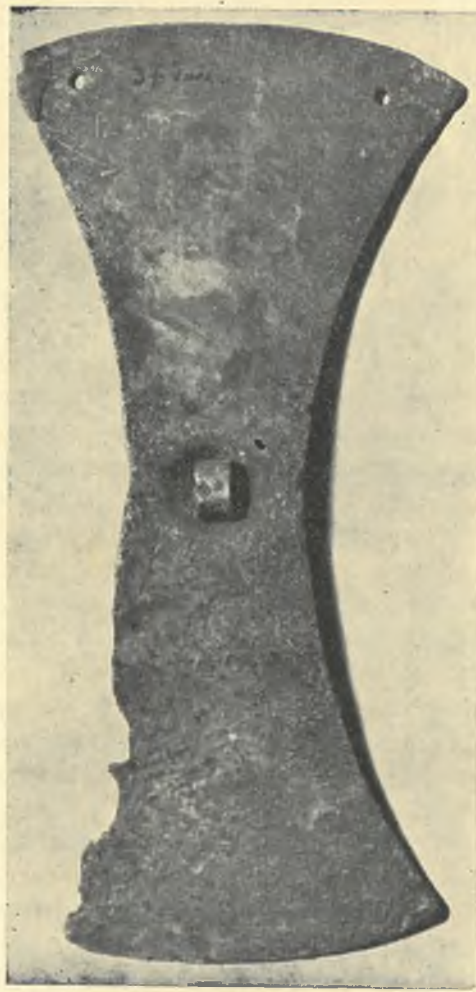
³ Паметници, ИАД VI, 15.

Всички гореописани пластинки имат редица общи белези: всички са направени от еднакво дебела сребърна пластинка, всички имат по средата омфал и всички са снабдени с плоска халка за окачване по един и същ начин върху някакъв предмет.

По същия начин е била прикрепена и продълговатата пластинка, обаче освен халка, подобна на тази от кръглите пластинки, тя, както вече се каза, има и дупки

а

б

Обр. 17. Сребърна пластинка от Рахманлий: а. гледана отпред; б. гледана отзад.

Fig. 17. Plaque d'argent de Rahmanli; a. vue de face; b. vue de dos.

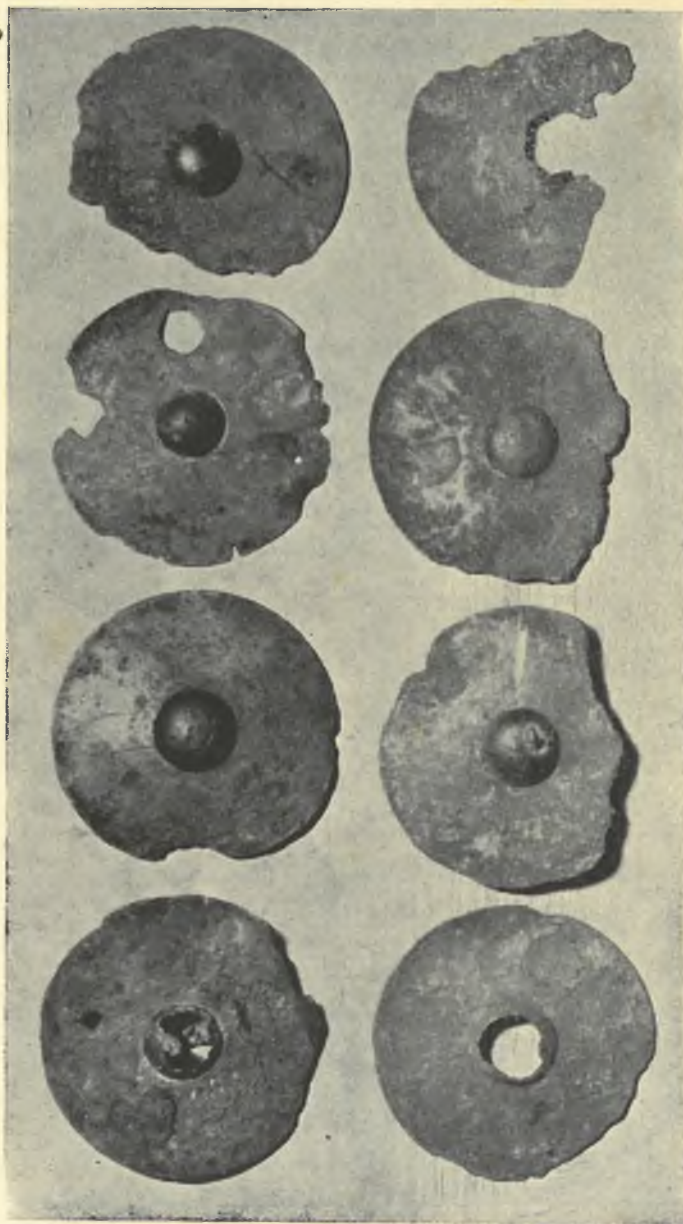
за приковаване. Това може да се обясни с нейните размери и удължена форма. Халката по средата на пластинката е била достатъчна, за да закрепи пластинката, обаче, за да се осигури нейната неподвижност, трябвало да се закове. Явно е, че продълговатата пластинка и малките кръгли пластинки вървят заедно и са част от едно цяло.

В Панагюрище, през 1903 г., в могилата в местността Мрамор, са открити следните пластинки:

1. Продълговата сребърна пластинка, разширена по краищата, с лунновидно изрязани дълги страни, дълга 32 см., широка по средата 6.7 см., а в краищата 12 см.

(обр. 19 а). По средата пластинката се издува (омфал), а отзад в нейната кухня има следи от запойване (обр. 19 б). От двете страни на омфала, на ръба на пластинката е пробита по една дупка. Повърхността на пластинката е покрита с релефно изчукани орнаменти с груб варварски стил. Кръглата изпъкналост по средата на пластинката (омфалът), обкръжена от девет по-малки кръгли изпъкналости — топки, образува розета. По десет подобни топки украсяват и двата края на пластинката, а край тях и дългите лунновидно изрязани страни на пластинката минават два реда изчукани точки. В горната половина на пластинката е изобразен Херакъл с Немейския лъв. Херакъл прав, в движение наляво, в къса до колене препасана и украсена дреха държи в дясната ръка кривак, а с лявата тегли за гривата лъва. Под групата Херакъл е изобразен крилат глиган. Подобен глиган се повтаря и в долната половина на пластинката, а под него е изобразена сирена в къса препасана дреха с китара в ръце, обърната също наляво (обр. 19).

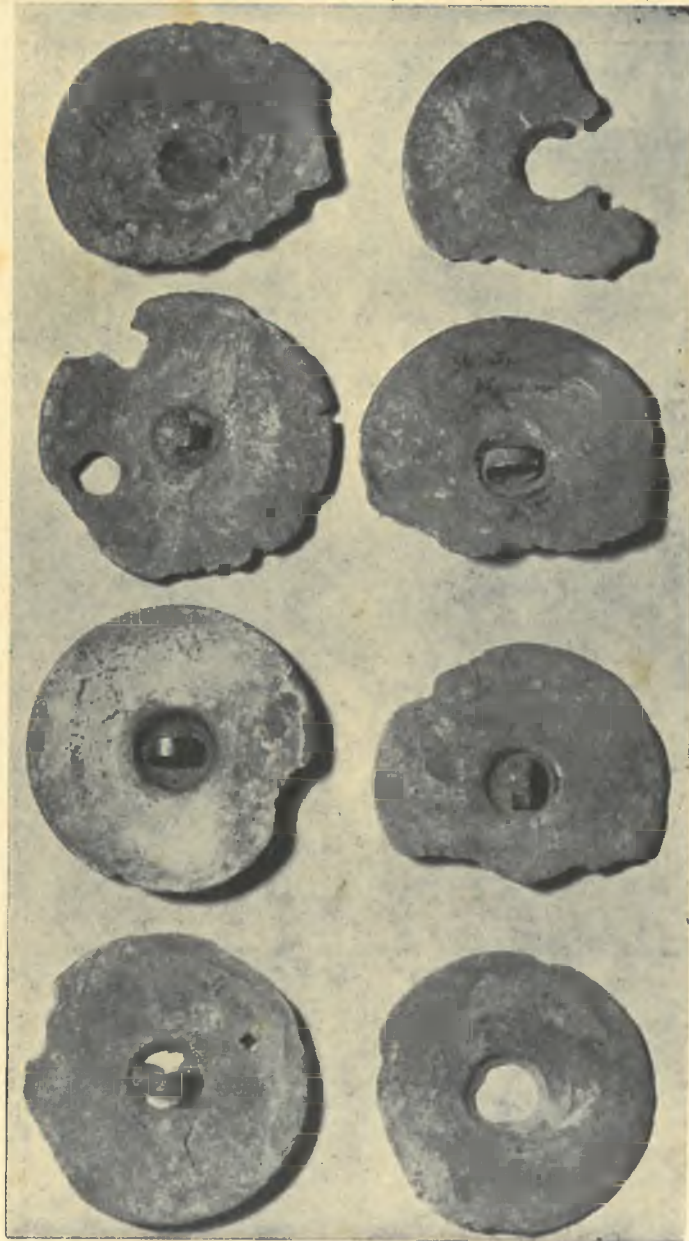
2. Две еднакви сребърни пластинки-кръгове с диаметър 8 см. (обр. 20 а). В средата на кръговете се издува омфал, а отзад в неговата кухня личат следи от запойване (обр. 20 б). Около омфала, изчукани релефно, препускат едно срещу друго две животни — глиган и куче, разделени откъм главите от една груба палмета върху волути, а от другата страна — от птица. Ръбът на пластинките е обточен от два реда точки, както при продълговатата пластинка. Двете пластинки, въпреки че са украсени с едни и същи мотиви, подредени по един и същ начин, не са напълно еднакви.

Обр. 18 а. Сребърни пластинки-кръгове от Рахманлий;
гледани отпред.

Fig. 18 a. Plaques d'argent de Rahmanli; vue de face.

3. Две еднакви сребърни пластинки — кръгове с диаметър 9.2 см. и 9.5 см. (обр. 21 а). В средата на пластинките се издува омфал, а отзад в неговата кухина личат следи от запойване (обр. 21 б). Около омфала са изчукани четири листа,

Обр. 18 б. Сребърни пластинки-кръгове от Рахманлий ;
гледани отзад.

Fig. 18 b. Plaques d'argent de Rahmanli ; vue de dos.

които заедно образуват розета. Ръбът на пластинките, както и при другите, е обточен от два реда точици.

4. Сребърна пластинка-кръг с диаметър 8.6 см. (обр. 22 а). В средата на кръга омфал, а отзад в неговата кухина следи от запойване (обр. 22 б). Пет цветни чашки изчукани около омфала образуват розета. Ръбът на пластинката, както при другите пластинки, е обточен от два реда точици.

5. Две сребърни пластинки-кръгове с диаметър 8.8 см., с релефно изчукано изображение на Херакъл в борба с Немейския лъв (обр. 23 а). Ръбът на пластинката е обточен от два издути обръча. Отзад, върху едната пластинка е запоена плоска халка, а върху другата личат само следи от запойване (обр. 23 б). Двете пластинки, въпреки че са украсени с един и същ мотив и са изпълнени по един и същ начин, не са напълно еднакви.

Продълговатата сребърна пластинка с омфал и релефна украса и кръглите сребърни пластинки с омфал и украса от Панагюрище,

направени от еднаква сребърна пластинка, са били снабдени всички по един и същ начин с еднаква плоска халка, от която при някои са останали следи от запойването ѝ в кухината на омфала. Допълнителните дупки за закрепване върху продълговатата пластинка трябва също да се дължат на формата и размерите на пластинката, както и при продълговатата пластинка от Рахманлий. Така че има

основание да се смята, че и панагюрските сребърни пластинки са украсявали един общ предмет. Прави впечатление обаче, че две от кръглите пластинки, тези — върху които е изобразена борбата на Херакъл с Немейския лъв, се различават от останалите. Обяснението на това ще трябва да се търси в самия предмет, който са украсявали, а за това отчасти може да допринесе самата изработка на пластинките.

а

б

Обр. 19. Сребърна пластинка от Панагюрище; а, гледана отпред; б, гледана отзад.

Fig. 19. Plaque d'argent de Panagjurište; а, vue de face; б, vue de dos.

Във връзка с техниката на пластинките прави впечатление, че изрязаните външни контури на пластинките не са толкова равни и чисти и кръговете не са правилни и еднакви. Това показва, че пластинките са изрязани със свободна ръка. Не са чисти и линиите на украсата. Веднъж изкривената линия при нанасянето на

топчестите украси върху продълговатата пластинка налага изкривяването на допълнително изчуканата двуредна украса с точки (срв. обр. 19). Абсолютно еднаквият мотив от кръглите пластинки с изображения на животни, въпреки че е изработено по един и същ начин, не е същият (срв. обр. 20). Върху една от кръглите пластинки глиганът и палметата с волути са по-едри, а върху другата съответна пластинка са по-дребни и пр. Всичко това показва, че украсата на пластинките е нанасяна и изковавана направо върху самите пластинки (с т. н. техника à repoussé), а не върху различни твърди подложки-модели, както е казано в публикацията.¹ След изрязването на пластинките, изглежда, с леки черти е била разпределена украсата. С това може би ще трябва да се обяснят и леките черти, които се забелязват и около двуредната украса с точки върху продълговатата пластинка, които са много по-леки от допълнителната цизелировка, която оточнява контурите на изображенията. Откъм опакото на пластинките е изкован омфалът на всички пластинки и топчестите украси

а

б

Обр. 20. Сребърни пластинки-кръгове от Панагюрище;
а. гледани отпред; б. гледани отзад.

Fig. 20. Plaques d'argent de Panagюрище;
а. vue de face; б. vue de dos.

от продълговатата пластинка. Останалите релефни украси са изковани откъм лицевата страна, за това може да се съди по следите на чукчето, които се забелязват по цялата гладка повърхност на пластинките. Релефните украси са допълнително поправяни с цизелиране и украсени с точици, нанесени откъм опаката страна на пластинките. По същия начин са нанесени и точиците, които в два реда обточват ръбовете на пластинките.

В тази техника сигурно са изпълнени и двете кръгли пластинки с борбата на Херакъл с лъва. Така изглежда при съпоставянето на подробностите на двете пластинки (срв. обр. 23). Те обаче се отличават от останалите пластинки от находката не само по релефното моделиране на фигурите, а и по дебелината на самите пластинки и състава на сребърната сплав. Явно е, че тези две пластинки са изработени от друга ръка.

Както в находката от Рахманлий, така и в тази от Панагюрище, има по една продълговата пластинка с омфал и няколко кръгли пластинки също с омфал. Запазената халка върху една от кръглите пластинки от Панагюрище и следите от

¹ Паметници. ИАД VI, 19.

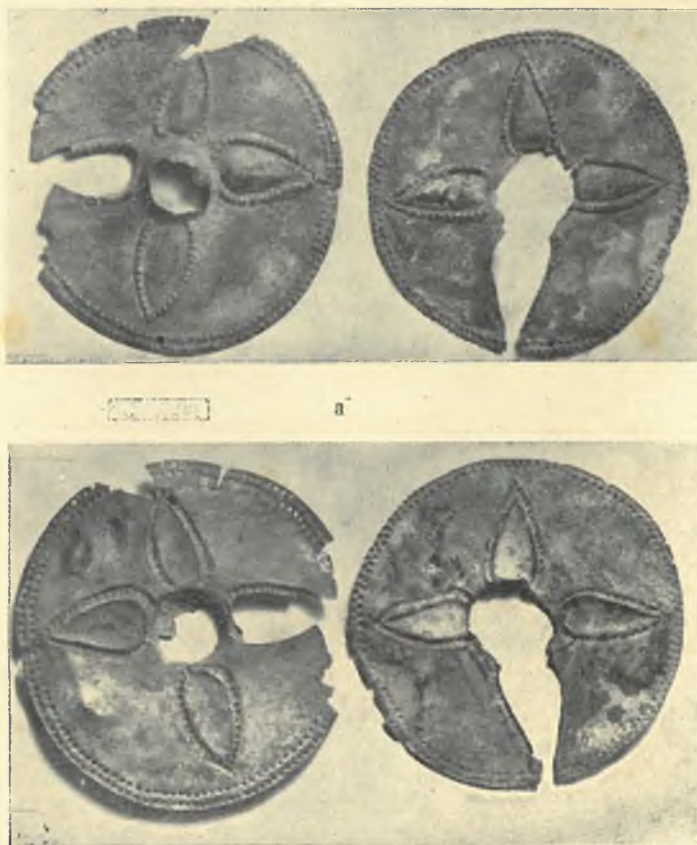
запойване в кухината на омфала на другите, показват, че и панагюрските пластинки са били снабдени с плоски халки, както и тези от Рахманлий. Очевидно двете аналогични находки са имали едно и също предназначение. Всички пластинки, снабдени с плоска халка, са били прикачвани към нещо. Формата на халката допуска прикачване с ремък или връв, а сравнително широките дупки върху продълговатата пластинка от Рахманлий навеждат на мисълта, че са били окачвани и върху твърда материя. Подчертаният център на продълговатата пластинка с омфал в средата, съотношението ѝ с кръглите пластинки и различната ѝ форма показват, че продълговатата пластинка е била апликирана в центъра на украсения предмет, а отвесната украса на продълговатата пластинка от Панагюрище показва, че е била отвесно апликирана.

От самите сребърни пластинки може да се заключи, че те са били апликирани върху твърд предмет, върху който е било възможно апликирането на пластинките с ремъци и заковаване.

С металически пластинки или кован метал са били украсявани и обковавани най-различни предмети от най-различен материал през ан-

тачността. Тази техника (наречена *ἐπιπλαστική τέχνη*) е една от най-старите и е била използвана през всички епохи и особено по времето, което описва Омир.¹ С тази техника са били изработвани дървени мебели, пристягани и украсявани кожени щитове, калъфи за мечове, презрамници, колчани, колесници и пр.²

За оточняване на предмета, върху който са били апликирани пластинките, би трябвало да помогне произходът и обстоятелствата на намирането на пластинките. За съжаление обаче обстоятелствата при които са намерени находките от южната могила при с. Рахманлий,³ както и тези от могилата в местността Мрамор при Панагюрище, не са известни.⁴ Не се знае кой предмет кое място е заемал в погреб-

Обр. 21. Сребърни пластинки от Панагюрище;
а. гледани отпред; б. гледани отзад.
Fig. 21. Plaques d'argent de Panagurište;
а. vue de face; б. vue de dos.

¹ Saglio, Caelatura. D A, 785.

² Пак там, 785.

³ Дуваний, 162—163.

⁴ Паметници. ИАД VI, 14—15.

бението. Това затруднява и обяснението на предназначението на сребърните пластинки. Но все пак, известно е, че са намерени в погребения в могили и се знае, почти целия запазен инвентар, намерен с тях в съответното погребение. Сребърните пластинки от Рахманлий са намерени заедно с един златен венец, железен меч, железен връх от копие, фрагменти от шлем и изящно изработени съдове — произведения на гръцкото художествено занаятчийство.¹ Въз основа на инвентара

Обр. 22. Сребърна пластинка от Панагюрище;
а. гледана отпред; б. гледана отзад.
Fig. 22. Plaque d'argent de Panagurište;
a. vue de face; b. vue de dos.

се установява, че сребърните пластинки от Рахманлий са украсявали някакъв предмет, който е бил поставен в гроба на някакъв тракийски вожд, живял през първата половина на IV в. пр. н. е.² И сребърните пластинки от Панагюрище, намерени заедно със златни и сребърни пластинки, сребърни, бронзови и глинени съдове, десет копия и две юзди, произхождат от погребение на знатен тракиец от IV в. пр. н. е.³ И в двете погребения, както в това от

Рахманлий, тъй и в това от Панагюрище, сред инвентара не е намерен подходящ предмет, нито фрагмент от такъв предмет, върху който е възможно апликирането на пластинките. От това може да се заключи, че предметът е бил направен от материя, която е изгнила.

Направените наблюдения върху самите сребърни пластинки и тяхното приспособление за окачване подсказват, че въпросният предмет може да е бил от кожа. Изтъкнатите вече особености на продълговатите пластинки допълват, че този предмет е бил с определена форма и подчертан център. Извлечението, направено от инвентара на погребенията, показва, че предметът трябва да е присъщ на воин. А предметът, който след копието или меча придружава най-неотлъчно воините и който отговаря на всички тези изисквания, е щитът.

Целите находки от Панагюрище и Рахманлий издават икономически и културни връзки с гръцкия свят.⁴ Върху тях тук няма да се спираме, защото те са достатъчно изтъкнати в публикацията. Освен това, инвентарът на двете могилни погребения показва, че предметът, върху който са били апликирани пластинките, трябва да се търси между предметите, характерни за един знатен тракиец-воин живял в първата половина на IV в. пр. н. е. Това ни навежда на мисълта, че обяснението на предназначението на сребърните пластинки от Панагюрище и Рахманлий ще може да се намери, ако се направи един преглед на паметниците от гръцкия свят, гдето толкова често се срещат изображения на воини. А този свят най-цялостно и най-

¹ Дуванлий, 168.

² Пак там, 231.

³ Паметници. ИАД, VI, 29.

⁴ Това се наблюдава и при други тракийски погребения, както напр. в находките от с. Дълбоки (срв. Д. П. Димитров, Тракийската гробна находка от с. Дълбоки. РП IV, 1950, 225).

достъпно е изобразен в живописа на вазите. В нейните сюжети се срещат изображения на всякакви предмети, върху които в древността са бивали апликирани метални пластинки. Живописа върху вазите освен това ни представя и всички принадлежности на един воин. Това особено ясно личи в изображенията на вазите с хероически сюжети и особено върху тези от стария стил — чернофигурните, гдето металните пластинки се открояват винаги съвсем светли върху тъмния фон на фигурите, следвайки една условност постоянно наблюдавана при изобразяване на метални произведения.¹ Това се наблюдава предимно при изобразяването на въоръжението.

С металически блясък са представени ризниците, наколенниците и щитовете, а понякога само отделните метални апликации върху ризниците и щитовете. Като се вземе предвид, че въоръжението от Панагюрище и Рахманлий не може да се отличава много от това, което е представено върху гръцките вази, трябва да се допусне, че и сребърните пластинки от тези две находки принадлежат към предпазното въоръжение на погребаните воини.

Щитовете, изобразени в ръцете на воините от чернофигурните вази от VI в. пр. н. е., са украсени с блестящи металически апликации или епиземи. Те са най-различни. Някои изобразяват емблема, в която е вложено апотропейско значение или която изтъква качествата или потеклото на собственика на щита.² Така върху щитовете се представя крак или светкавица, за да се изтъкне бързината и устрема на боеца, глиган — за да се изтъкне неговата храброст, делфин или риба, за да се изтъкне, че собственикът на щита е мореплавател или странствуващ воин, Горгона, за да всее ужас у противника и пр. Обаче най-често се срещат лъскави металически апликации — кръгове, апликирани върху издутата повърхност на щита (обр. 24).³

Обикновено в средата на щита има една централна апликация — омфал, която най-

Обр. 23. Сребърни пластинки от Панагюрище;
а. гледани отпред; б. гледани отзад.

Fig. 23. Plaques d'argent de Panagjurište;
a. vue de face; b. vue de dos.

¹ Saglio, *п. с.*, 785.

² M. Albert, *Clepeus*, DA, 1252—1253.

³ CVA, Br. Mus. III, табл. 93, 95, 77 и др.

често се различава от останалите и може да представлява Горгона, розета и пр.¹ Около централния омфал са наредени останалите кръгове-апликации (обр. 25).² Броят на тези кръгове-апликации не е определен, а е най-различен. Среща се само един кръг — омфал в средата на щита,³ срещат се три металически кръга — един в средата и два в страни (обр. 26), а също и повече (обр. 27).⁴ Често в тези кръгли светли металически апликации по средата е отбелязано малко кръгче — омфал (обр. 25, 26, 28).⁵ При някои щитове апликациите имат удължена форма, обаче и при тези

Обр. 24. Изображения върху агическа чернофигурна хидрия. По CVA, Br. Mus III, табл. 93, обр. 3.

Fig. 24. Peinture d'une hydrie attique aux figures noires. D'après CVA, Br. Mus. III, pl. 93, fig. 3.

случаи центърът на апликациите е подчертан с едно кръгло петно — омфал, което подчертава и центъра на самия щит (обр. 29).

От всичко казано дотук се вижда, че щитовете, изобразени върху вазите, са снабдени с металически апликации, най-често с кръгла форма и в много случаи с означен омфал. Освен това се вижда че тези пластинки са разположени обикновено около една централна апликация с по-различна форма, която подчертава и центъра на щита.

Точно така изглежда и един от щитовете, които са описани в Илиадата. Това е щитът на Агамемнон, който, според Омир, е снабден с 20 бели калаени омфали и една по-особена централна апликация, украсена с образи.⁶

От направения преглед дотук се вижда, че както изобразените върху вазите апликации, така и описаните у Омир омфали върху щита на Агамемнон, отговарят напълно на сребърните кръгли пластинки от Рахманлий и Панагюрище, които по същия начин придружават една централна по-различна апликация.

¹ E. P f u h l, Malerei und Zeichnung der Griechen III, 57, обр. 2290, 59, обр. 234, 60, обр. 237; CVA, Br. Mus. III, табл. 53, 95 и др.

² P f u h l, и. с., 105, обр. 364; CVA, Br. Mus. III, табл. 95 и др.

³ CVA, Br. Mus. III, табл. 87.

⁴ CVA, Br. Mus. III, табл. 77, 96.

⁵ Вж. още CVA, Pologne, G o t u c h o w, табл. 96.

⁶ II. XI., 32: "Αν δ' ἔλετ' ἀμφιβρότην, πολυδαίδαλον ἀσπίδα θούρην,
καλὴν, ἣν πέρι μὲν κύκλοι δέκα χάλκεοι ἦσαν
'εν δὲ οἱ ὀμφαλοὶ ἦσαν εἰκοσι κασιγέτεροιο
λευκοί, ἐν δὲ μέσοισιν ἦν μέλανος κυάνοιο.
Τῇ δ' ἐπὶ μὲν Γοργῶ βλοσυρῶπις ἑστειφάνωτο,
δεινὸν δερκομένη· περὶ δὲ Δειμός τε Φόβος τε.

Ето защо, като вземем предвид наблюденията, които направихме върху пластинките от Панагюрище и Рахманлий, от една страна и паралелите, които приведохме от живописа върху вазите и текста на Илиадата от друга, не остава никакво съмнение; че разгледаните от нас пластинки са омфали, които били подредени върху щитове, поставени в гробовете на двамата тракийски вождове в Панагюрище и Рахманлий.

Подреждането, или по-точно прикачането на пластинките върху щитовите, се изяснява също от живописа върху вазите. Върху много щитове, представени откъм вътрешната страна, се забелязват някакви висулки, разпределени върху вдълбнатата вътрешност на щита, по същия начин, по който са разпределени и кръглите пластинки върху външната издута повърхност на щита (обр. 30). Броят на тези висулки, както и на кръглите пластинки, е най-различен. Забелязват се три, четири и повече висулки (обр. 30, 31, 34).

Подобни висулки увисват и от двете страни на дръжките, с които се е манипулирало с щита (обр. 30, 31, 34). Явно е, че тези висулки са връзките, които са прикрепвали дръжките към щита. Начинът, по който са представени дръжките, а също и висулките, състоящи се от едно кръгче и увиснали връви, ни кара да приемем, че дръжката и висулките са кожени. Така че може да се заключи, че лъскавите апликации на щитовите от рисуваните вази са били апликирани или прикачени с помощта на кожени връви. По същия начин изглежда са били прикрепени и пластинките от Рахманлий и Панагюрище. Кожените връви, проврани през халката на пластинките и промъкнати през щита, са закрепвали апликациите върху повърхността на щита.

За оточняване на формата на щита, върху който са били апликирани сребърните пластинки от Рахманлий и Панагюрище, живописа върху вазите може също да помогне. Върху рисуваните вази се срещат предимно два вида щитове — кръгли и овални с лунновидни изрезъци в страни (т. н. *κεκκοβηται*).¹ Кръглите щитове, които се срещат както при чернофигурните вази, тъй и при червенофигурните, са снабдени с апликации, подходящи за тяхната кръгла форма. А удължените овални щитове с лунновидни изрезъци, които се срещат предимно върху чернофигурните вази, са снабдени с удължена и често отвесна украса. Върху овалните с лунновидни изрезъци щитове — т. н. беотийски щитове, отвесно са подредени разни апликации (обр. 26), между които преобладават продълговати за отвесно поставяне (обр. 29).²

Обр. 25. Щит от амфората на Хектор от Еутимидес. По Pfuhl, Vasenmalerei III, обр. 364.

Fig. 25. Bouclier de l'amphore de Hector d'Eutimides. D'après Pfuhl, Vasenmalerei III, Abb. 364.

¹ Eurip. Phoen. 1385.

² CVA, Br. Mus. III, табл. 50, обр. 3 а; табл. 83, обр. 2; табл. 89, обр. 3; табл. 50, обр. 3 а.

Това обуславяне на украсата от формата на щита, отразено и върху формата на самите пластинки-апликации, е напълно естествено и продължава да се наблюдава и в много късни щитове от римската епоха и средновековието (обр. 35). Така може да се обясни и формата на продълговата пластинка с омфал от Рахманлий и продълговата пластинка с омфал и украса от Панагюрище. При това тяхната удължена форма с лунновидни изрезъци в страни съответствува на формата на тъй разпространените овални щитове. И в формата на нашите пластинки трябва да виждаме едно отражение на външната форма на щита. А приемайки това, може да се заключи, че щитовете, поставени в погребенията на двамата знатни тракийци, са били с продълговата овална форма, с лунновидни изрезъци в страни, украсени със сребърни пластинки, така, както се изобразяват щитовете върху вазите през VI и V в. пр. н. е.

Обр. 26. Атическа чернофигурна ваза. По CVA, Cambr. Mus. III, табл. XXI, 1 a, b.

Fig. 26. Vase attique aux figures noires. D'après CVA, Cambr. Mus. III., pl. XXI, 1 a, b.

щитовете, изобразени върху вазите. Опъването и закрепването на кожата върху скелета или арматурата на щита, която изглежда е била дървена, се изяснява още от най-старите паметници, върху които са представени егейските щитове. Кръгчетата, отбелязани по издутата повърхност на егейските щитове, които, групирани по три или по единично, вървят успоредно с външните контури на щитовете (обр. 33), изглежда са имали предимно практическото предназначение да опънат и прикрепят кожата върху дървената арматура.² Това се наблюдава и в дипилонския щит (обр. 32) и се изяснява от подробните рисунки на вазите от VI и V в. пр. н. е., гдето, както вече изтъкнахме, е показано как е ставало и самото закрепване и обковаване на щита (обр. 30, 31, 34). Този начин на апликиране на кожа и върху кожа се дължи на самото естество на кожата и се наблюдава и в съвременното кожарство. Така може да се заключи, че произходът на кръглите светли апликации от щитовете на

Овалният щит с лунновидни изрезъци в страни (обр. 26 и пр.) е архаичният кожен щит (т. н. *σάκος*), който чрез дипилонския (обр. 32) е наследил и доразвил старата форма на кожения билобален егейски щит (обр. 33).¹ За оформяването и просъществуването на тази удължена форма може да е допринесла и формата на кожата на одраното животно, от която е бил направен щитът и тази форма може да е причинила и образуването на страничните лунновидни изрезъци (т. н. *κευρωματα*), през които се следело движението на противника. За стабилност и подобра манипулация се е наложило поставянето на обръч и скелет от твърда материя, както може да се съди и по издутата форма на щитовете.

¹ Kromayer — Vietth, *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*. München 1928, 81, табл. 1., обр. 12.

² W. ReicheI, *Homerische Waffen*. Wien 1901, 22.

вазите, както и на нашите пластинки, е първоначално чисто практическо и е свързано с кожения щит. Следователно, трябва да приемем, че щитовете от Рахманлий и Панагюрище са били от кожа опъната върху дърво. Че щитовете от Рахманлий и Панагюрище са били кожени, се потвърждава от обстоятелството, че от тях са запазени само апликациите поради нетрайността на кожата, която лесно изгнива и може да не остави никакви следи, както явно е станало в погребенията при Рахманлий и Панагюрище.

Въз основа на всичко това, което изложихме, може да се направи и реконструкция на щитовете, които са били снабдени със сребърните пластинки от Рахманлий и Панагюрище. Тези щитове трябва да си представим подобни на овалните щитове с луннозидни изрезъци в страни, които виждаме върху вазите от VI и V в. пр. н. е. Дължината на щитовете трябва да е достигала от рамото до коляното на един човешки ръст. Закрепването на опънатата кожа върху дървените скелети на щитовете изглежда е ставало и с помощта на сребърните пластинки, които съвремененно са украсявали щита. Окръжността на щита (т. н. *ἀντιξ*), може да е била кожена, както и при един щит описан от Омир в Илиадата.¹ Върху издутата повърхност на щита, в центъра, е била поставена надлъж продълговатата пластинка, а около нея останалите кръгли пластинки (обр. 36, 37). Тъй като кръглите пластинки обикновено са разпределени равномерно върху двете половини на щита, може да се допусне, че от кръглите пластинки от Панагюрище липсва една, която трябва да е била подобна на тази с розета, образувана от цветни чашки (обр. 22). А що се отнася до двете кръгли пластинки с по-различна изработка от Панагюрище, може да се допусне, че те са замествали две други пластинки, откачени още при употребата на щита.

Очевидно еднаквата украса на двата щита говори за един обичаен начин въобще в украсяването на щита. От друга страна, както вече изтъкнахме по-горе, във възприетата практика да се украсяват щитовете с различни апликации се влага известен символизъм. Това ни дава основание да потърсим и в нашите апликации загатнат този символизъм, както във формите на самите пластинки, така и в изкованите върху тях изображения. Още от първ поглед привлича вниманието формата

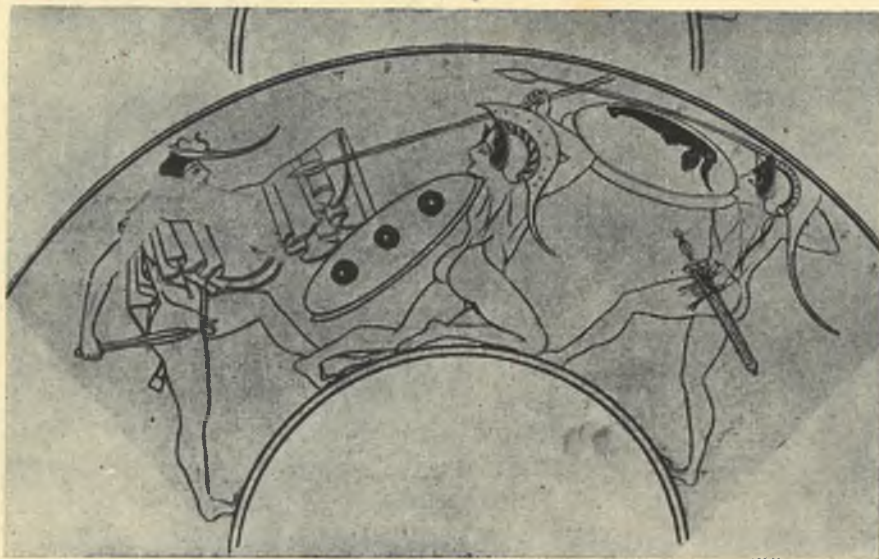
Обр. 27. Атическа чернофигурна амфора. По CVA, Br. Mus. III, табл. XI, обр. 2.

Fig. 27. Amphore attique aux figures noires. D'après CVA, Cambr. Mus. III, pl. XI, 2.

¹ II, VI, 116 и сл.

на централната апликация, еднаква за двата щита, която напомня двойна брадва. А двойната брадва, характерна за религията и културата на егейския свят,¹ е характерна и за монетите на тракийските царе.² Като оръжие и символ близък с мълнията,³ която се среща много често изобразена върху щитове, съвсем естествено е двойната брадва да бъде поставена като епизема върху щит. Обаче тази форма на централната апликация в същност може да стои в тясна връзка с външната форма на самия щит. Поради всичко това ние не можем да кажем дали тук се касае до едно случайно съвпадение или до една традиционна украса, превърната от символ в орнамент.

Щитът от Панагюрище ни предлага едно по-ясно тълкуване на този символизъм. Крилатият глиган, изобразен върху централната апликация на този щит, се среща върху щитовете, представени върху атическите вази⁴ като символ на храброст и

Обр. 28. Изображение върху чернофигурна ваза на Дурис. По P f u h l, Vasenmalerei III, обр. 45.

Fig. 28. Peinture d'une vase de Duris. D'après P f u h l, Vasenmalerei III, Abb. 45.

устрем.⁵ А сюжетът с Херакъл, представен върху същата пластинка и върху две от кръглите пластинки, може да се свърже с подвизите на Херакъл, които, както и подвизите на други митически херои, са украсявали щитовете на тези, които са искали да изтъкнат своето пряко хероическо потекло.⁶ Възможно е местният тракийски майстор да не е разбрал вложения символизъм в изображенията на щита, който му е служел за модел. Може да е пренесъл върху своите пластинки един сюжет от подвизите на Херакъл без да си е дал сметка, че този сюжет, изобразен върху един гръцки щит издава потеклото на носителя на щита, който се е смятал по някакъв начин кръвно свързан с толкова популярния гръцки херой. Тези сюжети и мотиви, пренесени

¹ M. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, 256.

² Н. Мушмов, Монетите на тракийските царе. София 1927, 202, табл. I.

³ Nilsson, ц. с., 256.

⁴ Вж. P f u h l III, 121.

⁵ M. Albert, ц. с., 1252—1253.

⁶ Пак там, 1253.

върху тракийския щит, може и да са се превърнали в чисти орнаменти или най-много в символи на юначество, както и крилатият глиган.

Щитовете от Панагюрище и Рахманлий със своята сребърна украса са от типа на архаичните големи кожени обковани щитове, които, за разлика от кръглите металически, са се носели с ремък на гръб. Това много ясно личи върху една атическа чернофигурна хидрия, гдето младите воители държат в ръцете кръгли блестящи металически щитове, а старият белообраз воин носи на гръб големия кожен архаичен щит от своето време (обр. 24). Такива са и щитовете на траките, описани във античните извори. Златообкован щит блестял върху раменете на тракиецата Рез, според Псевдоеврипид от края на V или начало на IV в. пр. н. е.¹ Светли блестящи големи щитове носят траките според Плутарх.² Според Дионисий Халикарнаски³ тракийският щит е подобен на този на Куретите и Салиите,⁴ който, както е

Обр. 29. Изображения върху атическа чернофигурна хидрия. По CVA, Br. Mus. III, табл. 83, обр. 2.
Fig. 29. Peinture d'une hydrie attique aux figures noires. D'après CVA, Br. Mus. III, pl. 83, fig. 2.

известно, е от архаичния тип — овален със лунновидни изрезъци.⁵ Траките „по обичая си прехвърляли на гръб своите щитове...“ — разказва Ксенофонт от IV в. пр. н. е.,⁶ а така са се носели, както вече изтъкнахме, и щитовете, по които реконструираме щитовете от Рахманлий и Панагюрище.

Щитовете са се носили с ремък или презрамник (*τελαμών*) от кожа, понякога богато украсен или обкован със злато или сребро. Щитът на Агамемнон бил окачен върху ремък, украсен със сребро с изображение на триглав дракон.⁷ Сянката на Херакъл се явила пред Одисей с блестящ презрамник, върху който са били представени воители в борба с животни.⁸ Ремъкът на Палада, според Виргилий, бил украсен с мита на Данаидите, изкован върху злато.⁹ Тези украси несъмнено са се състояли от

¹ Pseudoeurip., *Rhesos*, 264—387.

² Plut. Aem. Paul., 18.

³ На това описание ми обърна внимание проф. Хр. Данов.

⁴ Dion. Halicarn., ed. Jacobi II, 70, 3—4.

⁵ P. Couissin, *Les armes romaines*, Paris 1926, 62.

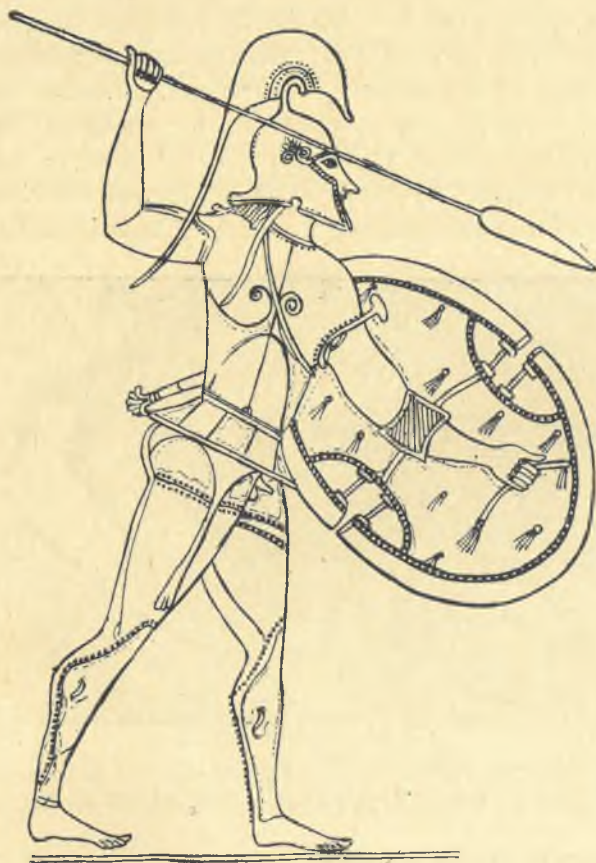
⁶ Xenoph., *Anabasis* VIII, 4.

⁷ II. XI, 38.

⁸ Od. XI, 610.

⁹ Aen. X, 495.

отделни сребърни или златни пластинки, върху които са били изковани поотделно изображения така, както ни показва и едно антично торсо на Аполон с ремък, върху който са представени знаците на зодиака.¹ Този начин на украсяване на ремъците продължава и през римската епоха, само че украсата е по-опростена и върху отделните пластинки обикновено се виждат розети.²

Обр. 30. Изображение върху червенофигурен киликс в Берлинския музей. По Demmin, Kriegswaffen, обр. 53.
Fig. 30. Peinture d'une kylix aux figures rouges du musée de Berlin. Demmin, Kriegswaffen, Abb. 53.

Ремъкът на щита от Рахманлий трябва да е бил само кожен и затова не е останала и следа от него в погребението. Но какъв е бил ремъкът на по-претенциозния щит от Панагюрище, подсказват няколко пластинки, намерени в погребението и чието предназначение не е точно изяснено. В същност това са десет³ еднакви сребърни пластинки, повече или по-малко фрагментирани (обр. 38 а). Възможно е да са били и повече, но, разядени и фрагментирани, може да са се загубили в пръстта, така както са се загубили и халките на пластинките от щитовете. Запазената цяла пластинка е четвъртата с размери $5,6 \times 5$ см. По средата на пластинките изпъква релефно изкована глава на Аполон (обр. 38 а), в чиято кухня отзад е запоена плоска халка за закрепване (обр. 38 б). По ъглите на пластинките са пробити дупчици за заковаване. Явно е, че главното закрепване на пластинките е ставало с помощта на плоската халка, а дуп-

чиците в страни, са служели за осигуряване на тяхната неподвижност.

Начинът, по който пластинките са приспособени да се окачват върху ремък или кожа, тяхната еднаква форма, намирането им заедно с апликации на щит и приведените паралели за украсата на ремъците, ни карат да предположим, че описаните пластинки са украсявали презрамника на щита от Панагюрище (обр. 39). Поради това може да се смята, че находката от Панагюрище ни дава възможност да реставрираме един среброобкован щит със всичките му подробности.

С изясняването на предназначението на сребърните пластинки от Рахманлий и Панагюрище се доставя материал за запълване на празнината, която съществува

¹ P. Foucart, Balteus. DA, 664, обр. 770; R. Rochette, Monum. d'ant. fig., табл. XLVI, 3.

² L. Lindenschmit, Tracht und Bewaffnung. Braunschweig 1882, табл. VI.

³ Паметници. ИАД VI, 18.

във въоръжението на траките. Античните автори говорят за тежки и леки щитове на тракиец.¹ Стенописите на Казанлъшката гробница, както ще се види при публикуването им, представят воини с щитове. Обаче в многобройните погребения на знатни тракийци досега само на едно място всред въоръжението са отбелязани фрагменти от бронзов щит.² Липсата на главното предпазно въоръжение — щита в погребенията на траките и странната непълнота в техния инвентар в сравнение с тези на по-старите погребения от съседни земи, например от Требенище, сега се изяснява. Изглежда, че траките са имали предимно кожени щитове. От кожа е било и останалото предпазно въоръжение според Херодот.³ Траките вероятно са носели кожен щит, кожени високи обувки вместо наколенници, кожен шлем, а може би и кожена ризница. В употребата на кожа за предпазно въоръжение се виждат още стари традиции, които доближават въоръжението на траките до Омировата епоха.

Архаични черти се виждат и в античното занаятчийство в Тракия

Обр. 31. Изображение върху чернофигурна ваза.
По P f u h l, Vasenmalerei III, табл. 72, обр. 274.
Fig. 31. Peinture d'une vase aux figures noires.
D'après P f u h l, Vasenmalerei III, Taf. 72, Abb. 274.

Обр. 32. Изображения на воини върху къс от дипилонска ваза. По Reichel, Homerische Waffen, обр. 25.
Fig. 32. Représentation de guerriers sur fragment de vase. D'après Reichel, Homerische Waffen, Abb. 25.

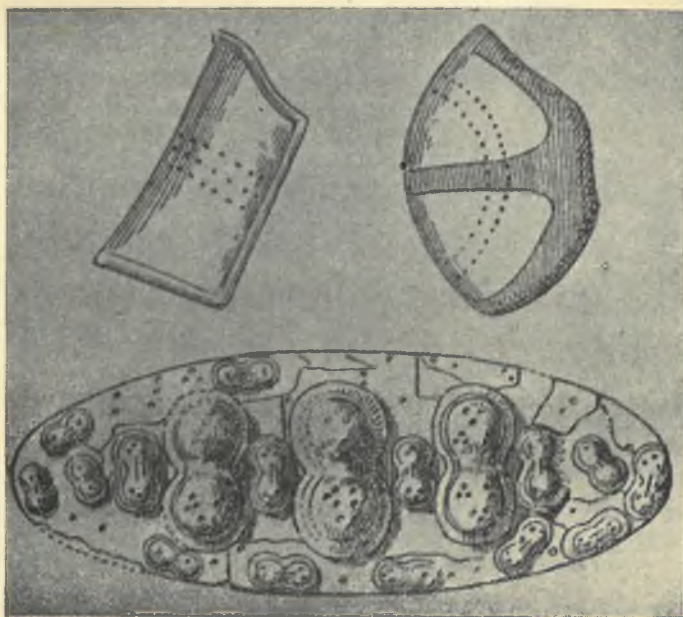
по времето, когато са изработени щитовете от Рахманлий и Панагюрище. Изработката на пластинките показва, че са били употребени леки инструменти, каквито може да носи всеки амбулантен занаятчия, без да прибегва до специални съоръжения, за които е нужно ателие. Несигурната ръка на майстора, който е изработил пластинките, както и различието на някои пластинки, говори също срещу едно установено ателие. Всичко това напомня за амбулантния занаятчия от Омировия епос, който получава материала от този, който му възлага поръчката.⁴

¹ Кацаров и Дечев, Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София 1949, 30, 43, 87, 267, 289, 336.

² Ив. Велков, Нови могили находки. ИАИ V, 1928—1929, 52—53, обр. 79.

³ Кацаров и Дечев, Извори, 30.

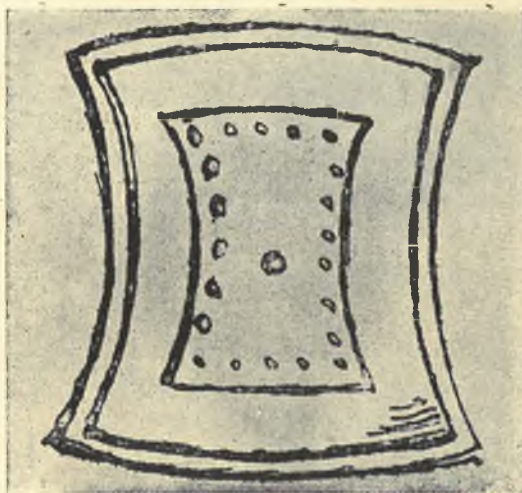
⁴ Od. III, 425, 432.

Обр. 33. Изображения на егейски щитове. По DA, обр. 7219.
Fig. 33. Boucliers égéens. D'après DA, fig. 7219.

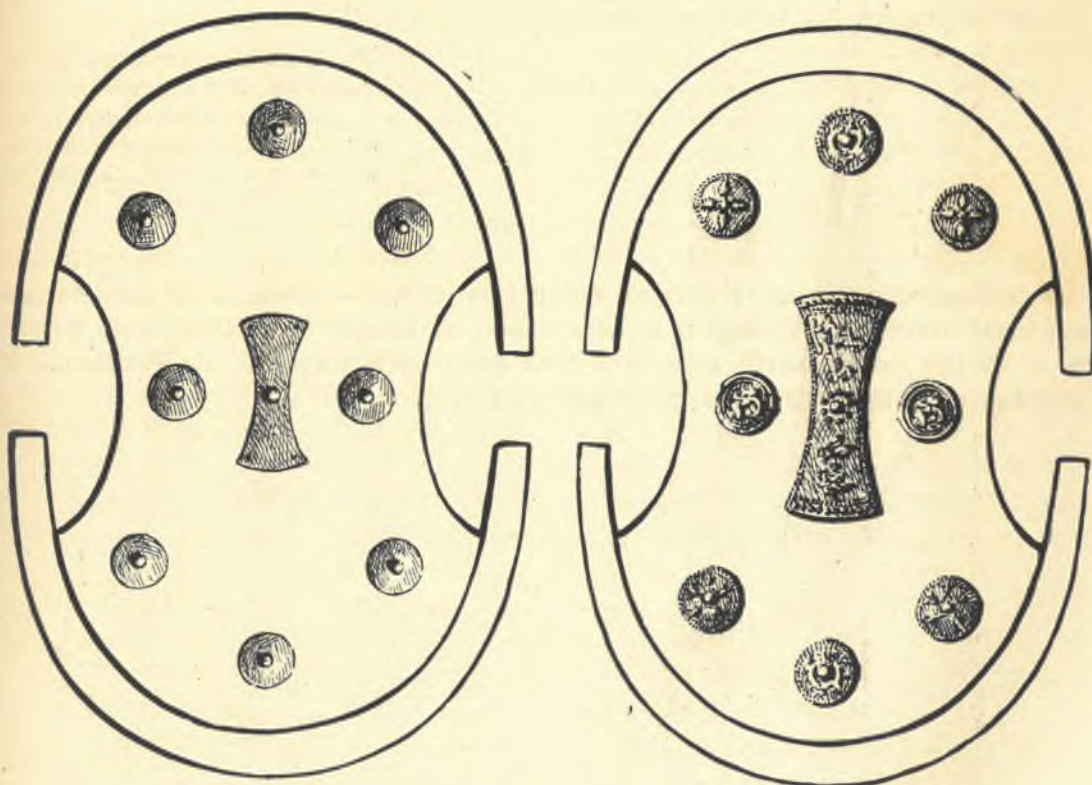

Обр. 34. Изображение върху червенофигурна ваза.
По P f u h l, Vasenmalerei III, табл. 138, обр. 419.
Fig. 34. Peinture d'une vase. D'après P f u h l, Vasenmalerei III, Taf. 138, Abb. 419.

Обр. 35. Изображение на щит от XV в.

По Demmin, Kriegswaffen, обр. 22.

Fig. 35. Bouclier du XVe siècle. D'après Demmin, Kriegswaffen, Abb. 22.

Обр. 36. Опит за реконструкция на щит със сребърните пластинки от Рахманлий.

Fig. 36. Essai de reconstruction du bouclier aux plaques d'argent de Rahmanli.

Обр. 37. Опит за реконструкция на щит със сребърните пластинки от Панагюрище.

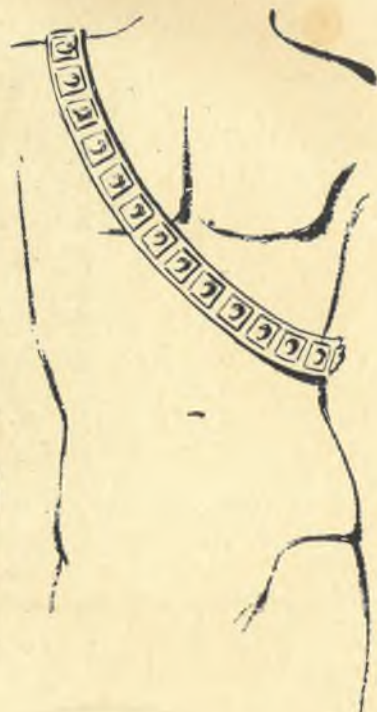
Fig. 37. Essai de reconstruction du bouclier aux plaques d'argent de Panagurište.

Обр. 38а. Сребърни пластинки от Панагюрище, гледани отпред.
Fig. 38a. Plaques d'argent de Panagjurište, vue de face.

Обр. 38б. Сребърни пластинки от Панагюрище, гледани отзад.
Fig. 38b. Plaques d'argent de Panagjurište, vue de dos.

Обр. 39. Опит за реконструкция на презрамник със сребърните пластинки от Панагюрище.

Fig. 39. Essai de reconstruction du baudrier aux plaques d'argent de Panagjurište.

Лекото занаятчийство, характерно за Омировата епоха — епохата на военната демокрация¹ изобщо допринася и за определяне на стадия на общественото развитие в Тракия по времето, когато са били изработени щитовете от Рахманлий и Панагюрище — преди първата половина на IV в. пр. н. е.

¹ В. С. Сергеев, История древней Греции. М. 1948, 10.

Essai de reconstruction de deux boucliers de Thrace

Les lames d'argent trouvées dans deux tumulus près du village de Rahmanli (fig. 36, 37) et de Panagjurište (fig. 19, 20, 21, 22, 23) ne nous ont pas été expliquées jusqu'à présent. Les deux trouvailles comportent chacune un groupe de lames rondes à omphales au milieu et une plaque oblongue aux échancrures aux côtés. La répétition du même groupe d'objets dans les deux sépultures montre qu'ils appartiennent à quelque objet caractéristique placé dans les sépultures. Étant donné que ce sont là des sépultures de chefs thraces inhumés avec leurs armes, nos hypothèses concernant la destination de ces objets sont orientées vers quelque objet se rattachant aux armures. On trouve de telles lames groupées autour d'une application centrale appliquées aux boucliers de guerriers représentés sur les vases grecs (fig. 24, 25, 26, 27, 28, 34). L'Iliade connaît également de telles plaques, *ομφαλοί*, rangées autour d'une application centrale. Tout cela nous permet de reconstruire un bouclier pour chacune de nos trouvailles. Suivant la forme générale de l'application centrale, il faut présumer que le bouclier aurait eu une forme archaïque — ovale avec échancrures sur les côtés (fig. 36, 37). On peut admettre que cette forme, imposée par l'usage de la peau arrachée, se maintient jusqu'au IVe siècle avant notre ère. De tels boucliers archaïques en peaux, garnis de plaques métalliques, parlent également les anciens auteurs comme : Pseudoeurip. Rhésos 264—387; Plutarch., Aem. Paul. 18; Xenoph., Anab. VII, 4 et autres. A la forme archaïque de ce type de boucliers correspond l'exécution même des lames d'argent de Panagjurište qui sont l'oeuvre de petits artisans.

Les trouvailles de Panagjurište comprennent également dix lames de forme carrée avec l'image d'Apollon (fig. 38), munies d'anneaux pour fixation. Elles constituent vraisemblablement une partie du baudrier du bouclier de cette trouvaille.

Ljuba Ogneva

ПРИНОС КЪМ ИКОНОГРАФИЯТА НА ВЕЛИКИЯ БОГ НА ОДЕСОС

от Г. ТОНЧЕВА

I

През 1902 г. при построяване на пристанището в гр. Сталин била намерена в гроб теракота, която сега се намира в Сталинския музей, инв. № II 2284 (обр. 40). Тя е висока 10 см., като част от хитона в долния край и краката са отчупени. Цветът на глината е светлокафяв, като по цялата теракота има следи от основната бяла боя,¹ а по косата и бръшляновия венец—черна. Теракотата вътре е куха, направена от две слепени по средата половини, задната немоделирана. На нея е бил оставен елипсовиден отвор, от който е запазена само половината, за манипулиране при слепването. Тя представя мъжка фигура, права, обърната напред, облечена в дълъг хитон с дълги ръкави и с препасана през кръста мантия, на кръста засукана като пояс, оттам се спуска надолу в форма на триъгълник,² като другият ѝ край е прехвърлен през лявото рамо. Фигурата е с дълга коса, вчесана на път по средата, с къса къдрава брада, с увиснали дълги мустаци. В лявата си ръка държи рог на изобилието, от който се подават грозд и плодове, а в дясната, спусната надолу, държи патера.

През 1929 г., при прокопаване на канал на тъгъла на ул. Сан Стефано и бул. Червеноармейски, пак в гроб са били намерени глави на две теракоти, правени с един и същ калъп (обр. 41 и 42). Сега са в музея в гр. Сталин, инв. № II 2396, вис. 7 см. и инв. № II 2167, вис. 6.5 см. И двете са от светлокафява глина, като при едната венецът и косите са сиви. Правени са от две половини, задната е немоделирана, вътре са кухи. Те представят брадат мъж, също с къдрава дълга коса, разделена по средата, също с къса брада и мустаци. Понеже теракотите, на които принадлежат главите, са били с по-големи размери, на една от главите много ясно личи бръшляновият венец, от който са отчупени само няколко листенца. На другата глава бръшляновият венец е отчупен, като само от дясната страна са останали малки части. Такъв венец има и гореописаната теракота. Ако сравним трите теракоти, със сигурност може да се каже, че те представят едно и също божество.

¹ Цв. Дремсизова, Теракотите от некропола на Аполония. РП II, 53.

² Подобно превързване на химатиона виждаме в статуята на Зевс Амон от Кирене, вж. S. Rejnach, Répertoire de la statuaire III, 1904, 7, № 4.

До гробницата, намерена до Гръцката баня, на ул. Одесос, е била намерена друга глава на теракота, която е била записана в инвентарната книга на музея в гр. Сталин под инв. № II 2431 (обр. 43) като глава на Зевс. Главата е от светло-

Обр. 40. Теракота намерена в гроб при гр. Сталин.

Fig. 40. Terre cuite trouvée dans un tombeau près de la ville de Staline.

кафява глина, вис. 9 см., направена от две половини, задната немоделирана. Има следи от бяла, черна и кафява боя. Тя представя мъж, обърнат напред, брадат, с мустаци, с дълга къдрава коса, вчесана на път по средата, на главата си има венец от гроздове, преплетени с панделки. По всяка вероятност и това изображение представя същото божество както и гореописаните теракоти.

И четирите теракоти са намерени в източния некропол, който е бил разположен край пътя за, Анхиало.¹ Находките, които се намират в този некропол, датират от IV в. пр. н. е. до II в. от н. е. Паметниците от най-старата част на некропола, гдето са намерени и теракотите, са от IV до I в. пр. н. е. Заедно с двете глави от теракоти, които имат бръшлянов венец, са били намерени други теракоти на жени, които по стил се датират от края на IV в. пр. н. е. и началото на III в. Намерени са били и фрагменти от чернофирнисов съд, който вероятно датира от IV—III в. пр. н. е.

Така че, по всяка вероятност, теракотите са от края на IV или началото на III в. пр. н. е. Те ни дават образа на едно божество, представено като брадат мъж, облечен с дълъг хитон и характеризирено с два атрибута: рога на изобилюето, бръшлянов или гроздов венец.

¹ М. Мирчев, Изв. на Камарата на нар. култура IV, 1947, 235—243.

² Pick, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien I, 2, 520, IV. Също Condurachi, „Zeul mare“ de pe monetele din Odessos. Cronica numismatică și archeologică XIV, № 115—116, 1939, 148—153.

от IV—III в. пр. н. е. Така че, по всяка вероятност, теракотите са от края на IV или

Обр. 41. Глава на теракота от гр. Сталин.

Fig. 41. Tête de terre cuite de la ville de Staline.

групи. Особено изображението на монетите, които Пик описва в третата група, е почти копие на нашите теракоти.¹ Тези монети са сребърни тетрадрахми, сечени през последната четвърт на II в. пр. н. е. (обр. 44). На лицевата страна е изобра-

Обр. 42. Глава на теракота от гр. Сталин.

Fig. 42. Tête de terre cuite de la ville de Staline.

Обр. 43. Глава на теракота от гр. Сталин.

Fig. 43. Tête de terre cuite de la ville de Staline.

зена глава на бог в профил, с къса къдрава коса, превързана с тясна панделка, с къса брада и дълги мустаци, а на обратната страна е изобразен прав мъж, обърнат насреща, главата в профил. Той е с къса, къдрава коса и с брада.

Обр. 44. Сребърна тетрадрахма от Одесос.

Eig. 44. Tétradrachme d'argent d'Ossesos.

Облечен е в хитон и мантия, която се спуща от кръста надолу в форма на триъгълник, а другият ѝ край е прехвърлен през лявото рамо. В дясната си ръка, простряна встрани, държи патера, а в лявата—рог на изобилието. От двете страни

¹ Pick, ц. с. II, 549, табл. IV, $\frac{1}{5}$, $\frac{2}{5}$; Pick, Thrakische Münzbilder. Jdl XIII, 1898, 155.

на фигурата има надпис: *ΘΕΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΟΛΗΣΣΙΤΩΝ*. Под краката на бога: *ΚΥΡΣΑ* — според Пик името на чиновника, който е секъл монетите. Този тип на изправен брадат бог с рог на изобиλιето и патера се е запазил и през императорската епоха, като в изображението през времето на Адриана се появява олтар, а през времето на Севера—калат. Това изображение на обратната страна на сребърните тетрадрахми, както казахме по-горе, е почти копие на теракотите с единствената разлика,

Обр. 45. Мраморна оброчна плочка с изображение на Великия бог от Търговишко.

Fig. 45. Plaque votive de marbre avec l'image du *Θεός μέγας* de Targovište.

Обр. 46. Стенопис в керченска гробница.
Fig. 46. Peinture murale d'un tombeau de Kerč.

че на теракотите божеството е с бръшлянов венец. Също много близко до тези изображения е и това от оброчната плочка, намерена в Търговишко, която е от императорската епоха (обр. 45).¹ На тази плочка е представен брадат бог, прав, обърнат напред, с дълга коса, вчесана на път по средата, облечен в дълъг до петите хитон, с мантия, която се спуща в форма на триъгълник, като другият край е преметнат през лявото рамо. С дясната си ръка богът прави възлияние с патера над олтар, в който гори огън, а в лявата си ръка държи голям рог на изобиλιето. На горната и долна рамка има следния надпис: *[Κυ]ρίῳ Δαριάλ[α Τ]ούρβων | βου(λευτής) εὐχαριστήρι(ον) | [ἀνέθ]ηκεν*.

Бихме могли да сравним нашите теракоти и с изображението в керченската гробница, открита в 1891 г. (обр. 46).² Там, около цилиндричен олтар, стои мъжка фигура, обърната напред, с дълга коса, по всяка вероятност брадата. Облечена е с късоръкавен хитон и мантия. На главата си има калат. В дясната си протегната над олтара ръка държи патера, а в лявата—голям рог на изобиλιето. Наляво от олтара се намира женска фигура, също обърната напред и също с калат на главата. Облечена е с дълъг до петите хитон. Дясната ръка е протегната над олтара, а в лявата държи рог на изобиλιето. Надясно от описаната сцена се намира фигура на танцуваща жена, която с двете си ръце поддържа над главата си плащ, който образува над главата ѝ полукръг.

¹ В. Добруски, Известия на Народния музей в София I, 1907, 178.

² М. Ростовцев, Роспись керченской гробницы, открытой в 1891 году, 11, I.

Рогът на изобилието определя божеството, изобразено на теракотите, като едно хтоническо божество и като едно божество на плодородието. Сребърните тетрадрахми го назовават *ΘΕΟΣ ΜΕΓΑΣ*. Пик смята, че зад това божество се крие гръцкият Плутон.¹ И наистина, гръцкият Плутон е много близък по изображение и атрибути. Интересното обаче при нашите теракоти е, че Великият бог е представен с бръшлянов венец и с венец от гроздове, с каквито не е представен на нито едно от изображенията, с които сравнихме нашите теракоти. Бръшляновият венец е главният атрибут на Дионис, който не се среща при никое друго божество, освен при божества от неговия тиасос.

Подобно изображение има и на една ваза, рисувана от Кодрос, сега в Британския музей.² В медалиона на тази ваза са нарисувани Ферефата и Плутон, но този Плутон, който държи в лявата си ръка рог на изобилието, а в дясната патера, е увенчан с бръшлянов венец и митра, атрибути на Дионис. Тук се явява едно сливане на Плутон с Дионис.³

Не трябва да се изпуска изпредвид, че теракотите са били намерени в гробове и са били във връзка с погребалния ритуал. А в този ритуал голяма роля е играла вярата в безсмъртието на човешката душа, която е съществено в култа на Дионис. Изображенията на изправен бог с рог на изобилието и патера, както и на полулегнал бог, също с рог на изобилието и патера, са гръцките образи на хтоническия бог, в които няма никакъв синкретизъм. Появяването на бръшляновия венец бихме могли да обясним с влияние на тракийската религия върху този гръцки образ на изправен бог с рог на изобилието. Защото докато гръцкият Дионис е бил повече бог на вдъхновението и екстаза, то тракийският Дионис е бил бог на безсмъртието на човешката душа. Вероятно, именно поради това тракийско схващане, ние виждаме Великия бог да има бръшлянов венец. Възможно е този синкретизъм да е станал под влияние на елевзинските мистерии, гдето, както казахме по-горе, представата за великия бог на ада — Плутон се изменя и се явява едно сливане на Плутон с Дионис.

II

През 1950 г. в Сталинския музей постъпи една бронзова статуйка на Великия бог, намерена в Сталинско, вис. 12·5 см., инв. № II 1011 (обр. 47). Покрита е с черна патина. Левият крак в долната си част и китката на дясната ръка са отчупени. Вътре статуйката е куха.

Великият бог е представен като конник (конят липсва), яздещ надясно. Той е наметнат с хламида, която е закопчана на дясното рамо. Има къса, къдрава коса, мустаци и къса къдрава брада, разделена по средата. В лявата си ръка държи голям, опрян на десния крак рог на изобилието, от който се подават гроздове. В дясната си отчупена от китката и простряна напред ръка по всяка вероятност е държал патера. Краката му са разкрячени за сядане на кон. Единият му запазен цял крак е обут в низка обувка или сандал. Статуйката е вероятно от II—III в. от н. е.

Такова изображение на Великия бог на кон срещахме на автономните монети, сечени през III в. пр. н. е. в Одесос (обр. 48).⁴ На лицето на тези монети е изобра-

¹ С атрибут рог на изобилието е бил изобразяван и Зевс Филиос, който е един хтонически Зевс. Вж. Tocilesu, *Monumenti religioase*, 430—431; Също Cook, *Zeus II*, 1925, 1160 и сл.

² За значението на бръшляновия венец във връзка с вярата в задгробния живот вж. Furtwängler, *Die Sammlung Sabouroff II*, 1883—1887, 17, табл. CVI и CIX.

³ Metzger, *Dionysos chthonien*. BCH 1944—45, 316.

⁴ Pisk, ц. с., табл. IV, 13 к, 15 к.

зена глава на брадат бог на кон в профил, с дълга коса, превързана с панделка. На opakото е представен брадат бог на кон, яздещ надясно, облечен с хитон до коленете и с хламида, прехвърлена на гърба. На главата си има венец или панделка. Според Пик конникът носи македонска шапка, но това, което той смята че е шапка, е по-скоро венец от коси, който се образува от стягането на косата с панделка. В лявата си ръка Великият бог държи ниско до гривата на коня рог на изобилието. Под краката на коня има надпис *ΟΑΝΣΙΤΩΝ*.

Обр. 47. Бронзова статуйка на Великия бог от Сталинско.

Fig. 47. Statuette en bronze du Θεός μέγας des environs de la ville de Staline.

Обр. 48. Монета на гр. Одесос.

Fig. 48. Monnaie de la ville d'Odessos.

седло, е стъпил с единия си преден крак върху кръгъл профилиран долу и горе олтар, зад който се подава глиган, ухапан от куче.¹

Още едно подобно изображение има на една мраморна плоча от с. Езерово (Малък Аладън), сега в Сталинския музей, инв. II 932, на която е представен брадат конник, облечен в къс препасан хитон. В дясната си вдигната нагоре ръка държи рог на изобилието.² Плочата е посветена на *Ἡρος Ὀρδιανός*.

И в четирите случаи Великият бог е представен като конник, облечен в типичното за тракийския бог-конник облекло: хитон и развяваща се хламида. Той обаче е брадат и носи рог на изобилието. Брадат бог-конник срещаме тогава, когато е синкретизиран с някое друго божество. Рогът на изобилието също не е атрибут на тракийския бог-конник. Всичко това ни дава повод да смятаме, че в този случай имаме синкретизъм между Великия бог и тракийския бог-конник и че тук се подчертава хтоническия характер на тракийския конник, щом е синкретизиран с Великия бог, който е едно хтоническо божество. От този негов характер произлиза и характерът му на бог на плодородието. Такъв е случаят и с тракий-

¹ G. Kazanov, *Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, № 518, Abb. 265; Мсб. XVI, 25; Клю XII, 359; ИРАИК X, 26.

² Карел Шкорпил, *Антични паметници във Варненския музей*. ИАИ XIII, 135.

ския бог-конник *Πυρρινόβλα*, което според Добруски значи покровител на пшеницата.¹ Изображаването на Великия бог като конник ни дава повод да се занимаем и с въпроса до каква степен тракийският етнически елемент е бил проникнал в Одесос.

Сребърните тетрадрахми от II в. пр. н. е. дават на божеството името *Θεός Μέγας* — един епитет, който не определя точно, кой е този бог. Този епитет се е давал в повечето случаи на божества с хтонически характер. Обаче през императорската епоха Великият бог получава името Дарзалас—тракийско име, което е име на тракийския конник от една оброчна плочка от с. Мутафлар (Новопазарско), на която има надпис:² *θεῷ ἐληγχῶ Δέρξει*, посветена от *Αἴλιος Διογένης ἱππικός*.³

В един надпис, намерен в Одесос, който се датира от I в. пр. н. е. и представя списък на жреците на Великия бог, единият от жреците се нарича *Κότις Δερβαίου*.⁴ Това име е тракийско и вероятно този жрец е тракиец. Но от всичко най-важно е, че са били сечени монети с изображение на Великия бог като конник с атрибут рог на изобилието. Това ни дава основание да заключим, че тракийският елемент е бил силно застъпен в Одесос, щом са били сечени такива монети в монетарниците на Одесос, които са били учреждение на официалната власт. Това е напълно допустимо, защото гръцката колония Одесос вероятно е била основана на мястото на тракийско селище.⁵ Самият Одесос е бил обкръжен от множество тракийски селища, следите на които намираме и досега. По всяка вероятност и търговските интереси са диктували на гръците да изобразят на монети тракийското изображение на главния хтонически бог на Одесос, за да могат да водят по-лесно търговия с настроените приятелски по този начин траки. Със сигурност нищо не може да се каже. Въпросът обаче за култа на Великия бог завинаги ще си остане свързан с проблема за проникването на тракийския елемент в колонията Одесос.

Друг е въпросът защо именно един бог на плодородието е бил възприет като главен бог на град Одесос. Град Одесос е бил от най-стари времена търговски център, от който са се изнасяли зърнени храни, роби, сурови материали и др., набавяни от хинтерланда. В замяна на това са се внасяли съдове, дървено масло, предмети за домашна употреба и др. Тази търговия е била най-силно развита през еллинистическата епоха, когато градът е бил най-силен и богат. Затова свидетелствуват

Обр. 49. Мраморна оброчна плочка с изображение на Великия бог от Сталинско.

Fig. 49. Plaque voûte de marbre du *Θεός μέγας* des environs de la ville de Staline.

¹ Добруски, ц. с., 104.

² Müller, *ΜΕΓΑΣ ΘΕΟΣ*, Diss. Phil. Hal. XXI, 3, 326.

³ Kazanow, *Μέγας θεός Οδησσίων*. RE 17, 226.

⁴ Kalinka, *Antike Denkmäler*, № 92; Хр. М. Данов, Западният бряг на Черно море в древността, 103.

⁵ Данов, ц. с., 100.

многобройните амфорни печати¹ и монети от тази епоха. Обаче търговията на този град и свързаното с нея благополучие и благосъстояние са зависели от плодородието в хинтерланда. Затова е бил възприет един бог на плодородието. Култът му намерил широко разпространение и дори той е станал главен бог, покровител на града. За широкото разпространение на култа му през елинистическата епоха свидетелствуват многобройните изображения на монети,² и трите вида теракоти с различни размери. През императорската епоха това се вижда от монети, от оброчната плочка на Дарзалас от Търговишко,³ от ефебските декрети,⁴ от съществуването на игри Дарзалея,⁵ от надгробния паметник на Асклепиад,⁶ от декрета в чест на Акорион,⁷ от списъка на жреците на Великия бог,⁸ от бронзовата статуйка, която обнародваме тук и др.

Горните редове са един малък принос към проучването на *Θεὸς Μεγας* — главния бог на град Одесос. Теракотите ни дават един нов образ на този бог с бръшлянов венец, който е синкретизъм между Дионис и хтоническия гръцки бог *Θεὸς Μεγας*, под който вероятно се крие Плутон. Бронзовата статуйка на Великия бог на кон е един ценен паметник от тъй редките тракийски изображения на този бог. И все пак паметниците с изображение на Великия бог са твърде малко. Нови паметници с неговото изображение ще хвърлят повече светлина върху култа му.

¹ К. Шкорпил, Печата върху амфори от Черноморското крайбрежие. ИАИ VIII, 25.

² Pick, ц. с. II, табл. V и др.

³ Добруски, ц. с., 178.

⁴ Salač-Škorpil, Rozpravy česke akademie věd a umění, 26.

⁵ Pick, ц. с. II, табл. V, 3 к.

⁶ Данов, ц. с., 109.

⁷ Латышев, Эпиграфическая этюды. Журнал Мин. нар. просв. 1895.

⁸ Kalinka, ц. с., 92.

Contribution à l'iconographie du grand dieu d'Odessos

En 1902, lors de la construction du port de Staline, on trouva dans un tombeau une terre cuite représentant un homme debout, à chevelure longue, moustaches et barbe et vêtu du chiton et himation. Dans la main gauche il porte la corne d'abondance et dans la droite une patère. Sa tête est couronnée de lierre (fig. 40).

En 1929, en creusant un égout à l'angle de la rue San-Stefano et du boulevard Armée-Rouge également dans un tombeau, on trouva deux têtes en terres cuites, sorties d'un seul et même moule. Elles représentent aussi un homme barbu avec des moustaches, une chevelure longue et couronné de lierre (fig. 41 et 42).

En comparant ces terres cuites, on saisit aisément qu'elles représentent une seule et même divinité et on les fait dater de la fin du IVe ou du début du IIIe siècle avant notre ère.

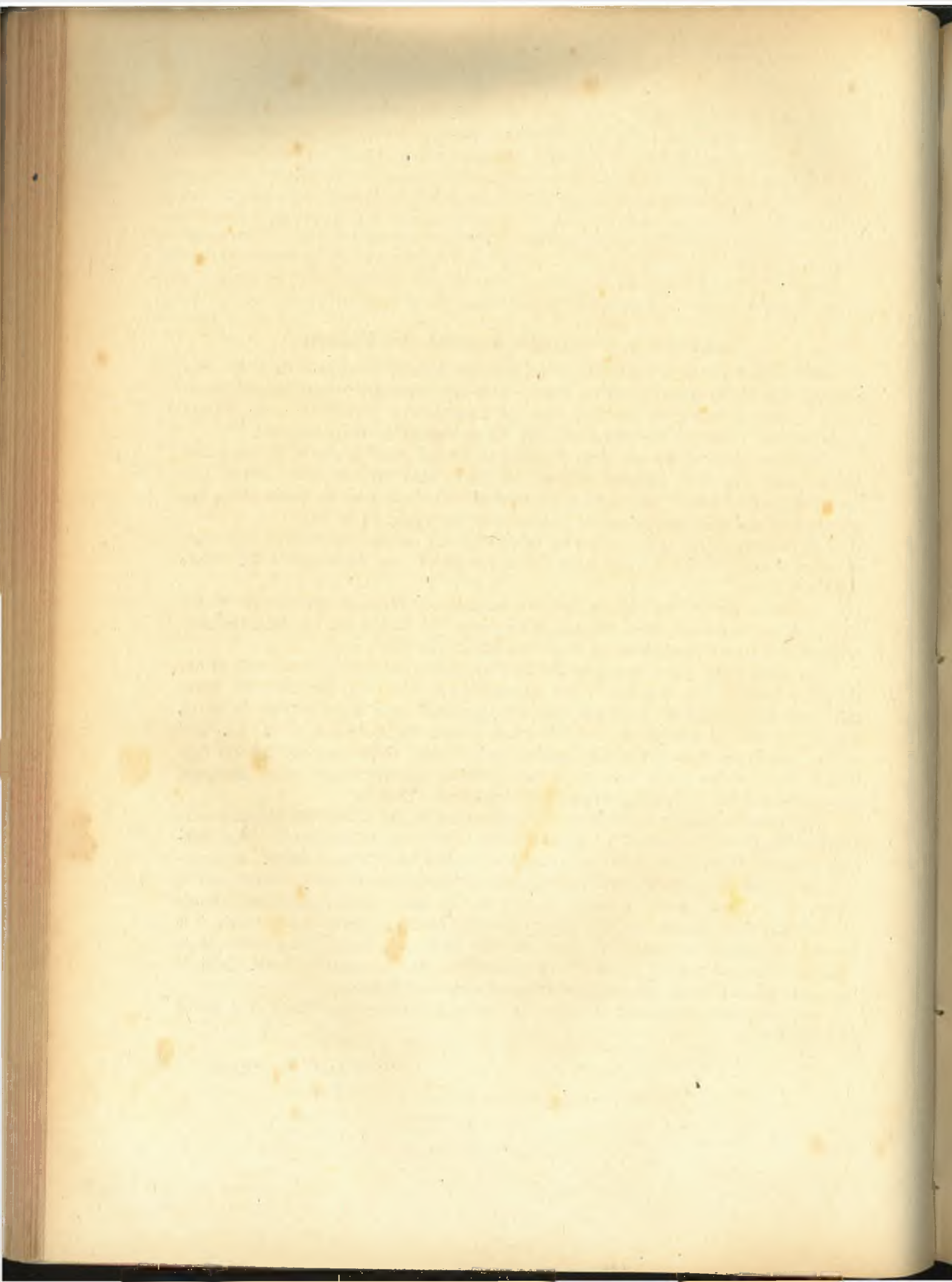
La même divinité est figurée sur des monnaies de l'époque hellénistique et impériale et sur la plaque votive trouvée aux environs de Tărgoviște. Les tétradrachmes autonomes d'argent lui donnent le nom *Θεὸς Μέγας* (fig. 44).

La corne d'abondance le rapproche de Pluton, dieu du royaume souterrain et des richesses cachées dans son sein. Il est intéressant de constater que dans les terres cuites, décrites plus haut, le Grand dieu est représenté avec une couronne de lierre, qui est un attribut réservé au seul Dionysos et aux dieux de son *thiasos*. Ceci montre que le culte du Grand dieu, en tant que divinité chthonique se rapporte également au culte des morts. Dans ce cas il représente un syncrétisme avec Dionysos, sous l'influence de la religion thrace et des mystères d'Eleusis.

En 1950, le Musée archéologique de Staline s'est enrichi d'une statuette en bronze trouvée dans les environs (fig. 47). Le Grand dieu est représenté en cavalier (le cheval manque) montant à droite. Il porte une chlamyde agrafée sur l'épaule droite. Sa chevelure est courte et frisée, il porte des moustaches et une courte barbe, divisée par le milieu. De sa main gauche il tient, appuyée sur la jambe droite, une grande corne d'abondance, dans laquelle on voit des grappes de raisin. La main droite brisée à la hauteur du poignet et suivant le geste du bras tendu en avant, a tenu, selon toute vraisemblance, une patère. Les jambes sont écartées pour la monte à cheval. Celui de ses pieds demeuré intact porte une chaussure basse ou sandale.

Cette statuette représente le syncrétisme entre le dieu cavalier thrace et le Grand dieu d'Odessos.

Gorana Tončeva

АПОЛОНИЙСКИ ПРИНОСИ

от ИВ. ГЪЛЪБОВ

I

Една архаична статуя

Полуостров Атия е местонаходището на един забележителен археологически паметник. Става дума за два къса от мраморна статуя, които, съчетани, дават права облечена човешка фигура, пречупена през кръста. От нея липсват главата и стъпалата на краката до глезените. Сега статуята е висока около 0.90 м. Както се вижда, в това състояние статуята е лежала отдавна в земята. За съжаление, тя е останала дълги години и в Бургаския народен музей без да намери вниманието, което тя заслужава, та за нея не са известни точните обстоятелства на намирането. Не се знае нищо повече от това, че тя произхожда от Атия. Като се имат предвид високите качества, които носи този образец на архаичното гръцко изкуство, а заедно с това и редицата проблеми, които се поставят с нейното намиране, трябва наистина да съжаляваме за липсата на подробности за обстоятелствата, при които е придобита статуята.

Изобразена е права човешка фигура, чийто ляв крак е даден напред (обр. 54), а остатъците от страни показват, че ръцете са били изопнати край тялото и плътно прилепени по цялата си дължина (обр. 53 и 54). Задната част е сравнително добре запазена (обр. 50), също и долната част отпред (обр. 54 и 55), но бюстът е така повреден, че по него мъчно могат да се различат подробности (обр. 57).

Поискаме ли да намерим мястото на нашата статуя сред познатите паметници на архаичното гръцко изкуство, първото впечатление би било, че имаме работа с коре (*κορη*). Но внимателното проучване показва, че първото впечатление не улучва истината. Още самото облекло и начинът, по който то се носи, не може да намери паралели сред познатите изображения на корета.¹

Тук липсва една характерна особеност на коретата — стремежът да се раздвижи поне едната ръка, та по този начин да се отклонят монотонно падащите гънки на дрехата, за да се постигнат по възможност повече ефекти от драперията.²

¹ Вж. Langlotz, Die Koren. Schrader, Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis, 1939, 3—189.

² В това отношение разбираемо е, че статуята на Никандра е още с добре изопнати край тялото ръце; с това тя все още пази своята съвсем близка връзка с ксоана: Picard, Manuel I, 1935, passim; но забележително е, че вече т. н. коре от Auxerre е изобразена с една ръка пред гърдите; Richter, Sculpture, 1930, 98, обр. 262.

Липсата на този елемент при нашата статуя не може да служи като доказателство за по-голяма старинност, тъй като всички стилистични особености ни отвеждат към една по-късна епоха, в която формулата на облечената права женска фигура е окончателно изработена и в която важно място заема използването на богатата игра от плъзгащи се отвесно и протичащи пряко през тялото гънки, които падат от сгънатите ръце, та очертанията на човешката фигура се изгубват зад изобилието от плат.

Обр. 50. Статуя от Атия
гледана отзад.

Fig. 50. Statue d'Attia vue
de dos.

Обр. 51. Статуя от Атия
гледана отпред.

Fig. 51. Statue d'Attia vue
de face.

Тъкмо тази съществена особеност на коретата липсва при нашата статуя: дрехата следва навсякъде отблизо тялото, а на някои места едва загатнати с тънки резки гънки разрешават загатката дали съответната част е оставена гола или е покрита от дреха. Несъмнено липсата на богатство от ефекти в драперията не може да се обяснява с недостатъчно умение на майстора, тъй като от цялата статуя, както това по-долу ще се покаже, личи един забележителен естетически усет и голямо техническо умение, та ние сме принудени да подирим друго обяснение, и, следвайки до край своя анализ, да отхвърлим свързването на нашата статуя с коретата и да издирим другаде паралели за нея.¹

¹ От друга страна, колкото и силно да е повредена отпред статуята, все пак остава вън от съмнение, че се касае за бюст на мъж, а не на жена.

Човешката фигура, права и с изопнати ръце, е добре позната в архаичното гръцко изкуство от изображенията на т. н. Аполоновци. Нашата статуя отблизо следва тяхната схема и това особено добре личи при страничните изгледи (обр. 54), гдето спуснатата надолу ръка лежи сред широкото поле на бедрото, по което едва личат гънките на изопнатата дреха, тъй както и ръцете на курсите (*κοῦροι*) върху голите плоскости на бедрата. Облеклото в нашия случай не може да скрие особеностите, които схемата на голите курси има. Така ние сме отправени до една статуя, която, макар и облечена, има също така близка връзка с голите „Аполоновци“. Това е статуята, намерена при Тигани на о. Самос, издадена за пръв път от Виганд.¹

Обр. 52. Статуя от Атия.
Fig. 52. Statue d'Attia.

Обр. 53. Статуя от Атия.
Fig. 53. Statue d'Attia.

Но близостта между тези две произведения произтича не само от това, че те са едно ново преображение на правата гола мъжка фигура. За самоската статуя са изтъкнати близките ѝ отношения и със седналата статуя на Еакес пак от о. Самос, а заедно с това и с Бранхидите.²

Тъй пред нас проблемът се разширява: в какво отношение се намира нашата статуя спрямо тези произведения на архаичното йонийско изкуство.

¹ AM XXX, 1906, 87 и сл.; за връзката с „Аполоновците“ вж. особено Löwy, Typenwanderung. OJh 12, 1909, 293 и сл.

² Curtius, AM 31, 1906, 112 и сл.; Löwy, ц. с., 292 и сл.; Langlotz, Frühgriechische Bildhauerschulen, 1927, 105; Picard, ц. с., 540 и сл.

Несъмнено между статуята от Атия и тази от Тигани има голяма близост не само в общата концепция, но и в подробностите, които ни отвеждат до Бранхидите. Нашата фигура е облечена с дълга дреха, която отпред образува четири гънки, падащи отвесно между двата крака. Дрехата е била с ръкави, които са стигали до над лактите. Това, поради лошото състояние на нашата статуя отпред, личи най-добре при задния вид, на лявата ръка (обр. 51). Същата дреха с гънките, падащи

Обр. 54. Статуя от Атия.
Fig. 54. Statue d'Attia.

Обр. 55. Детайл от статуята от Атия.
Fig. 55. Détail de la statue d'Attia.

отпред между краката и с ръкави над лактите, има и статуята от Тигани, Еакес и седналите Бранхиди (обр. 58—62).

Една намятка е поставена над всички дрехи. Тя е минавала над дясното рамо през гърдите и гърба и се е замятала през лявото рамо, като двата края са се разминавали и в хубави гънки са падали отпред до над лявото коляно и отзад — ниско до прасците на крака (обр. 50 и 51). С малки отклонения в подробностите, фигурата от Тигани носи по същия начин своя плащ (обр. 58), а макар и в друго положение, вън от всяко съмнение е, че и Бранхидите, както и Еакес, са били представени от скулпторите с плащ, носен по същия начин (обр. 60—62). Ясно е, че разглежданите статуи възпроизвеждат една типична практика в оформяването на облеклото и този факт е толкова по-забележителен, понеже се касае

до един малко засвидетелствуван начин за представяне на облеклото в архаичната гръцка скулптура и в съвременната ѝ гръцка керамика.¹

Така статуята от Атия е свързана тясно с една ясно очертана група произведения, чиято връзка с Милет лежи вън от всяко съмнение.

Това обстоятелство не е изненадващо. То заедно с други данни² само свидетелствува за близките отношения, които Аполония един век след основаването си поддържа с метрополията си и с източния малоазийски бряг въобще. Друг факт обаче е съществен и той се налага преди всичко: наистина статуята от Атия с

Обр. 56. Детайл от статуята от Атия.
Fig. 56. Détail de la statue d'Attia.

Обр. 57. Детайл от статуята от Атия.
Fig. 57. Détail de la statue d'Attia.

¹ v. Lüders, AM 1919, 63 и сл. Един друг въпрос във връзка с облеклото на нашата фигура оставяме настрана: при левия крак, около който дългият хитон е така прилепнал, че дава илюзия на голота, току над коляното се вижда край на една дреха, който минава хоризонтално (обр. 55). Бездруго не се касае за ръб на плаща, а до къса дреха, която се е обличала над хитона и под намятката. Вероятно от такава дреха е и ръбът, който се вижда при статуята от Тигани, при левия крак, на същата височина (обр. 59). От разгледаните седнали фигури само Еакес предлага в случая опорна точка за сравнение. Поради факта, че този елемент е без особено значение за оформяване на статуарния тип, ние не се спираме повече на него. При дясната страна, на гърдите, се виждат остатъци, които на снимката (обр. 51 и 57) личат по-добре, отколкото на оригинала. Би могло да се допусне, че се касае за коса, която пада отпред, но на това се противопоставя както фактът, че подобни следи липсват в лявата част на гърдите, тъй и обстоятелството, че нито статуята от Тигани (обр. 58), нито Бранхидите (обр. 61 и 62) познават плитки, които минават отпред на гърдите. Само Еакес има от двете страни по три падащи на гърдите плитки. Статуята от Тигани е изобразена с изобилна коса, която пада назад върху плещите. Доколкото може да се съди от запазените остатъци, косата при нашата статуя не само възпроизвежда фризура на правата фигура от Тигани, но е предадена и със същите похвати.

² Вж. по-долу за йонийската керамика от Созопол.

цяла редица особености, та дори до самата си схема, е свързана с правата фигура от Тигани, съответно с Бранхидите и все пак още от пръв поглед е очевидно едно основно различие. Какъв контраст между тежкото и матронално държане на седналите фигури от Дидима и нашата младежка фигура, изпълнена с овладяна напрегнатост и младежка грация. Несъмнено нейният майстор е имал живо артистично чувство за постройката на права човешка фигура. Той е успял да ѝ предаде живост, която изпълнява всяка нейна част и блика в елегантния ритъм на движението. Една съпоставка със статуята от Тигани прави тази разлика още по-осезаема. Там фигурата стои като вцепенена, неподвижна и неодоухотворена като истукан. Във високите ѝ и четвъртити рамене има нещо сурово и грубо, а общата застиналост на цялата фигура стои в контраст с дадения напред ляв крак. Безпомощността на майстора, който не успява да съчета отделните части в едно хармонично движение, а стои в рамките на стари и съвсем условни схеми, изпъква още по-силно. Контрастът е още по-голям, когато подирим сравнение с нашата статуя. При същата тази схема, при същия репертуар от традиционни средства нашият майстор е успял да раздвижи фигурата, представяйки я пристъпваща. Движение трепти и в гънките на дрехите, които подчертават грацията на тялото. Това майсторство да се наситят познати формули на изкуството с живот, да се предаде на движенията по-висок смисъл от тяхното конкретно предназначение, да се свърже играта на драперията с жеста, ни е познато и от друго едно произведение, свързано с антична Аполония — известната плоча на Анаксандра. За съжаление нашата статуя е без глава и нам липсва опорна точка за сравнение с Анаксандра, в чието лице е включена значителна част от обаянието на произведението,¹ но все пак ние имаме една друга не по-малка възможност за успоредно изследване: касае се за начина, по който е третирана драперията и нейното отношение към тялото, което

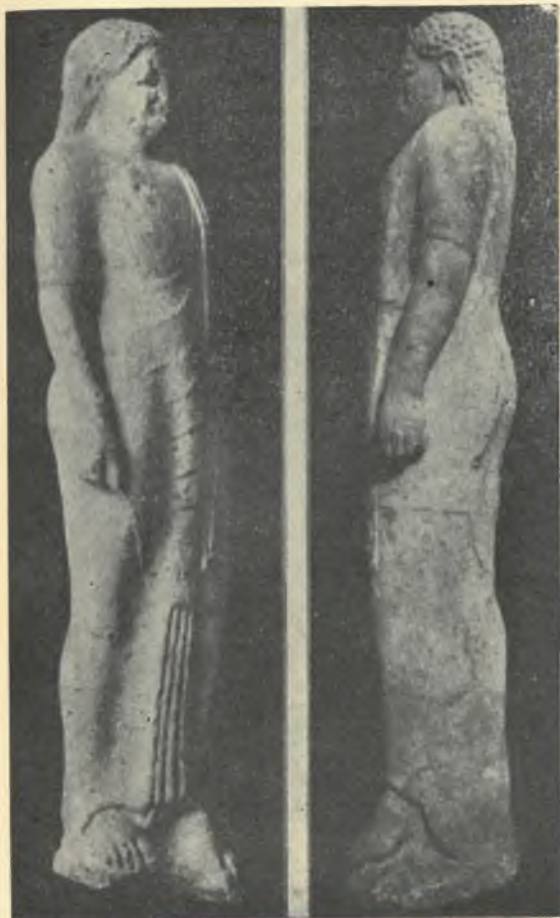
Обр. 58. Статуя от Тигани на о. Самос.
По AM 31, 1906.

Fig. 58. Statue de Tigani de l'île de Samos.
D'après AM 31, 1906.

трепти и в гънките на дрехите, които подчертават грацията на тялото. Това майсторство да се наситят познати формули на изкуството с живот, да се предаде на движенията по-висок смисъл от тяхното конкретно предназначение, да се свърже играта на драперията с жеста, ни е познато и от друго едно произведение, свързано с антична Аполония — известната плоча на Анаксандра. За съжаление нашата статуя е без глава и нам липсва опорна точка за сравнение с Анаксандра, в чието лице е включена значителна част от обаянието на произведението,¹ но все пак ние имаме една друга не по-малка възможност за успоредно изследване: касае се за начина, по който е третирана драперията и нейното отношение към тялото, което

¹ Д. П. Димитров, Нови наблюдения върху надгробната плоча на Анаксандра от Аполония (Созополъ). София 1943, обр. 4.

тя обгръща. Тук общността се състои не само в изопнатостта на плаща, който и в двата случая обгръща плътно тялото и остава да се види съвсем чисто очертана неговата задна част, особеност характерна въобще за края на VI в. пр. н. е.,¹ при-

Обр. 59. Статуя от Тигани на о. Самос.
По AM 31, 1906.
Fig. 59. Statue de Tigani de l'île de Samos.
D'après AM 31, 1906.

Обр. 60. Седяща фигура от о. Самос.
По AM 31, 1906.
Fig. 60. Figure assise de l'île de
Samos. D'après AM 31, 1906.

ликата е не само в технически подробности, при което линеарността и в двата случая е използвана като средство да се означат напречните гънки, но тя проличава и в начина, по който е изработен завършекът на свободно падащия край на

¹ Димитров, ц. с., 6 и обр. 1.

плаща,¹ а също така и в умението, с което са съчетани хармонично движението на драперията с фигурата.²

Но връзката между Анаксандра и нашата статуя се открива и в техниката на тези две произведения. Една щастлива случайност е помогнала на Д. П. Димитров³ да установи, че едно такова майсторско произведение, каквото е релефът на Анаксандра, е работено върху обратната страна на една стела вече използвана веднъж. Това странно обстоятелство се повтаря по изненадващ начин и при нашата статуя. Вече се обърна внимание на лошото състояние, в което се намира нейният бюст. Последният се различава от останалите части на статуята, които са много добре запазени. На това място е засегната не само повърхността на мрамора, но и дълбоко неговата маса. Внимателното изследване показва, че в същност тук повредата не се дължи само на по-сетнешни влияния, а се корени в недостатъци, които мраморният блок е имал на това място още преди длетото на скулптура да се е било докоснало до него. Това важи особено за дълбоката рязка, която зее отпред като злокачествена рана до дясната ръка, току над счупеното място (обр. 57), гдето мраморът показва съвсем различна структура и е крайно ронлив.⁴

Обр. 61. Седяща фигура. По AJA 50, 1946.

Fig. 61. Figure assise. D'après AJA 50, 1946.

¹ При нашата статуя над лявото коляно (обр. 56), а при Анаксандра под корема на кучето. Димитров, ц. с., обр. 7.

² За нашата статуя вж. по-горе, а за Анаксандра — Димитров, ц. с., 9. Тясната връзка между двете произведения изпъква още по-силно, ако съпоставим в това отношение нашата статуя с правата статуя от Тигани и Бранхидите. При последните гънките на плаща под коляното са едри, в единия случай условно предадени с едър зиг-заг, при което грубата материя е свита в съвсем остро дадени гънки; при статуята от Тигани материята стои плоско към тялото като намокрена, а свободният край е сякаш залепен над лявото коляно. — За драперията в йонийската скулптура вж. Richters, AJA 50, 1946, 18. От цялата тази група, най-близо до начина, по който е третирана драперията при двете аполонийски произведения, стои статуята на Еакес с нейната намятка (обр. 60).

³ Димитров, ц. с., 5.

⁴ Каменоделецът, който бе натоварен от музея да направи гранитната база за статуята, без да му бе задаван въобще някакъв въпрос, позна в материала на статуята малкотърновски мрамор, който той различавал добре, понеже е най-употребяваният в района мрамор. За съжаление не съм в състояние да преценя верността на това твърдение.

Липсата на добър материал говори за едни и същи обстоятелства, при които са работени двете скулптурни произведения далечно от големите центрове на гръцкото изкуство.

Но тук изпъква и въпросът за времето, при което са могли да се появят тия две произведения. Д. П. Димитров се застъпва за последните години на VI в. пр. н. е.,¹ когато се е появила Анаксандровата стела. Той търси редица архаични

Обр. 62. Седяща фигура. По Richter, Sculpture, обр. 264.

Fig. 62. Figure assise. D'après Richter, Sculpture, fig. 264.

черти в това произведение, за да върне датировката на Карузо² назад. Нашата статуя има също известни по-старинни особености, напр. падащата върху плещите коса,³ но струва ми се ние не бихме могли да видим в това един сигурен елемент за нейното датиране, защото в цялото произведение се долавя едно значително напреднало светоусещане, та ние сме склонни да отдадем всички архаични елементи на влияние на старите образци, които скулптурът е имал пред очи. При статуята това е очевидно, а би могло да се докаже и за плочата на Анаксандра. Така ние сме склонни да виждаме в двете произведения творения вече решително прекрачили края на VI в. и приближили се значително до времето, когато в Аполония ще е била издигната статуята на Аполона от Каламис. От друга страна ние разполагаме с достатъчно основания заедно с Д. П. Димитров⁴ да видим не само в Анаксандровата плоча, но и в статуята от Атия едно произведение, създадено в самата Аполония.⁵

Цялата схема на нашата статуя, па и редица особености в изображението, показват тесните отношения на Аполония с нейната метрополия и западното ма-

лоазийско крайбрежие вече един век след възникването на колонията. Тези връзки личат от наготово приетите образци, традиционни за йонийското изкуство, па и в известни подробности от всекидневния бит, намерили отражение в изобразената

¹ Димитров, ц. с., 11.

² BCH 62, 1938, 99.

³ Срв. Lermann, Altgr. Plastik, 127 и сл.

⁴ Димитров, ц. с., 12.

⁵ Един друг интересен паметник от Аполония е отнесен към същата епоха от издателя му Т. Герасимов. Касае се за една мраморна главичка, намерена през 1935 г. на о. Св. Кирик при Созопол, ИАИ XII, 1939, 399, която обаче си служи с други формули при предаването на косата. В замяна на това едно друго странно пластично произведение трябва да се свърже несъмнено с кръга на разглежданите тук произведения. Касае се за една стела от Бургаския народен музей, с която ще се занимава при друг случай.

фигура. Но Аполония не е била вече просто копие на своята метрополия, една провинция, в която образците на изкуството са оставали неразбрани и окарикатурени чрез механично копиране. Напротив Аполония е наситила с нов смисъл възпроизведените схеми, постигнала е нови завоевания като им е вдъхнала живот, като ги е направила по-одухотворени. Всичко това е едно красноречиво свидетелство за високото ниво, на което е стоял икономическият и културен живот на Аполония в тази епоха.

Интересни въпроси се повдигат във връзка с местонахождето на статуята, ако съпоставим следното място у Плиний Стари: „В областта Астика имало град Антиум (Anthium), а сега Аполония“¹ с тълкуването на същото място от Ив. Венедиков, който свързва името Anthium тъкмо с днешния полуостров Атия.²

Не би ли трябвало да се свърже то с факта, че именно тук се е появила тази статуя? За съжаление липсата на сведения за обстоятелствата на намирането на статуята и малкото, което знаем за Атия³, ни принуждава да бъдем крайно внимателни в нашите допускания. Във всеки случай много вероятно е тази статуя да не е стояла изолирана, а е била във връзка с известен архитектурен комплекс, чието място би трябвало да се подири. Тъй или иначе съвсем естествено е да се допусне, че на границата на VI—V в. пр. н. е. в територията на антична Аполония ще да се е включвала и Атия, за да видим по-късно през IV в. прякото аполонийско влияние да се проявява още по-назапад в находището при Сладките кладенци, в западното предградие на гр. Бургас⁴—факт, който свидетелствува за непрестанния икономически възход на Аполония.

II

Родоско-йонийска керамика

Аполония е Милетска колония. За съжаление, като се изключи амфората стил фikelура,⁵ от този античен град от нашето крайбрежие не са обнародвани досега

Обр. 63. Канички от Созополското пристанище.

Fig. 63. Olpés du port de Sozopol.

никакви други керамични материали, които да свидетелствуват за неговите търговски връзки с източното крайбрежие на Егея. Нещо повече, такива материали от нашата част от западния бряг на Понта са въобще малко познати,⁶ та изследвачът на тази епоха е принуден да си служи с априорни съждения относно търговските отно-

шения на Аполония с останалия гръцки свят.⁷

¹ Г. И. Кацаров и Д. Дечев, Извори. София 1949, 266.

² Ив. Венедиков, Разкопки и проучвания II, 1948, 9.

³ За Атия вж. ИАИ V, 1929, 327 и сл.; от Атия произхожда и една интересна колективна находка от стрели-монети, ИАИ XII, 1939, 423 и сл., които са датирани също от IV—III в. пр. н. е. Събраните от нас сведения говорят за керамидени стреховидни гробове.

⁴ Вж. моите бележки в Известия на Бургаския музей I, 1951.

⁵ Хр. М. Данов, Из древната икономическа история на зап. Черноморие. ИАИ XII, 1938, 189 и сл., обр. 46.

⁶ Пак там, 188 и сл.

⁷ Пак там, 190 и сл.

Разкопките, които се предприеха от Народния археологически музей в София от 1946 г. насетне, доколкото може да се съди от публикуваното, па и от откритите досега материали, не донесоха в това отношение нито неочаквано изобилие, нито пък особено разнообразие. Това е обяснимо: разкопките разкриха една по-късна част от некропола, в която атическата керамика преобладава, а съдове от йонийски тип излязоха в отделни екземпляри. Несъмнено, колкото и да са малобройни тези находки, те ще са от голямо значение, защото произхождат от един систематически проучван некропол, при който хронологията почива на солидни опорни точки.

Един щастлив принос за историята на Аполония, както и за историята на нашите земи, представлява една сбирка от керамика от йонийски тип, останала години наред неподозирана в Бургаския народен музей, след като е била извадена от дъното на Созополското пристанище.¹

Колекцията обхваща 40 предмета, значителна част от които са сравнително добре запазени и дава възможност вече с по-голяма сигурност да се говори за старата история на града, както и за отношенията му с гръцкия свят преди атинската мощ да привлече пазарите на Понта за своята търговия.

Обр. 65. Канички от Созополското пристанище.
Fig. 65. Olpés du port de Sozopol.

Трябва обаче още от самото начало да се направят резерви, за да се предпазим от увлечения: материалът, който се публикува тук, създава значителни трудности. Преди всичко обстоятелствата на неговото откриване не ни дават никакви възможности за неговото датиране: той е изваждан от дъното на морето едновременно с местна груба керамика, работена на ръка, с отделни късове чернофигурни атически съдове, с изобилие от чернофигурна атическа керамика и със значителен брой блюда, покрити със жълто-зелена глеч.

При това положение ние сме принудени изключително по стиловите и технологични особености да свържем нашите съдове с материал, познат от други находища. Но колкото по начало този метод да крие в себе си големи опасности, толкова той е съпроводен с още по-големи рискове, приложен над керамиката от т. н. йонийски тип, в областта на която, особено в настоящия момент, мъчно би могло да се говори за общоприети истини. Показателно е в това отношение, че съветските

Обр. 64. Канички от Созополското пристанище.
Fig. 64. Olpés du port de Sozopol.

за неговото датиране: той е изваждан от дъното на морето едновременно с местна груба керамика, работена на ръка, с отделни късове чернофигурни атически съдове, с изобилие от чернофигурна атическа керамика и със значителен брой блюда, покрити със жълто-зелена глеч.

¹ За тази интересна находка, комплектувана като се почне от съдове, работени на ръка и се свърщи с византийска гледжосана керамика, ще стане дума по-подробно другаде.—За нея вж. Ив. Венедиков, Разкопките в некропола на Аполония през 1946 г. РП II, 1948, 7 и посочената там по-стара литература.

археолози при публикуване на йонийските материали от Мирмекий, обръщайки изрично внимание на несигурността в тази точка, се отказват да следват досега приетите систематизации и свързвания с отделни местонахождения на известни технически и стилови особености в рамките на керамиката от т. н. йонийски тип.¹

Обр. 65. Канички от Созополското пристанище.
Fig. 66. Olpès du port de Sozopol.

Обр. 67. Канички от Созополското пристанище.
Fig. 67. Olpès du port de Sozopol.

Тази мъдра резервираност на съветските учени е поучителна и ние се ползваме от нея при настоящата работа, толкова повече, че несигурността проличава и на терена на Аполония. За илюстрация привеждам следните два примера:

За каничките, от които в нашата сбирка има многобройни екземпляри, М. Ламбрино,² след като прави обширен преглед на всички известни местонаходища, заключава: „всички изброени дотук екземпляри се нареждат от средата на VII в до края на VI в. преди н. е.“³

Обр. 68. Канички от Созополското пристанище.
Fig. 68. Olpès du port de Sozopol.

Един от нашите съдове обаче — инв. № 567, има на устието си надраскан монограм, чиято палеография ни заставя да го отнесем към една много по-късна епоха.

Друг пример: на т. н. пръстеневидни вазички съветската археоложка В. М. Скуднова посвети специална студия, в която най-късните видове от този тип съдове се стнасят към първата половина на V в.⁴

Между това от разкопките при Созопол през 1946 г. произхождат два силно повредени екземпляра от тези съдове, за които се казва: „... те не са по-късни от IV в. пр. н. е.“⁵

Т. Иванов не дава своите основания за приетата датировка, но несъмнено те ще да са сериозни. Все пак като се има предвид, че посочените екземпляри са намерени фрагментирани и във от гробове в района на един некропол, чието начало

¹ МИА СССР, № 4, 130 сл.

² М. Ламбрино, *Les vases archaïques d'Histria*, București 1938, 164—169.

³ Ламбрино, ц. с., 164—169.

⁴ В. М. Скуднова, Кольцеобразные сосуды с перекидной ручкой из Ольвии. Труды отдела истории искусства и культуры античного мира I, 1945, 131—139.

⁵ Т. Иванов, Керамиката от некропола на Аполония. РП II, 1948, 43.

се поставя на границата на V и IV в. пр. н. е.,¹ би могло да се допусне, че посочените съдове ще да са от по-стари гробове, разрушени от по-новите и това би ни отвело пак до датировката на Скуднава.

Тази несигурност ни заставя да бъдем по-предпазливи. Ние се задоволяваме да публикуваме йонийската керамика от Бургаския музей като, доколкото е възможно, въз основа на паралели, даваме указания за отнасянето им към това или онова време, които трябва да се приемат с резерва дотогава, докато не бъдат потвърдени от бъдещия материал от аполонийския некропол.

Обр. 69. Канички от Созополското пристанище.
Fig. 69. Olpés du port de Sozopol.

Обр. 70. Канички от Созополското пристанище.
Fig. 70. Olpés du port de Sozopol.

Най-голяма част от разглежданата колекция се взема от редица канички, сред които се различават няколко групи по отношение на материала и украсата.

Обр. 71. Амфора от Созополското пристанище.
Fig. 71. Amphore du port de Sozopol.

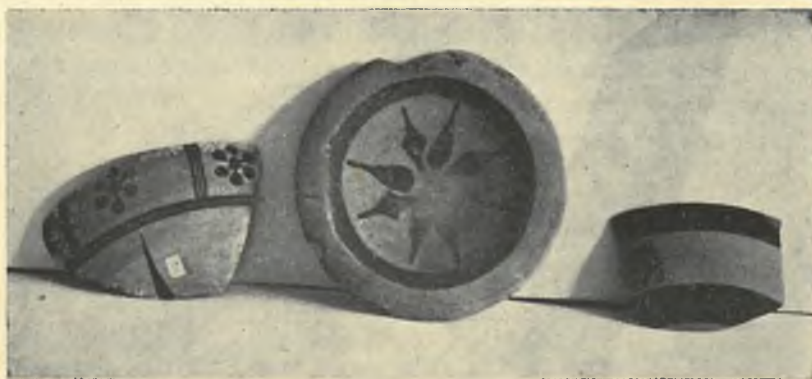

Обр. 72. Каничка и лакримарий от Созополското пристанище.
Fig. 72. Olpé et lacrimatoire du port de Sozopol.

На първо място стои една добре изразена група от канички инв. № № 261, 300 и 565 (обр. 63 а, b, c), които по материал, форма, украса и метрични данни са

¹ Иванов, ц. с., 49.

почти идентични. Характерно е фуниевидното устие, което излиза направо от корпуса на съда без никаква шийка. Дъната са леко изпъкнали, та каничките са неустойчиви. Глината е бледобежова, добре обработена, но със значителни примеси,

Обр. 73. Плоско блюдо и късове от купички от Созополското пристанище.
Fig. 73. Plat et fragments d'éuelles du port de Sozopol.

което е оставило следи върху външния вид на каничките. На обр. 63 се виждат хоризонтални резки, получени при изработването. Този тип изглежда не е бил много разпространен. Той не е познат например в Истрия. Подобен съд е известен от Делос¹ и от Макри Лонгони при Кимарос на о. Родос.² Дюга отнася публикувания от него съд към групата с неизвестно място на производство.

Обр. 74. Плоско блюдо от о. Делос. По D u g a s, Les vases de l'Héraion, табл. 13, обр. 69.

Fig. 74. Plat de l'île de Délos. D'après D u g a s, Les vases de l'Héraion, pl. 13, fig. 69.

Сред останалите канички, като се изключи една добре застъпена и добре очертана група, за която ще стане дума по-долу, съществува по-голямо разнообразие както по отношение на глината, така и по форми и похват на украса. Все пак вретеновидната форма с различни вариации, а също начинът, по който корпусът минава в устието, което се разширява хуниевидно, са общи за всички канички.

На първо място биха могли да се отделят в една група инв.

№ № 296, 463 и 564 (обр. 65 с, 65 а и 64 в), които имат по-тромави форми, а по глина се свързват с по-горе разгледаните съдове. Сред съдовете има и извесни

¹ D u g a s, Les vases orientalisants de style non mélien, 125, табл. LXVI, обр. 16. Там се споменава за подобен екземпляр от о. Самос.

² Clara Rhodos IV, 249, обр. 276, гроб 122.

различия: № 296, която е по-грижливо работена, е с леко вдлъбнато дъно, а в средата с една очертана във влажната глина окръжност; по подобен начин е оформено и дъното на инв. № 463 (обр. 65 а), но украсата при нея е от широки ивици фирнис; при инв. № 564 (обр. 64 b) дъното е изпъкнало.

Втората подгрупа има също обща форма, но се обединява най-вече по глината си — тя е блядо керемидено-червена и показва подчертана тенденция да се руши, та разглежданите съдове са в окаяно състояние. Тук спадат инв. № № 730, 737 и 729 (обр. 66 а, b и d).

Третата подгрупа е доста разнородна по материал и украса, а се характеризира преди всичко с формата си. Тук спадат шест канички: съдовете с инв. № № 726 (обр. 66 с) и 559 (обр. 67 а) имат глина еднаква с тази на съдовете от втората подгрупа; каничката, инв. № 728 (обр. 68 b), би трябвало да се свърже с горните съдове, тъй като и тук глината показва същата тенденция да се руши. Различава се обаче по цвят който при нея е жълтеникав със слабозелени отенъци. Има указания, че цветът на глината е бил променен от случайни и вто-

Обр. 75. Плоско блядо от о. Делос. По Dugas, *Les vases de l'Héraion*, таб. 13, обр. 68.

Fig. 75. Plat de l'île de Délos. D'après Dugas, *Les vases de l'Héraion*, pl. 13, fig. 68.

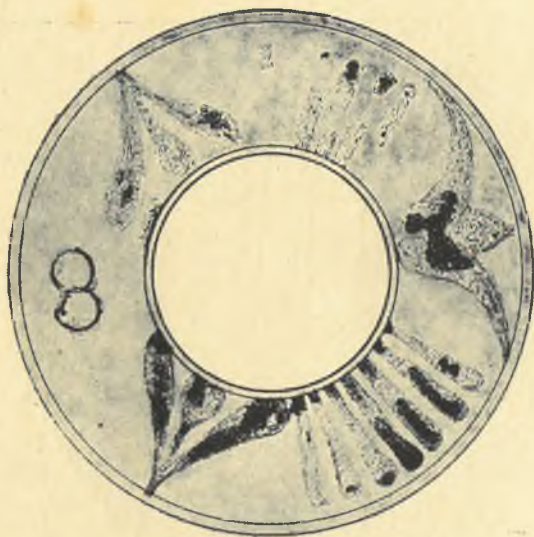
Обр. 76. Късове от купи и котон от Созополското пристанище.

Fig. 76. Fragments de vases et de cothon du port de Sozopol.

рични причини. По-различна по глина е каничката инв. № 567 (обр. 67 b), която при това има дъно със значително по-малък диаметър. Трябва да се припомни, че на този съд стои графита за който става дума по-горе. Каничката инв. № 727 е от сива глина с блядо-бежова ангоба, а инв. № 462 (обр. 65 b) от бежова глина с тъмни петна. Двете канички имат еднакви очертания и са доста тромави.

Една добре застъпена и добре очертана група образуват седем канички с типична крушовидна форма. По отношение на глината се различават две подгрупи:

инв. № № 301, 560 и 568, (обр. 64 d, 65 с и 64 а) са от бежова глина с розови отенъци, а инв. № № 566, 731, 732 и 733 (обр. 69 b, с, а и d) са от по-скоро червена глина с бежови отенъци. При последната подгрупа е общ и начинът на украсата и цветът на фирниса.

Обр. 77. Изображения върху каничката от обр. 72.
Fig. 77. Peinture de l'olpé de la figure 72.

Обр. 78. Къс от каничка от Созополското пристанище.
Fig. 78. Fragment d'un olpé du port de Sozopol.

Накрая трябва да се спомене за една композитна група от три съда, различни по глина, форми и украса, но обединени с една подробност: всички те имат пръстено-

Обр. 79. Изображение върху каничката от обр. 78.
Fig. 79. Peinture de l'olpé de la figure 78.

видно столче. Това са инв. № № 336, 557 и 563 (обр. 70 и 68 с). По форма инв. № 557 (обр. 70 а) е близък до каничките инв. № № 726 (обр. 66 с), 559 (обр. 67 а) и 728 (обр. 68 b), а инв. № 336 (обр. 70 b) е с крушовидна форма. Третата каничка инв. № 563 (обр. 68 с) е от сива, по-груба глина и е доста тежка. За нея би могло да се повдигне въпроса, дали въобще трябва да се свърже с тук разглежданите съдове.

Разглежданите канички имат широко разпространение в гръцкия свят. Преглед на техните местонаходища е направен от Ламбрино.¹

След като авторката ги поставя във връзка с микенските традиции, тя бележи, че те са били работени „на много места всред йонийския свят“, което се потвърждава при нас от разнообразието на материала и на формите. За времето на тяхното разпространение вж. казаното по-горе.

¹ Lambrino, ц. с., 164—169.

Съдът инв. № 259 (обр. 68 а) с тясното си високо столче има много характерни очертания. Изглежда, че се касае за един не много разпространен тип. Една забележителна успоредица имаме от разкопките при Ялисо,¹ за която хронологичните данни са дадени съвсем сумарно — VII—VI в. пр. н. е.

По въпроса за т. н. пръстеновидни вазички вече се говори по-горе. Обръщаме внимание на това, че нашите съдове според Скуднова са работени на о. Самос.

Амфори от типа на инв. № 262 (обр. 71 и 71 а) не са известни от досега публикуваните материали от Истрия. Срещу това, от разкопките в Родос има многобройни екземпляри, които, както изглежда, са местно производство и обхващат един дълъг период на развой,² главно VI и V в.⁸ Амфорите от Родос са познати в няколко вариации: те или са с удължени форми,⁴ или са с по-ниско и по-силно профилирано столче.⁵

Нашата амфора стои най-близо до амфората, намерена в гроб № 12 при Понтамо.⁶

В същия гроб № 12 от Понтамо е намерен и един лакримарий подобен на обр. 72 b.⁷

Друг подобен екземпляр имаме от гроб № 8 от Макри Лонгони.⁸

Съдове като плоската паничка инв. № 308 (обр. 73 в) са познати от Истрия⁹ и от о. Делос¹⁰ (обр. 74 и 75).

Добре са засвидетелствувани в Истрия и купичките орнаментирани с групи от точки, един фрагмент (обр. 73 а) от които се публикува тук. Касае се за съдове, които заемат времето от края на VII и целия VI в.,¹¹

Обр. 80. Изображение върху ойнохое. По Clara Rhodos 6—7, 1932—33.

Fig. 80. Peinture d'un oenochoe. D'après Clara Rhodos 6—7, 1932—33.

¹ Clara Rhodos III, 1929, 30, табл. III, гроб 4.

² Срв. Clara Rhodos II, 163.

³ Вж. също Clara Rhodos VIII, 1936, 24.

⁴ Clara Rhodos VIII, 1936, обр. 7 (2) и табл. 1.

⁵ Clara Rhodos IV, 1931, 149, обр. 149; намерена заедно с една амфора стил фикелура; Clara Rhodos III, 1929, 177, обр. 172, 153, табл. III.

⁶ Clara Rhodos II, 145, обр. 27.

⁷ Clara Rhodos, ц. м.

⁸ Clara Rhodos II, 1931, обр. 41, намерен заедно с една чернофигурна амфора, п. т., 377, обр. 427.

⁹ Lambrino, ц. с., 287, обр. 272.

¹⁰ Dugas, Les vases de l'Héraion. Paris 1928, табл. 13, обр. 68 и 69.

¹¹ Lambrino, ц. с., 46—53, обр. 24 и 25.

От подобна купичка е фрагментът инв. № 314 (обр. 76 b), в който за украса, е употребен един обърнат лотосов цвят. И този тип е засвидетелстван в Истрия.¹

Обр. 81. Изображение върху кана. По Clara Rhodos 6—7, 1932—33, 130.

Fig. 81. Peinture d'un vase. D'après Clara Rhodos 6—7, 1932—33, 130.

Един съвсем близък паралел на каничката инв. № 555 (обр. 72 а и 77 а) не може да бъде намерен. Все пак материалът, а особено стилът на украсата, не оставят никакви съмнения, че се касае за съдове от същата група. Би трябвало да се обърне преди всичко внимание на тъй характерния елемент, какъвто е стилизирания, обърнат надолу лотосов цвят. Вероятно от подобни съдове произхождат двойните дръжки публикувани у Ламбрино.²

Вероятно от подобна кана е и фрагментът на обр. 78 и 78 а, който показва значително майсторство в изработката. Кучето, което е изобразено тук, се явява доста често като мотив за украса. Намираме го по съдове от един гроб при Низирос (обр. 80 и 81 а).³

Интересно е изображението и върху един съд стил фикелура, намерен също в гроб при Низирос.⁴ Тук кучета преследват козлета, които са дадени

само с контури и черни петна по тялото. Куче е използвано като мотив за украса и на един коринтски арибаловиден лекит,⁵ но несъмнено стилът е съвсем различен от стила на украсата на нашия съд. В това отношение много поучителен е паралелът у Рауне, който публикува едно родоско ойнохое в Берлин и една родоска паничка.⁶

Най-близък паралел за сцената, която е стояла на нашата каничка, вероятно ни дава един съд у Дюга (обр. 82),⁷ гдето кучето преследва една лисица, дадена с контури и петна по тялото. И тук обаче стиловете различия са значителни, при което нашият майстор показва по-голям усет за линия и форма. За времето на цялата серия ни ориентират съдовете от Низирос, които произхождат от една част на некропола, която е свързана с VI в. пр. н. е.⁸

От Истрия ние нямаме съдове, подобни на тези, от който произхожда фрагментът инв. № 311 (обр. 73 с), но от Родос биха могли да се приведат редица успоредици, които се отличават от нашия съд по значително по-богатата украса на светлия банд, от която при нас е запазена само една палмета.⁹

¹ Lambrino, ц. с., 59—64.

² Lambrino, ц. с., passim, обр. 246, а-с.

³ Clara Rhodos VI—VII, 106, обр. 116, 116 bis и 118; 487, обр. 13; 477 сл., обр. 3—7.

⁴ Clara Rhodos VI—VII, 505 сл., обр. 32.

⁵ Clara Rhodos VI—VII, 116, обр. 130.

⁶ Рауне, Protokorinthische Vasenmalerei. Berlin, 193, табл. XXXII, 6. 10.

⁷ Dugas, Les vases de l'Héraion. Табл. 15, 77 а, б.

⁸ В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство. М.-Л. 1949, 17, обр. 1, е дадена една родоска каничка с тройна дръжка от средата на VII в. пр. н. е. с изображения на кучета, които гонят козле, дадено цялото черно.

⁹ Срв. напр. Clara Rhodos IV, 76, 54 и пр., обр. 75, 88.

Към другия фрагмент от киликс, инв. № 744 (обр. 77 а), имаме един хубав паралел от Родос.¹

Общо този вид съдове Ламбрино отнася към VI в. пр. н. е.²

Към горните материали трябва да бъдат отнесени още два съда от същата находка, за които не можах да се намерят паралели, но за които с голяма сигурност би могло да се твърди, че са от същия кръг въз основа на тяхната глина и фирниса, с който е изработена тяхната украса. Това са съдът инв. 304 (обр. 83 б) и съд инв. № 473 (обр. 83 а), чиято глина, с примеси от слюда, е също като тази от плоската каничка инв. № 308 (обр. 73 б).

Обр. 82. Изображение върху съд. По Dugas, Les vases de l'Héraion, табл. 15, обр. 77 а.

Fig. 82. Peinture d'un vase. D'après Dugas, Les vases de l'Héraion, pl. 15, fig. 77 а.

Най-сетне трябва да отбележим и фрагмент инв. № 746 (обр. 76 с), който несъмнено произхожда от съд, познат под името котон. Успоредно към него имаме от Родос³ и о. Делос.⁴ Касае се за съдове, чието производство се свързва с VI в. пр. н. е. и с Коринт.⁵

Колкото и несигурна да е датировката на нашите предмети, все пак несъмнено е, че те ще трябва да се отнесат към VI в. На това сочат не само стилните особености на съдовете, но и общото развитие на нещата в Понта, па и в средиземноморския басейн.⁶

В епохата преди края на VI в. пр. н. е. несъмнено йонийската керамика заема първо място в Черно море. Така е по северното черноморско крайбрежие,⁷ така е при Истрия,⁸ така е най-сетне и при Аполония, както се вижда от изнесения тук материал. В нашата находка ние имаме един само екземпляр, който може да се свърже с Коринт и единствен фрагмент от чернофигурен атически съд. Тази статистика несъмнено илюстрира превъзходството на източното егейско крайбрежие в

¹ Clara Rhodos IV, 350, обр. 396.

² Lambrino, ц. с., 81.

³ Clara Rhodos III, 150, обр. 143 и IV, 94, обр. 81.

⁴ Dugas, Les vases de l'Héraion. Табл. XXXVI, 517.

⁵ Пак там, 82 и сл.

⁶ Вж. В. С. Сергеев, История древней Греции², 1948, 247 и сл.; Хр. М. Данов, ИАИ XII, 1938, 185 сл.; Гайдукевич, Боспорское царство, *passim* и особено 38 и сл.

⁷ Гайдукевич, ц. с.; Т. Н. Книпович, Танаис. М.-Л. 1949, 7 и сл.; за Олбия: Ольвия т. I. Киев 1940, 105; за Тиритаки: МИА СССР, № 4, 40; за Мирмекий: МИА СССР, № 4, 130 и сл. от втората четвърт на VI пр. н. е.

⁸ Lambrino, Dacia III—IV, 1933, 362 сл.

търговските отношения на Аполония с гръцкия свят. Гръко-персийските войни засилват атинското влияние, изобилен археологически материал за което имаме както

Обр. 83. Два съда от Созополското пристанище.
Fig. 83. Deux vases du port de Sozopol.

от созополските разкопки, така и от материала, изваден от дъното на Созополското пристанище. Изнесенният тук материал дава само обща картина за състоянието на аполонийските връзки през епохата преди началото на V в. пр. н. е. Задача на по-нататъшните разкопки при Созопол ще бъде да се подири значи част от древния некропол, която съответствува на разглеждания период, за да могат да се внесат повече подробности в картината на тази епоха.

Обр. 84. Два пръстовидни съда от Созополското пристанище.
Fig. 84. Deux vases couronnés du port de Sozopol.

КАТАЛОГ

1. Каничка от бледобежова глина. Устието е фуниевидно и се залавя за корпуса направо, без шийка. Дръжката се издига леко над нивото на устието, като се залавя за горния край на вътрешната страна на ръба. Украсена е с шоколадово-червени хоризонтални ивици: една по ръба на отвора, втора при залавяне на устието за корпуса и три други през корпуса. Линията, която минава по устието, се прекъсва при залавянето на дръжката, а дръжката, на същото място, от горната страна има малко петно от същия фирнис. Общо взето фирнисът е изтърган и на места едва личат следи от него. Височина — 0·083 м., при дръжката 0·09 м., диаметър на отвора 0·05 м., на дъното 0·041 м. Инв. № 261 (обр. 63 а).

2. Каничка слепена от два къса, почти изцяло запазена. Самѡ ръбът на устието малко нащърбен. Глината и украсата са същите, само фирнисът е сравнително по-добре запазен. Височина 0·085 м., при дръжката 0·09 м., диаметър на отвора 0·051 м., на дъното 0·039 м., на търбуха 0·062 м. Инв. № 300 (обр. 63 б).

3. Каничка от подобна глина и с подобна украса. Устието в голяма част липсва, иначе съдът е в добро състояние. Фирнисът е добре запазен и е поставен доста гъсто. Височина 0·084 м., при дръжката 0·09 м., диаметър на дъното 0·041 м., на търбуха 0·060 м. Инв. № 565 (обр. 63 с).

4. Каничка от бежова глина с отделни тъмни петна, вероятно поради неправилно изпичане. Устието е фуниевидно и чрез къса шийка преминава в корпуса. Липсва дръжката и част от устието. От вътрешна страна по ръба на устието минава ивица от черен фирнис. Две подобни ивици минават през тялото на каничката. Цветът е черен, гдето фирнисът е гъст и шоколадов (гдето е рядко положен). Дъното е вдлъбнато, а в средата му е очертана върху още влажната глина малка окръжност. Височина 0·111 м., диаметър на отвора 0·04 м., на дъното 0·04 м., на търбуха 0·06 м. Инв. № 296 (обр. 64 с).

5. Каничка от подобна глина. Долната част, вероятно поради неправилно изпичане, е в тъмносивкави петна. Липсва устието и дръжката. През корпуса, на височина на залавянето на дръжката, минават две водоравни ивици от черен фирнис. Повърхността е олющена на много места. Дъното е плоско срязано. Височина при сегашното състояние 0·10 м. диаметър на дъното 0·043 м., на търбуха 0·061 м. Инв. № 564 (обр. 64 в).

6. Каничка от светлобежова глина с подобна форма. Липсват устието, шийката и дръжката. На височина на залавянето на долната ѝ част през корпуса минават две ивици, от шоколадовочерен фирнис. Ивиците и значителна част от повърхността са охлузени. Височина при сегашното състояние 0·10 м., диаметър на дъното 0·04 м., на търбуха 0·061 м. Инв. № 463 (обр. 65 а).

7. Каничка от глина с блядо керамиденочервен цвят. Устието е фуниевидно и чрез малка шийка преминава в търбуха. Дръжката с горната си част се залавя за самия ръб на отвора и, без да се издигне, се спуща към корпуса. Дъното е силно конкавно. Глината непрестанно се руши. При това положение, доколкото може да се съди, каничката е била украсена с черен фирнис, който е минавал по вътрешния ръб на устието и покрива цялата дръжка. Две хоризонтални ивици са минавали през корпуса на височина на долната част на дръжката, а може би и през шийката на съда. Глината показва по-голяма устойчивост на местата, покрити с фирнис. Височина 0·103 м., диаметър на отвора 0·038 м. (?), на дъното 0·039 м., на търбуха 0·058 м. Инв. № 730 (обр. 66 а).

8. Каничка от подобна глина в значително напреднал процес на разпадане. Липсват дръжката и устието, а дъното е пробито. На височина на долната част на дръжката са минавали две тесни водоравни ивици от фирнис. Височина при сегашното състояние 0·088 м., диаметър на дъното 0·04 м., на търбуха 0·056 м. Инв. № 737 (обр. 66 д).

9. Каничка от същата глина. Процесът на разпадане е отишъл много далече. Липсват устието и дръжката. Височина при сегашното състояние 0·09 м., диаметър на дъното 0·044 м., на търбуха 0·058 м. Инв. № 729 (обр. 66 в).

10. Каничка от глина, чийто цвят от бежов с червени отенъци преминава на места в кремав. Липсва част от устието и шийката. Корпусът, поради притискане докато глината е била още влажна, се е леко сплескъл от едната страна. Дръжката се залавя за вътрешната стена на устието, подига се над нивото му, за да се спусне към плещите на съда. Устието е фуниевидно и низко, преминава в леко пристисната и височка шийка, а след това в корпуса, който е солиден. По ръба на устието, отвътре минава тънка ивица от черен фирнис. Две широки ивици, водоравни, от шокололадовочерен фирнис минават на височина на долната част на дръжката, а друга една — при основата на съда. Със същия фирнис по дръжката са положени две петна. Височина 0·112 м., при дръжката 0·121 м., диаметър на дъното 0·045 м., на търбуха 0·062 м. Инв. № 559 (обр. 67 а).

11. Каничка от сива глина, покрита отвън и отвътре с бялобежова ангоба. Липсва голяма част от устието и дръжката. Ръбът на устието е бил низък, шийката леко се стеснява и е височка, а търбухът е доста трмав. По ръба на устието е минавала тънка ивица от черен фирнис; две други широки, водоравни, положени от разреден черен фирнис минават през корпуса на височина на долната част на дръжката, а други две (?) — при основата на съда. Дъното е леко вдлъбнато. Височина 0·11 м., диаметър на дъното 0·047 м., на търбуха 0·06 м. Инв. № 727.

12. Каничка подобна на горните. Запазена е долната ѝ част. Глината е била с бежов цвят, но сега е на петна. През средата на търбуха минават две широки водоравни ивици от шоколадовочерен фирнис. Подобна ивица има и при основата на съда. Дъното е конкавно. Височина при сегашното състояние 0·085 м., диаметър на дъното 0·05 м., на търбуха 0·068 м. Инв. № 462 (обр. 65 b).

13. Каничка от блядокерамидена глина, която се намира в значително напреднал процес на разрушаване. Липсва дъното с долната част на корпуса и част от устието с дръжката. Устието и шийката са били покрити с черен фирнис. Височина при сегашното състояние 0·134 м., диаметър на търбуха 0·069 м. Инв. № 726 (обр. 66 c).

14. Каничка с очертания на предходната, но по-масивна. Глината също се руши, но цветът е бледочервен с кремавозелени отенъци. Дъното срязано плоско. Липсват устието и дръжката. Не се забелязват следи от украса. Височина при сегашното състояние 0·131 м., диаметър на дъното 0·053 м., на търбуха 0·178 м. Инв. № 728 (обр. 68 b).

15. Каничка от ярко червена, добре изпечена глина. Липсва устието с дръжката. Тялото е вретеновидно, а дъното е значително малко и слабо конкавно. Следи от украса се виждат в долната част: тясна ивица от бледочервен фирнис. По шията се вижда петно от потекъл шоколадовочерен фирнис. На устието е надраскан върху изпечената вече глина монограм. Височина при сегашното състояние 0·142 м., диаметър на дъното 0·038 м., на търбуха 0·074 м. Инв. № 567 (обр. 67 b).

16. Каничка от сива глина отвътре и отвън покрита с бялобежова ангоба. Устието, шийката и част от търбуха са покрити с черен фирнис, който минава по вътрешната страна на ръба на устието. Каничката има крушовидна форма, устието е ниско и фуниевидно, а дъното — конкавно. Дръжката, която се издига над нивото на отвора, липсва. Височина 0·088 м., диаметър на отвора 0·045 м., на дъното 0·048 м., на търбуха 0·064 м. Инв. № 560 (обр. 65 c).

17. Каничка от сива глина, покрита с бялобежова ангоба. Липсват устието с шийката и дръжката. Повърхността е доста охлузена, по долната част са запазени следи от матовочерен фирнис. Дъното е срязано плоско. Височина при сегашното състояние 0·068 м., диаметър на дъното 0·045 м., на търбуха 0·06 м. Инв. № 568 обр. (64 a).

18. Каничка от бежова глина. Липсват устието и дръжката. Дъното е конкавно. Не се забелязват следи от украса. Височина при сегашното състояние 0·08 м., диаметър на дъното 0·04 м., на търбуха 0·058 м. Инв. № 301 (обр. 64 d).

19. Каничка от червена глина с крушовидна форма. Липсва голяма част от устието и шийката. Дръжката се издига високо над равнището на отвора преди да се спусне към плещите на съда. Дъното е слабо изпъкнало. Устието, част от шийката и дръжката, отчасти и вътрешната страна на устието са покрити с шоколадов фирнис, нанесен неправилно. Височина 0·082 м., при дръжката 0·098 м., диаметър на дъното 0·04 м., на търбуха 0·062 м. Инв. № 566 (обр. 69 b).

20. Каничка по форма и начин на украса подобна на предходната. Липсва голяма част от устието и дръжката. Височина 0·081 м., диаметър на дъното 0·042 м., на търбуха 0·064 м. Инв. № 731 (обр. 69 c).

21. Каничка от бежова глина. Липсва голяма част от устието. Има крушовидна форма, дъното е леко вдлъбнато. Около устието и по дръжката има едва забележими следи от червен фирнис. Височина 0·068 м., при дръжката 0·08 м., диаметър на търбуха 0·06 м., на дъното 0·044 м. Инв. № 732 (обр. 69 а).

22. Каничка по форма подобна на горната. Липсва почти цялото устие. Повърхността в значителната си част е охлузена. Около устието и по дръжката се забелязват следи от тъмнокафяв фирнис. Височина при дръжката 0·073 м., диаметър на дъното 0·028 м., на търбуха 0·056 м. Инв. 733 (обр. 69 d).

23. Каничка от червена глина, покрита с кремава ангоба. Съдът има вретеновидна форма, поставен върху ниско столче. Липсва значителна част от устието. Горната половина от съда, включително и дръжката и един малък ръб от вътрешността на устието са покрити с червен фирнис. Височина 0·126 м., при дръжката 0·135 м., диаметър на дъното 0·044 м., на търбуха 0·072 м. Инв. № 557 (обр. 70 а).

24. Каничка от бежова глина с крушовидна форма и ниско столче, което отдолу е слабо конкавно. Липсва почти цялото устие. Горната част на каничката, включително и дръжката са покрити с шоколадов фирнис, положен много внимателно. Върху него се вижда част от знак, от който са останали незначителни следи. Височина 0·091 м., при дръжката 0·101 м., диаметър на дъното 0·04 м., на търбуха 0·062 м. Инв. № 336 (обр. 70 б).

25. Каничка, на която липсва устието и дръжката. Изработена е от сива глина с по-светли отенъци. Има ниско столче. Съдът, който по очертания стои най-близо до инв. № 567, е значително тежък. Височина при сегашното състояние 0·121 м., диаметър на дъното 0·032 м., на търбуха 0·064 м. Инв. № 563 (обр. 68 с).

26. Каничка от бежова глина. Липсва голяма част от устието и дръжката, от която са запазени следи по плещите на съда. Столчето е малко, но доста височко с форма на пресечен конус, отдолу конкавно. Долната част на съда, без една тясна ивица около ръба на столчето, е покрита с матов червен фирнис, положен неравномерно. Над тази площ следва една лента от по-светъл и втора, по-широка, от по-тъмен фирнис. Височина при сегашното състояние 0·114 м., диаметър на дъното 0·033 м., на търбуха 0·068 м. Инв. № 259 (обр. 68 а).

27. Пръстеновиден съд от бежова глина, голяма част от търбуха липсва. Чучурчето е наклонено навътре, а горната му фуниевидна част лежи върху дръжката, която е плоска, в средата вдлъбната по дължината си и се спуска отвесно към корпуса. Украсата е следната: с матовочерен фирнис е покрита част от дръжката и чучурчето; една широка лента от същия фирнис минава по плещите на съда; друга широка лента от неравномерен по цвят фирнис минава по долния ръб на съда, а по средата на търбуха е положена тясна хоризонтална ивица от шоколадов, матов фирнис. Украсата е правена доста небрежно. На няколко места фирнисът е потекъл, а на други — има отпръски от него. Височина на корпуса 0·061 м., при дръжката 0·09 м., при устието 0·10 м., диаметър на търбуха 0·105 м., на устието 0·03 м. Инв. № 338 (обр. 84 б).

28. Пръстеновиден съд от розовочервена глина. Голяма част от търбуха липсва. Чучурчето е наклонено навътре, а фуниевидното разширение при залепването му към плоската дръжка леко се е сплескало. Украсата е доста повредена, но общо взето е както при горния екземпляр без отбелязаните при него дефекти. Височина на търбуха 0·056 м., при дръжката 0·083 м., при устието 0·09 м., диаметър на търбуха 0·092 м., на устието 0·033 м. Инв. № 243 (обр. 84 а).

29. Амфора от бежова глина, покрита отвън със светлокremaва ангоба. Съдът, като се изключи една малка дупка в търбуха, е в много добро състояние. Шията и столчето на съда са доста високи. Столчето е слабо профилирано, отдолу вдлъбнато. Устието

е с ръб, който се издава навън. На шийката, под него има втори ръб, за който се залавят дръжките, които се издигат слабо, за да се спуснат почти отвесно към плещите на съда. На границата, гдето шийката преминава в търбуха, има трети, съвсем тънък, изпъкнал ръб. Съдът е украсен по следния начин: две плоскости — една при устието с горната част на дръжките, до ръба, за който те се залавят и друга при столчето, без една ивица около ръба му — са покрити с тъмно, наситено шоколадов, матов фирнис; по плещите на съда минават водоравни тънки ленти от светлошоколадов фирнис, а една друга от същия фирнис, по-широка, минава на значително разстояние под тях. Височина 0·21 м., диаметър на отвора 0·094 м., на търбуха 0·175 м., на дъното 0·095 м. Инв. № 262 (обр. 71 а).

30. Блюдо от бежова глина. Ръбът на периферията е широк и се издава, леко наклонен, навън. Има ниско пръстеновидно столче. На единия край на периферията са били пробити две дупки в още влажната глина. На това място съдът е нащърбен. Отвътре блюдото е украсено с розета от лотосови цветове от шоколадов фирнис. От същия фирнис минава широка плоскост около ръба на устието. Шарки от същия фирнис е имало и по самия ръб, но сега са запазени само незначителни следи. Височина 0·03 м., външен диаметър на отвора 0·141 м., вътрешен 0·106 м., диаметър на дъното 0·057 м. Инв. № 308 (обр. 73 б).

31. Лакримарий от бежова глина. Търбухът е топчест, с висока шийка и столче. Устието е с ръб, а дъното се разширява леко и е вдлъбнато отдолу. Около шийката обикаля спираловидна тясна ивица от черен фирнис. Три ленти от същия фирнис минават по търбуха: една по-широка и две тесни. Вътре около отвора има широчка ивица от същия фирнис. Височина 0·152 м., диаметър на устието 0·02 м., външен диаметър на устието 0·031 м., диаметър на търбуха 0·083 м., на дъното 0·03 м. (обр. 72 б).

32. Каничка от бежова глина, отгоре покрита с бледокремава ангоба. Повърхностите са доста охлузени. Устието, което изглежда е било прещипнато в средата, сега липсва. Дръжката е била двойна. Столчето е невисок пръстен. При преминаването на шийката в търбуха, тънък изпъкнал ръб образува границата. От украсата са запазени следи: по средата на шийката преминава водоравна редица от точки от черен фирнис, която се прекъсва при дръжката. По средата на търбуха минава широк пояс от шоколадовчерен фирнис. Под него минава една тясна водоравна линия, а над него — две от по-светло шоколадов фирнис. Плоскостта по плещите на съда между тези две линии и ръба на шийката е разделена от две групи от по седем отвесни линии от същия фирнис и дръжката, на три полета. В средното поле е поместен лотосов цвят обърнат надолу, а в крайните — по една лотосова пъпка между два листа. Широка плоскост от същия фирнис покрива столчето и долната част на съда току над него. Височина при сегашното състояние 0·182 м., диаметър на търбуха 0·142 м., на дъното 0·08 м. Инв. № 555 (обр. 72 а и 76 а).

33. Съд от кремава глина с кълбовидна форма. Липсват части от търбуха и дръжката. Съдът има ниско пръстеновидно столче. Устието е фуниевидно и се съединява с търбуха чрез низка шийка. Украсата е от шоколадов фирнис и има следния вид: около шийката на съда, по плещите му, минава тясна ивица във вид на гирлянда; по средата на търбуха са нанесени две ивици — една тясна и друга широка, трети по столчето и долната част на търбуха. Две по-тесни ленти са минавали по вътрешната страна на устието, но сега едва се забелязват следи от тях. Височина 0·092 м., диаметър на отвора 0·03 м., на търбуха 0·08 м., на дъното 0·045 м. Инв. № 304 (обр. 83 а).

34. Съд от бежова глина със значително повредена повърхност. Липсва част от устието. То е високо и фуниевидно. Ръбът на отвора се развива плоско навън. Имал е две широки дръжки, прикрепени леко наклонени към търбуха. Стълбчето е височек пръстен.

По устието и търбуха минават водоравни тесни ленти от шоколадов фирнис. Височина 0·138 м., диаметър на търбуха 0·12 м., на дъното 0·065 м. Инв. № 473 (обр. 83 б).

35. Фрагмент от купичка от бежова глина. Отвътре, с изключение на една тясна ивица с цвета на глината, която обикаля около дъното, цялата е покрита с матовочерен фирнис. Отвън една водоравна широка лента от черен фирнис обикаля устието на съда. Плоскостта между ръба на устието и тази лента е била разделена на отделни полета чрез групи от по три отвесни ивици от черен фирнис. Във всяко поле има по един орнамент от по шест точки от черен фирнис, наредени в кръг, всяка от които е съединена с черти с една друга точка, намираща се в центъра на кръга. От дъното са излизали лъчи от черен фирнис. Максимална височина 0·075 м., максимална ширина 0·117 м., дебелина на сечението 0·006 м. Инв. № 312 (обр. 73 а).

36. Фрагмент от купичка от бежова глина. Отвътре е покрита с черен фирнис изцяло (без една малка част в средата). Върху фирниса минават две водоравни широки ленти от бяла боя. Отвън се виждат няколко тесни и широки ивици от черен фирнис, а над тях един обърнат надолу лотосов цвят. Максимална височина 0·045 м., максимална ширина 0·045 м., дебелина на сечението 0·004 м. Инв. № 314 (обр. 76 б).

73. Фрагмент, вероятно от стомничка, от бежова глина. Запазена е част от търбуха. През средата минава широк водоравен пояс от шоколадовочерен фирнис. Под нея се виждат върхове от лотосови пъпки. Над него, в плоскостта между широката ивица и шийката се вижда предната част от куче: главата и предната част на краката са дадени в контури, тялото е черно, като само местата, гдето се срещат отделните части са оставени бели. Пред него животно с къса опашка, от което са запазени незначителни части. Това животно е очертано с контури от светлокафяв фирнис, а тялото е изпълнено с черни петна. Празните пространства с мотиви за изпълване. Максимална височина 0·12 м., максимална ширина 0·125 м., дебелина на сечението 0·004 м. (обр. 78 и 79 а).

38. Фрагмент от киликс с високо столче от бежовочервен цвят. Запазена е само част от корпуса. Ръбът на устието се спуска леко наклонено и чрез едно пристискане минава в самия корпус. Отвътре корпусът, с изключение на малка част в средата, е покрит с матовочерен фирнис, а по ръба на устието минават и две водоравни ивици със същия цвят. Отвън се редуват по-тесни и по-широки черни ивици с плоскости с цвета на глината. Височина при сегашното състояние 0·07 м., диаметър на отвора 0·161 м., дебелина на сечението 0·0045 м. Инв. № 744 (обр. 76 а).

39. Фрагмент, вероятно от подобна купа, от бежова глина с кремава ангоба. Отвътре покрита изцяло с тъмношоколадов фирнис. Само по ръба на устието, което леко се извива навън като устна, остава тясна светла ивица. Отвън има две водоравни широки ленти от шоколадовочерен фирнис. В средното поле се вижда палмета, подробностите на която са нанесени с драскане. Максимална височина 0·065 м., максимална ширина 0·085 м., дебелина на сечението 0·003 м. Инв. № 311 (обр. 73 с).

40. Фрагмент от съд, вероятно от котон. Запазена е част от търбуха. Глината е червена, покрита със светлокremaва ангоба. Дъното отвътре е било покрито с черношоколадов фирнис, с който е направена външната украса на съда, състояща се от шрихи и водоравни линии. Запазена е част от дръжка с форма на полумесец. Височина 0·045 м., дебелина на сечението при отвора 0·003 м. Инв. № 746 (обр. 76 с).

Contribution à l'archéologie d'Apollonia

1. Dans la première partie du présent ouvrage est examinée une statue archaïque des collections du Musée National de Burgas, trouvée il y a 20 ans dans la presqu'île d'Attia, non loin de Sozopol, l'antique Apollonia. Elle représente une figure d'un homme debout, vêtu d'une longue robe avec pélerine qui passe sur l'épaule droite et dont les deux bouts, se rejetant sur l'épaule gauche, descendent par devant comme en arrière jusqu'au dessus du genou. Les bras sont tendus et collés aux deux côtés du corps. Par son schéma, la statue trouvée reproduit de près la statue de Tigani de l'île de Samos (voir Wiegand, *Ath. Mitt.* XXXI, 1906, 87 et suiv.) et, tout comme elle, partage une série de particularités propres aux figures assises, connues sous le nom de Branchides. Cependant, si la statue d'Attia se trouve être en relation étroite avec les modèles de l'école de Milet, circonstance tout à fait compréhensible si l'on tient compte que Apollonia avait été fondée par les Milésiens, elle n'en permet pas moins une interprétation plus libre de ces modèles et une perception du monde telle qu'elle nous apparaît dans la stèle bien connue d'Anaxandre d'Apollonia. Il est hors de doute que les deux œuvres avaient été créées en Apollonia, si non de la même main, du moins dans la première moitié du Ve siècle, c'est-à-dire non loin de l'époque où en Apollonia travailla Calamis. L'intérêt vers la statue et d'autant plus grand qu'il faut tenir compte du lieu où elle se trouvait qui est identifié dernièrement comme étant la ville d'Anthium, déjà mentionnée par Pline l'Ancien et devenue plus tard Apollonia.

2. Il y a environ 20 ans, que du fond de la baie de Sozopol furent retirés d'abondants matériaux de céramique qui sont conservés aujourd'hui au Musée National de Burgas. L'auteur publie la partie de ces matériaux qui témoignent des relations économiques étroites entre la côte ouest de l'Asie Mineure et d'Apollonia. Il est question de 40 vases et fragments de vases plus ou moins bien conservés. Outre ces vases qui se rattachent avec assez de certitude à la production de la côte ouest de l'Asie Mineure, il existe un fragment qui est incontestablement d'origine corinthienne. Les circonstances dans lesquelles ont été trouvés ces vases, ne permettent pas de les dater avec précision. Néanmoins, il est hors de doute que la plus grande partie de ces vases remontent au VIe siècle avant notre ère. Cette date se conforme par la situation privilégiée que l'Ionie occupait dans le commerce de la Mer Noire à l'époque des guerres avec la Perse.

Ivan Gălăbov

РАЗКОПКИ НА СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ДО РУСЕ ПРЕЗ
1948 — 1949 ГОД.

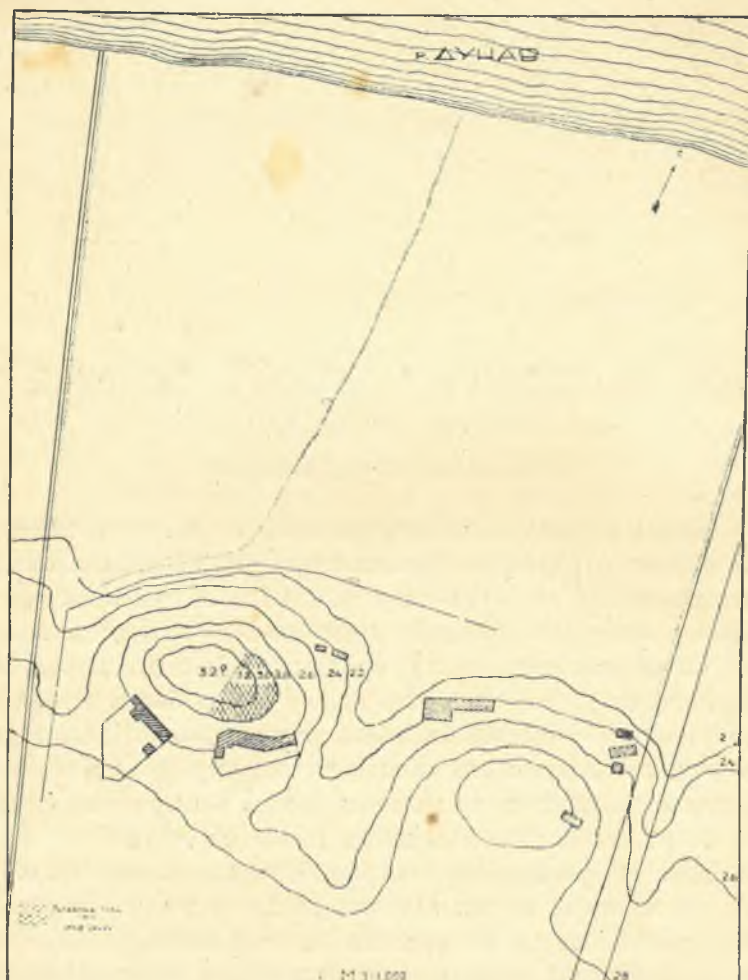
от Г. ГЕОРГИЕВ и Н. АНГЕЛОВ

Селищната могила се намира в източния край на гр. Русе, северно от захарната фабрика и недалеч от брега на Дунава (обр. 85). Северната част на могилата е отчасти измита от водите на реката, които доскоро са текли покрай нея. В подножието на южния, западния и северния ѝ склонове са застроени малки жилищни постройки. След Освобождението върху могилата и близката ѝ околност са били построени бараки за карантина. След това върху нея е бил построен военен пост, който сега е изоставен и подлежи на пълно разрушаване. Поради тези застроявания и от войнишките окопи, които са копани околоръст на могилата, горните ѝ пластове са разрушени и разбъркани на много места. В сегашното си състояние могилата е висока 10 м., широка 40 м. и дълга 70 м. (обр. 86).

Главната задача на разкопките е цялостното разкопаване на могилата и основно проучване на добитите от тях находки, за да се изясни живота на едно селище в североизточна България от времето на първобитно-родовия строй (III—II хилядолетие пр. н. е.). Поради важното местоположение на могилата, която се намира на брега на Дунава, очаква се, че разкопките ще допринесат извънредно много за изясняване на различни въпроси из историята на първобитно-родовото общество, както в нашите земи, така също и на целия полуостров въобще. Така например те ще спомогнат да се установят по-точно връзките на земите от двете страни на Дунава през III—II хилядолетие пр. н. е., а отчасти и в по-късно време.

Разкопките през 1948 год. се произведоха от 12 май до 12 юни с доброволни и безплатни ученически бригади от Народната мъжка гимназия „Христо Ботев“ в гр. Русе. Тогава Русенският музей не беше още държавен и не разполагаше със средства за разкопки. През 1949 год. музеят стана държавен и беше причислен финансово към Градския народен съвет. В същата година бяха предвидени в бюджета му средства за продължаване разкопките на могилата. Разкопките през 1949 год. се произведоха с постоянна младежка бригада „Вълко Червенков“, състояща се от 25 души, която работи в продължение на 45 дни от 5 юли до 20 август с. г. И през двете години Градският народен съвет в Русе оказва ценно съдействие при организиране на разкопките. През 1948 год. той осигури средствата за превозването на бригадирите до обекта, а през 1949 год. подпомагаше всячески разкопките.

Селищната могила е била проучвана чрез сондажни, нестратиграфски и в голяма степен по иманярски начин произведени разкопки на два пъти в миналото:

Обр. 85. Скица на селищната могила до Русе.
Рис. 85. Кроки „селищной могилы“ возле Руцука.

Обр. 86. Общ изглед на могилата от запад.
Рис. 86. Общий вид „могилы“ с запада.

през 1904 год. от чехския учен Х. Шкорпил,¹ а през 1921—22 год. от Д. Костов,² бивш учител в Русенската мъжка гимназия при напътствията на Р. Попов, бивш

Обр. 87. Разрез на културния пласт до 4.70 м. дълбочина.

Рис. 87. Разрез културного пласта до 4,70 м глубины.

директор на Народния археологически музей в София. Разкопките са били произведени и в двата случая в източния и североизточния край на могилата. Находките от тези разкопки се намират в Народния археологически музей в Русе и в Народния археологически музей в София.

В противовес на досегашните сондажни и нестратиграфски разкопки на могилата, разкопките през 1948—49 год. се произведоха строго стратиграфски. Секторът, който се разкопаваше, беше разделен на квадрати със страна 5 м. Наситените с повече културни остатъци слоеве се разкриваха много внимателно. При разчистването на боклучните ями и на развалините в жилищата през 1949 год. се използваха сита за пресяване на пръстта. Културните

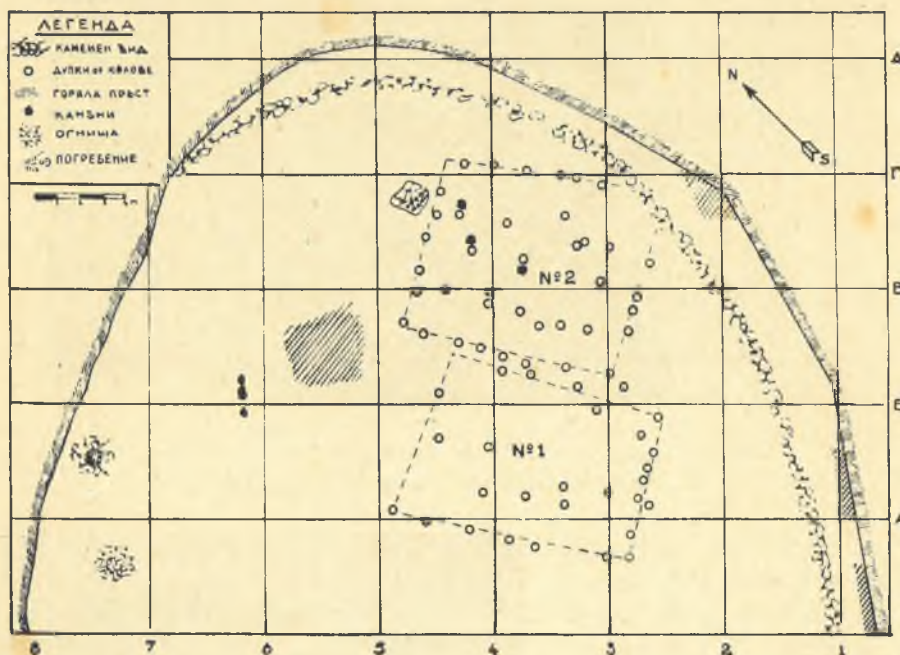

Обр. 88. Ограден зид в югоизточната периферия на могилата
Рис. 88. Каменная ограда юговосточной периферии „могилы“.

¹ Карл Шкорпил, Опис на старините по течението на река Русенски Лом. София. 1914, 59 сл.

² Д. Костов, Предисторическата могила до Русе. ГНМ 1922—1925, 57 сл.

пластове се разкриваха на слоеве с дебелина от 5 см. до 20 см. През 1948 год. се започна разкопаването на източната половина от могилата на площ 400 м.² До края на разкопките през същата година културният пласт беше разкрит на дълбочина до 2-50 м. През 1949 год. разкопките продължиха в същия сектор, който се разширяваше постоянно и на дълбочина 4-70 м. обхвана 700 м.² площ. Поради изтъкнатите по-горе съображения, цялостното разкопаване на могилата не беше започнато още в самото начало на разкопките, въпреки че беше правилно запланувано. Разкопките бяха

Обр. 89. План на разкопаната площ на 4-70 м. дълбочина с жилища № 1 и № 2.

Рис. 89. План раскопанной площади на глубине 4,70 м с жилищами № 1 и № 2.

ограничени само в нейната източна половина. Наличието на военния пост в северната ѝ част пречеше също така за това. Цялостното проучване на могилата ще бъде проведено напълно през следващите години. Изхвърлянето на пръстта се затруднява от застрояванията на околния терен, за които вече споменахме. Всички керамични късове бяха събирани, сортирани по дълбочини, измивани на самото място, етикирани и прибирани всекидневно в музея. По същия начин се постъпваше и с останалите находки. Особени грижи бяха положени за правилното и внимателно разкриване на погребенията, които се срещаха в голямо количество. Скелетите-хокери бяха фотографирани, нанасяни на планове, нумерирани, снабдени с пълно описание и пренасяни в музея, где то се съхраняват. Останалият костен материал, както и растителните остатъци се намират също така в музея в Русе.

Разкопките през 1949 год. бяха документиран по-добре в сравнение с тези от 1948 год. След разкриването на всеки слой от културния пласт находките се нанасяха на план, като се използваше квадратната мрежа. Водеше се подробен дневник с всички необходими данни за научното обработване на находките. Освен това в процеса на работата се водеха подробни бележки за локализиране на находките и за направените наблюдения. Правеха се подробни описания на откритите погребения, жилища, огнища и др. Фотографската документация беше значително подобрена през 1949 год.

Стратиграфия на културния пласт

Културният пласт беше разкрит на дълбочина до 4·70 м.: в 1948 год. от 0 м. до 2·50 м. дълбочина, а през 1949 год. от 2·50 м. до 4·70 м. дълбочина. Над дълбочина 4·70 м. секторът обхваща 700 м.² площ. Културният пласт е разрушен на дълбочина до 1 м., а на места и до 2 м. от по-късни постройки, за които споменахме вече. В този най-горен пласт (А—Б) се откриха остатъци от основи на римска постройка, хоросан, тухли и керемиди, керамични късове и други находки (обр. 87). Римската сграда се датира засега около края на II и началото на III столетие от н. е. и то главно въз основа на намерените пет римски сребърни и медни монети. Монетите са сечени през времето на следните римски императори: Веспасиан (69—79) — сребърна монета; Каракала (211—217) — бронзова монета, сечена в Никопол на Росица; Елагабал (218—222) — бронзова монета, сечена в Марцианопол; Александър Север (222—235) — сребърна монета; Гордиан III (238—244) — медна монета.

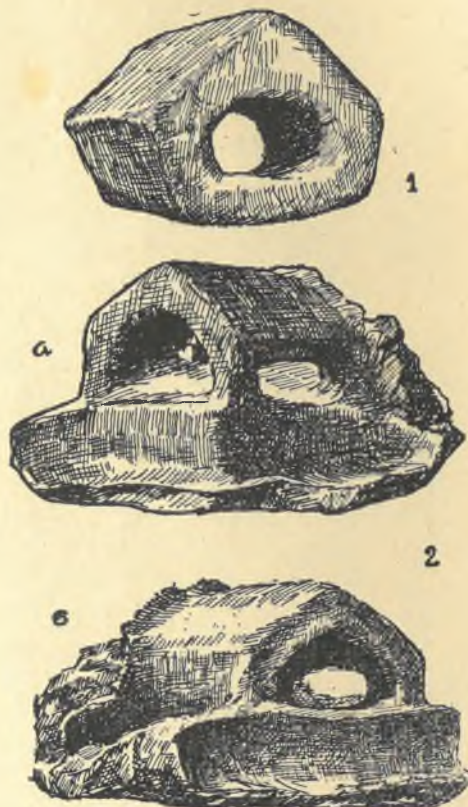
На 0·70 м. от повърхността започва каменномедният културен пласт (В). Главно въз основа на жилищните хоризонти беше установено, че до 4·70 м. дълбочина е имало десет селища.

Важен резултат на разкопките през 1949 год. е разкриването на ограден зид в югоизточната периферия на могилата (обр. 88). Зидът е граден от ломени камъни, споени с кал. Той започва на дълбочина 3·10—3·30 м. и продължава до 4·70 м. дълбочина и надолу. В него бяха намерени много керамични късове от съдове. Тъй като беше установено, че зидът започва да сече жилищни хоризонти на 4·15 м. дълбочина, трябва да се приеме, че той е ограждал селищата от 4 м. дълбочина нагоре.

Жилища

По-добре запазени жилища бяха разкрити на 1 м., 1·20 м., 4·15 м., 4·40 м. и 4·70 м. дълбочина.

Жилището на дълбочина 1 м. се намира в южната половина на сектора. То ще бъде окончателно доразкрито през 1950 год. Вкопано е 0·30 м. в земята. Изградено е било с тънки колове, което се вижда от дупките с малък диаметър, останали от тях. Подът му е заравнен и измазан. Огнището се намира до северната стена, издигнато 0·20 м. над пода. То е оградено с малки камъни и е измазано. По пода на жилището имаше горяла пепел, в която се намериха късове от плитки паници със светлокафява добре загладена повърхност без украса. Намерени бяха и две глинени тежести за тъкачен стан с пирамидална форма и дупка в горния край.

Обр. 90. Глинени модели на жилища.
Рис. 90. Глиняные модели жилищ.

На 1·20 м. дълбочина в северната половина на сектора се разкри опожарено жилище със слаб наклон на север (към Дунава). Северната част на жилището е отчасти разрушена от сондажните разкопки в 1904 год. и 1921—22 год. Жилището

Обр. 91. Колективна находка от кремъчни ножове.

Рис. 91. Коллективная находка кремневых ножей.

има неправилна четириъгълна форма и размери 6·20×3·50 м. Огнището му има форма на подкова и е високо 0·10 м. То е било неколкратно добре измазвано. Подът на жилището около огнището е измазан, а в останалата част той е трамбован. Жилището е било разравяно, поради което инвентарът му е начупен и разбъркан. Непосредствено над това жилище са строени други жилища. В жилището бяха намерени само няколко цели съдове и много късове от съдове и похлупаци, които са украсени предимно с релефен орнамент. Украсите изпълнени с графит се срещат по-рядко. Намерени бяха освен това глинени тежести за стан, прешлени за вретено, глинени предмети с форма на човешки крак и част от такъв предмет, части от кремъчни оръдия, бойни топки от кремък, кремъчна брадва, каменно длето, части от харпуни, костено шило, части от костен идол и др. находки.

Жилището на дълбочина 4·15 м. се намира в югоизточния край на сектора. То е почти напълно разрушено от каменния зид, който го пресича в северния му край. Южната му част е разрушена от по-нови постройки. В него бяха намерени късове от плитки паници, украсени с графит.

Друго разрушено жилище беше установено в южната половина на сектора на дълбочина 4·40 м. То е пресечено също така от каменния зид. Освен многото късове от глинени съдове, в него бяха намерени и две почти напълно запазени малки съдчета.

На дълбочина до 4·40 м. бяха установени на няколко места следи от неопожарени жилища с многократно измазан под.

На дълбочина 4·70 м. бяха разкрити две жилища (№ 1 и № 2). Жилищата имат правоъгълна форма (обр. 89). Жилище № 1 е дълго 11 м. и широко 7·50 м.

То е ориентирано от север към юг. Жилище № 2 е дълго 9 м. и широко 8·50 м. и има същата ориентировка. Двете жилища са успоредни помежду си и разстоянието между тях е 0·50 м. Те са слабо вдлъбнати в земята и градени от дебели колове. Диаметърът на дупките им достига от 15 см. до 30 см. Голямото количество горяла глинена мазилка (до 40 см. дебелина) в средата на жилищата показва, че стените, а вероятно и покривът им, са били добре измазвани с глина. Огницата, местата на ръчните мелници, както и входовете на жилищата не бяха установени, поради големите разрушения, причинени от пожара и от разравянето им, както и от строежа на нови жилища върху тях. Пак поради тези обстоятелства, къщният инвентар и особено глинени съдове са много начупени и разбъркани.

В жилище № 1 бяха намерени много глинени късове и няколко цели съдове с различна големина, форма и украса. Намерени бяха още кремъчни ножове, две каменни теслички, части от харпуни, пет хромелни камъни и една култова масичка. В югозападния край, в опожарената глинена мазилка, беше намерена златна халкичка.

В жилище № 2 имаше също така много глинени късове и няколко цели съдове. От останалия домашен инвентар на жилището ще споменем намерените кремъчни ножове и стъргалки, колективна находка от кремъчни ножове, заровена по-късно, кремъчна брадва, каменни теслички, части от харпуни, глинени тежести за рибарска мрежа, хромелни камъни, каменен хаван, части от гривни, направени от мидата *Spondylus*, накити, медни кълчета, късове от бяла, кафява и червена боя, графитна плочка с дупка, овъглено жито и пепел, вероятно от храна и други находки.

На различни дълбочини бяха установени остатъци от огнища и пещи, които имат обикновено подковообразна форма. Те наподобяват по устройството си разкритите досега такива огнища и пещи в проучените селищни могили.

На различни дълбочини бяха намерени няколко глинени модели на жилища, два от които описваме по-долу:

Глинен модел на жилище, намерен в боклучна яма в северната половина на сектора на дълбочина 4·70 м. (обр. 90, 1). Моделът има форма на петостенна

Обр. 92. Кремъчни брадви.

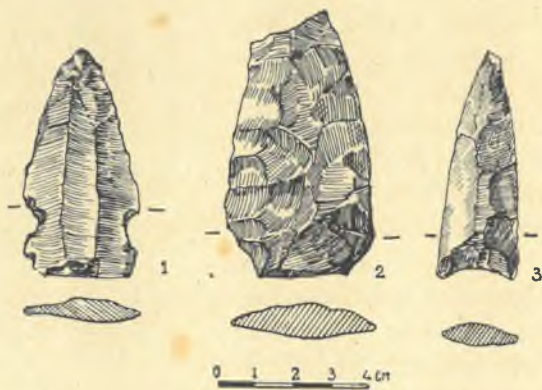
Рис. 92. Кремневые топоры.

призма с елипсовидни отвори от двете страни. Височина 3·7 см., ширина при основата 4 см., дължина 4 см.

Глинен модел на жилище намерен в боклучна яма в северната половина на сектора (обр. 90, 2 а и б). Направен е от сивочерна глина. На него е представена глинена пещ и в ляво от нея малка вдлъбнатина, мястото, гдето вероятно се е намирала ръчната мелница. Покривът на пещта е фронтонен с заоблени ръбове. Отворът ѝ е засводен. От дясната страна на пещта и наравно с пода ѝ е изрязан тесен продълговат отвор с заоблени ръбове. Пещта е издигната на 1·3 см. от пода на жилището. Пред нея има тераска, широка 0·6 см. Задната част на пещта е ограничена от стена, дебела 1·2 см., запазена на височина 2·5 см. от пода на жилището. Последният е добре загладен и полиран и има 0·5 см. дебелина. Ширина на пещта при основата 4 см., дължина 3 см. и височина 2·2 см.

Обр. 93. Кремъчна брадва.
Рис. 93. Кремнёвый топор.

Обр. 94. Върхове за стрели от кремък.
Рис. 94. Наконечники стрел из кремня.

Моделът, който току-що описахме, има важно научно значение, тъй като представя най-съществената част от жилището, а именно глинената пещ и ръчната мелница. Добре проучените жилища, разкрити в четвъртия културен пласт на селищната могила до с. Караново (Новозагорско),¹ които имат подобно устройство с пещ и ръчна мелница, долепени обикновено до задната стена на жилището, ни дават основание да обясним този глинен предмет като модел на жилище с моделирана в него глинена пещ. Подобни модели са характерни за средния етап на Триполската култура.²

Приведените по-горе модели на жилища и някои дръжки върху съдове, които наподобяват може би форма на жилище, свидетелствуват за правоъгълната форма, фронтонния покрив и вътрешното устройство на жилищата в селището.

¹ Непубликувани материали в Народния археологически музей в София.

² Т. С. Пассек, Периодизация Триполских поселений (III—II тысячелетие до н. э.). Москва-Ленинград 1949, 95, рис. 50, 4; 100, рис. 54 и 55.

Оръдия на труда

Оръдията на труда са били изработвани от кремък, камък, рог, кост и по-рядко от мед.

Кремъчни оръдия. Прави впечатление честата употреба на кремъка за изработване на оръдия и оръжия. Това се обяснява с обстоятелството, че в най-близките околности на селището, напр. във варовитите образувания по долното течение на р. Русенски Лом, се намират кремъчни ядра (нуклеуси). Тези ядра са били носени в селището, гдето от тях са били отцепвани кремъчни ножове и стъргалки. След като били очуквани от всички страни, нуклеусите били използвани като бойни топки.

Ножове и стъргалки. Заслужава да се отбележат трите колективни находки от кремъчни ножове и стъргалки, открити при разкопките.

Колективна находка, състояща се от 15 добре запазени извити кремъчни ножове, открита на дълбочина 2·20 м. в северозападния край на сектора (обр. 91). Ножовете са изработени от светложълт кремък. Дължината им варира от 13 см. до 18 см. В горния им ляв страничен ръб се забелязват следи от употреба.

Колективна находка, състояща се от 24 извити неупотребявани кремъчни ножове, открита на дълбочина 3·70 м. в югоизточния край на сектора. Три от тях бяха извадени в фрагментарно състояние. По някои от ножовете при откриването им имаше следи от изгнила тъкан, с която са били обвити и поставени в пръстта. Ножовете са изработени от кремък със светложълт цвят. В по-голямата си част ножовете са ломени от обвивката на кремъчното ядро. Дължината им варира от 12 см. до 16·5 см.

Колективна находка, състояща се от 30 кремъчни ножове и стъргалки, открита при разчистването на жилище № 2 на дълбочина 4·70 м. Находката не спада към инвентара на жилището, а е заровена впоследствие на това място. Ножовете и стъргалките са изработени от кремък с различен цвят. Те имат различна форма и

Обр. 95. Каменни бравди.

Рис. 95. Каменные топоры.

големина. Ножовете са извити. Една част от ножовете и стъргалките имат ретуширани краища, а други от тях изглежда не са били употребявани. Дължината им достига от 7 см. до 16·5 см.

В близко съседство с колективната находка бяха намерени още 16 кремъчни ножове и стъргалки с подобна форма, големина и изработка, които спадат вероятно към нея.

Обр. 96. Каменни теслички.

Рис. 96. Каменные тесла.

ръбове. Формата им е клинообразна със слабо заострена тилна част. В този си вид те много наподобяват медните клинове, чието предназначение вероятно те са имали. Дължината на повечето от тях се движи от 13 см. до 16 см. Острието на някои брадви е излъскано, а на други затъпено при употребата им.

Особен интерес поради своята големина и изработка представя една кремъчна брадва, намерена на дълбочина 2·20 м. в източния край на сектора (обр. 93). Бравата е добре изработена от светложълт кремък. Тя има продълговата трапецовидна форма. Острието ѝ е слабо разширено, затъпено и излъскано от употребата ѝ. Дължина 22·5 см., ширина на острието 9 см., при средата 7·5 см., а при тилната част 6·5 см., най-голяма дебелина 3·5 см.

Върхове за стрели. Намерени бяха три върхове за стрели от кремък:

Върх за стрела от рогов кремък, намерен на дълбочина 3·5 м. в западната половина на сектора (обр. 94, 1). Върхът е направен от счупен кремъчен нож. Той

Освен колективните находки, в жилищата, в боклучните ями и извън тях, на различни дълбочини бяха намерени голямо количество кремъчни ножове и стъргалки, подобни на тези от колективните находки. Повечето от тях са счупени при употребата им. Те имат най-различна дължина: най-големият нож е дълъг 17·5 см., а най-малките стъргалки имат 4·5 см. дължина.

Брадви. В пластовете на дълбочина от 1·20 м. до 4·70 м. бяха намерени 32 добре запазени кремъчни брадви (обр. 92). Най-много брадви са открити на дълбочина до 2 м., а от 3·30 м. надолу те се срещат по-рядко. Бравите се намират обикновено в боклучните ями и по-рядко в жилищата. Те са изработвани по-често от кремък с рогов и светложълт цвят, който е по-доброкачествен от червеникавия с лоша цепливост кремък. Бравите имат добре очукана повърхност и очертани странични

има форма на равнобедрен триъгълник с две странични врязвания при основата за привързването му. Едната му страна е плоска, а другата добре ретуширана при острието. Дължина 6 см., най-голяма ширина 3 см. и дебелина 0.5 см.

Върх за стрела от жълто-червеникав кремък, намерен на дълбочина 3.75 м. в южната половина на сектора (обр. 94, 2). Заострената му част и основата при двете странични врязвания са отчупени. Листовидна форма. Върхът е добре ретуширан от двете страни. Дължина 6.8 см., най-голяма ширина 3.8 см., дебелина 0.8 см.

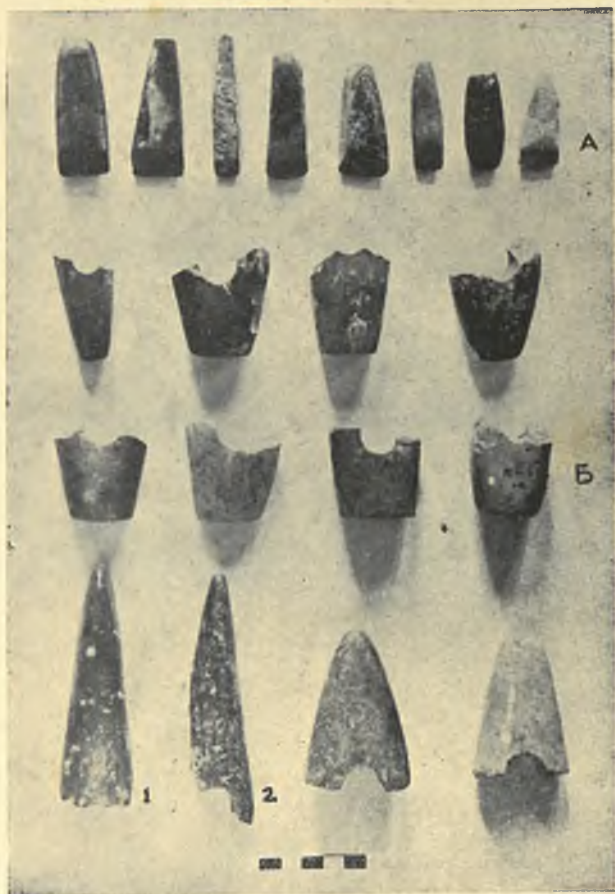
Върх за стрела от рогов кремък, намерен на дълбочина 3.90 м. в централната част на сектора (обр. 94, 3). Острието му е отчупено. Листовидна форма с дълговидно вдлъбната основа. Добре ретуширан от двете страни и при острието. Дължина 5.8 см., ширина при основата 2 см.

Каменни оръдия. От камък са били изработвани различни оръдия на труда: плоски брадви, теслички, бойни брадвичукове, длета, хавани, чукала, точила, хромелни камъни и др.

Брадви. На всички дълбочини бяха намерени добре загладени и полирани цели плоски брадви и части от тях, направени от твърди скали (обр. 95). Брадвите имат трапецовидна и триъгълна форма с повече или по-малко заострена тилна част. Повечето от тях са заострени само от едната страна. Страничните им ръбове са заоблени. Срещат се брадви с различни размери.

Теслички. Тесличките имат по-малки размери от брадвите (обр. 96). Те се срещат по-често и са по-добре изработени от тях. Формата им е трапецовидна. Имат обикновено заоблена тилна част. Заострени са от едната страна. Изключение прави само една тесличка, намерена на дълбочина 1 м., която е заострена от двете страни. Тесличките имат в повечето случаи заоблени странични ръбове.

Длета. Длетата са по-малко на брой от тесличките (обр. 97 А). Подобно на тях, те се срещат във всички дълбочини на пласта. Изработени са грижливо от същите скали и имат добре заострена режеща част. Едностранно заострените длета

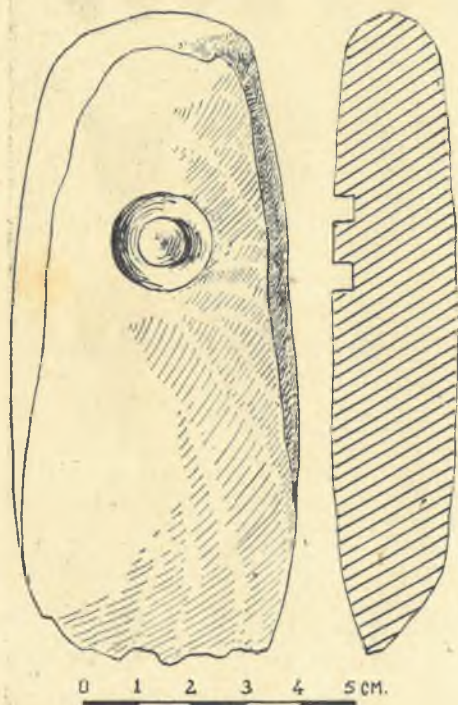

Обр. 97. Каменни длета (А) и бойни брадвичукове (Б).

Рис. 97. Каменные долота (А) и боевые топора-молотки (Б).

преобладават. Както тесличките, така и длетата се намират по-често в боклучните ями, отколкото в жилищата.

Бойни бравди-чукове. Намират се по-рядко от плоските бравди на всички дълбочини. Досега са открити само тилни и предни части от тях (обр. 97 Б).

Обр. 98. Каменна брадва с непро-
бита докрай дупка.

Рис. 98. Каменный топор с непро-
битым до конца отверстием.

Обр. 99. Каменен хаван с чукало (1),
хромел (2) и точило (3).

Рис. 99. Каменная ступка с (толчейным)
пестом (1), зернотерка (2) и брусок (3).

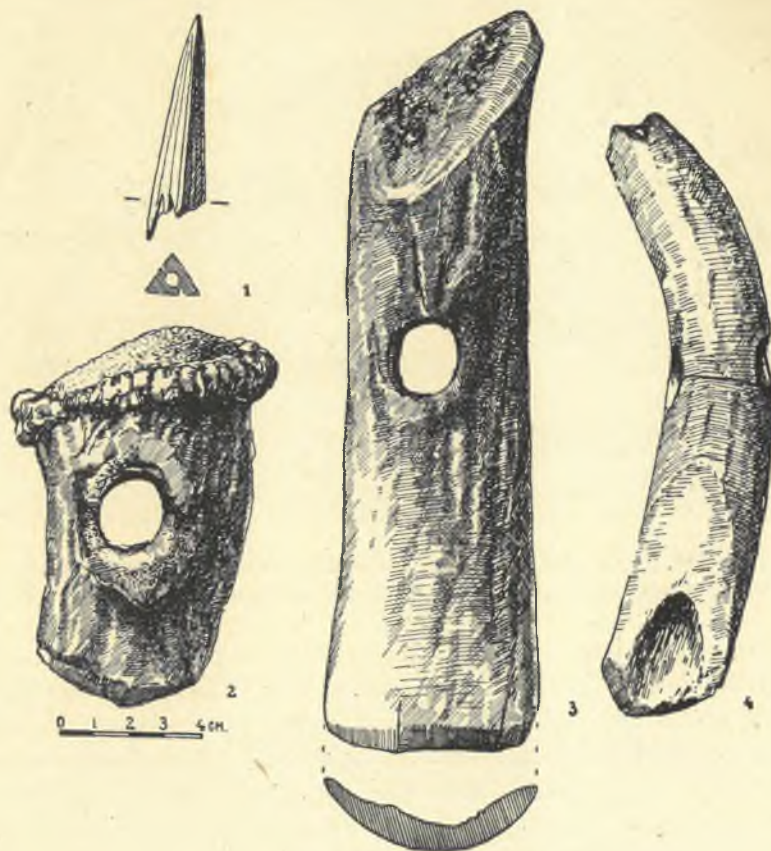
Снабдени са с дупки, които имат кръгло сечение. Изработени са от твърди скали, грижливо загладени и полирани. Две предни части от бойни бравди-чукове, произхождащи от дълбочина 2 м. и от 4·70 м., наподобяват бравдите с метална форма (обр. 97, 1—2). Две каменни бравди — едната с почти овална форма от дълбочина 2·50 м., а другата плоска от дълбочина 3·30 м., имат следи от пробиване на дупка (обр. 98). Бравдите са изработени от твърда сива скала.

От по-твърди варовици са били изработвани хавани, чукала и хромелни камъни (обр. 99). Меките пясъчници са били използвани за направата на точила за изостряне и заглаждане на различни оръдия. Хромелните камъни имат обикновено елипсовидна и по-рядко правоъгълна форма. Големината им е различна. Те се срещат в по-голямо количество от 4 м. надолу.

Оръдия от кост и рог. Измежду всички оръдия на труда, оръдията изработени от кост и рог се намират в най-голямо количество. Те са изработвани от

костите на овца, коза и други домашни и диви животни, но предимно от рогата на елен.

Мотички. В различни дълбочини бяха намерени общо 91 най-различни видове мотички, изработени от рогата на елен (обр. 100, 3 и 4). На дълбочина до 1·50 м. мотичките не се срещат, от 2 м. до 3 м. те са само единични случаи, а от 3·30 м. надолу броят им се увеличава постепенно. Роговият материал, който беше открит в значително количество, ни дава възможност да проследим процеса на тяхното из-

Обр. 100. Оръдия от кост и рог.

Рис. 100. Инструменти из кости и рога.

работване. На дълбочина от 4 м. до 4·70 м. бяха намерени 44 броя отрязани еленови рога или части от тях, които са служели като суров материал за направа на мотички (обр. 101). При някои мотички е използвано естественото острие на еленовия рог, други са заострени чрез издялване на рога от всички страни, а трети — чрез косото му отрязване (обр. 102). Срещат се мотички, направени от разцепен и заострен рог. Такава е мотичката от 1·50 м. дълбочина, която изглежда че произхожда от по-долните слоеве. Дължина 21 см., най-голяма ширина 6 см. и диаметър на дупката 2 см. (обр. 100, 3). Мотичките имат дупки с кръгло и по-рядко с елипсовидно и правоъгълно сечение, изрязани косо за по-голямо удобство при работа с тях. Големината на мотичките е различна: най-голямата е дълга 34 см., а най-малката — 12 см.

Чукове. Срещат се във всички дълбочини на пласта (обр. 103 и 100, 2). Направени са от основата на еленови рога. Снабдени са с дупки, които имат кръгло

и по-рядко правоъгълно сечение. Някои от тях са добре загладени, а други имат груба повърхност. Формата и размерите им са различни, съобразно материала, от който са изработени.

Обр. 101. Рогов материал за изработване на мотички и други оръдия.

Рис. 101. Роговой материал для выделки мотыг и других инструментов и орудий.

Харпунни. Харпуните са направени от разцепени рога на елен (обр. 104). В жилищата на дълбочина 1·20 м. и 4·70 м., както и в боклучните ями, бяха намерени 29 харпуни, от които три добре запазени. Харпуните на обр. 105 произхождат от дълбочина 2·90 м., 3·30 м. и 4·15 м. Харпуните имат два реда, симетрично или асиметрично, гъсто или по-нарядко, изрязани странични зъбци. При основата си те имат два срещуположно изрязани издатъци, които са служели за прикрепването им. Имат заострени върхове. Най-голяма дължина 19 см.

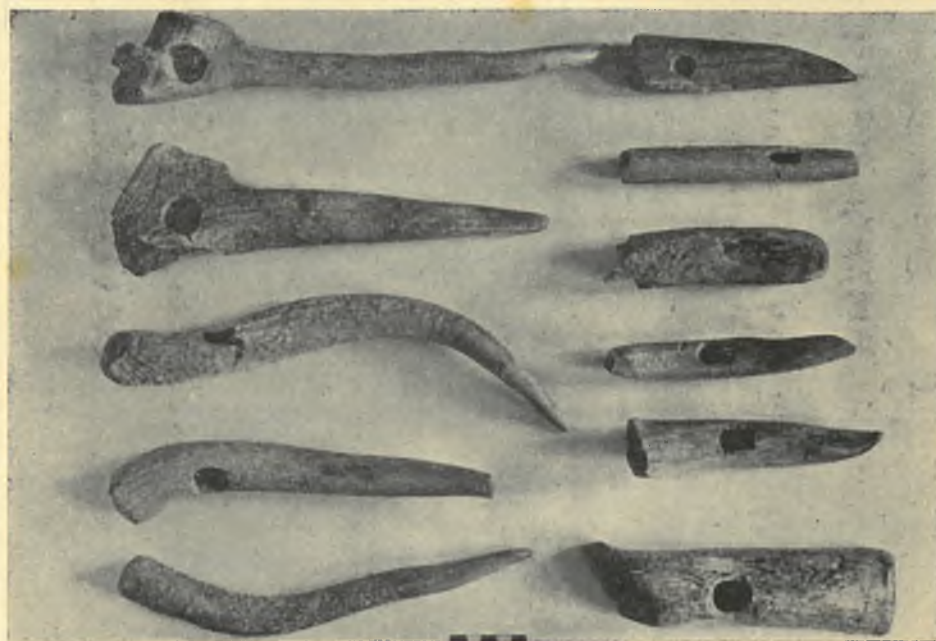
Въдица. На дълбочина 2·20 м. беше намерена добре запазена въдица от рог с един шип и малка кръгла дупка при основата ѝ. Дължина 13 см. (обр. 105, 4).

Върхове за стрели. От кост са били изработвани малки вретеновидни върхове за стрели, заострени от двата края (обр. 106). Те се намират във всички дълбочини на пласта. Дължина от 5 см. до 8 см.

Ще опишем накратко един връх за стрела, който се отличава съществено от току-що описаните върхове (обр. 100, 1). Направен е от рог и произхожда от 4·40 м. дълбочина. Повреден в основата си. Има триъгълно сечение и зъбци при основата си. Снабден е с кръгла дупка за втикване на дървената пръчка. Трите му странични плоскости са добре загладени и украсени с по три врязани линии. Подобен връх за стрела не е намиран досега у нас. Той принадлежи вероятно към бронзовата епоха¹ и е попаднал на тая дълбочина заедно с други находки наблизо до оградния зид. Дължина 6·2 см., ширина 1·3 см., диаметър на дупката 0·7 см.

¹ Срв. И. В. Сивинцев, Поселения эпохи бронзы степных районов Заволжья, СА XI, 1949, 215, рис. 25.

Върхове за копия. Във всички дълбочини на пласта и най-вече от 4 м. надолу бяха намерени 42 оръдия, направени от разцепени бедрени или пищялни

Обр. 102. Мотички от рог.

Рис. 102. Роговые мотыги.

Обр. 103. Чукове и други оръдия от рог.

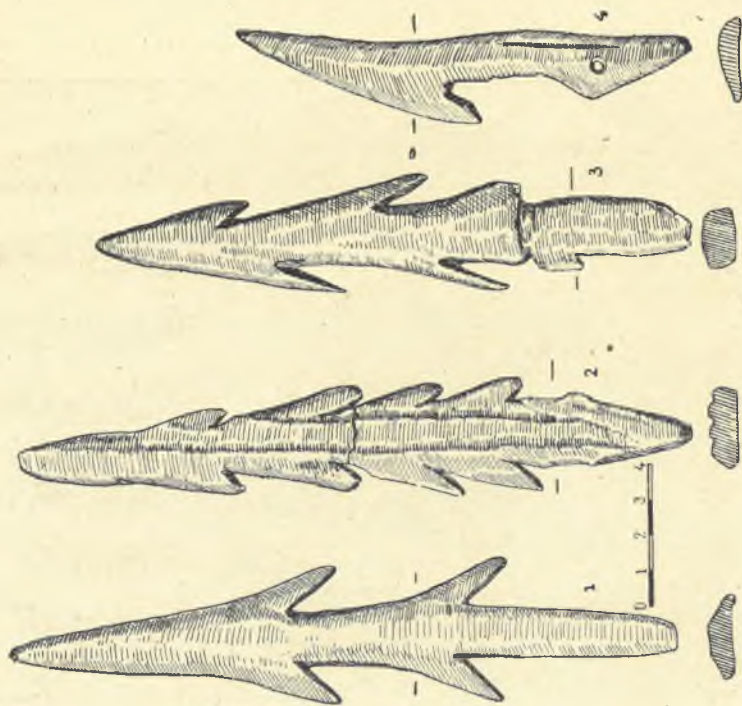
Рис. 103. Молотки и другие инструменты из рога.

животински кости. Те имат заострени върхове и са добре полирани. Някои от тях са снабдени при основата си с малки дупки за привързване. Приема се, че тези оръдия са били използвани като върхове за копия. Най-голямата им дължина достига до 20 см. (обр. 107 Б).

Обр. 104. Харпуни.

Рис. 104. Гарпуны.

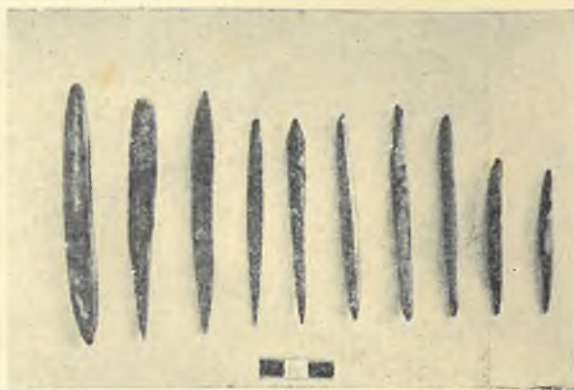
Обр. 105. Харпуни и въдица.

Рис. 105. Гарпуны и удочка.

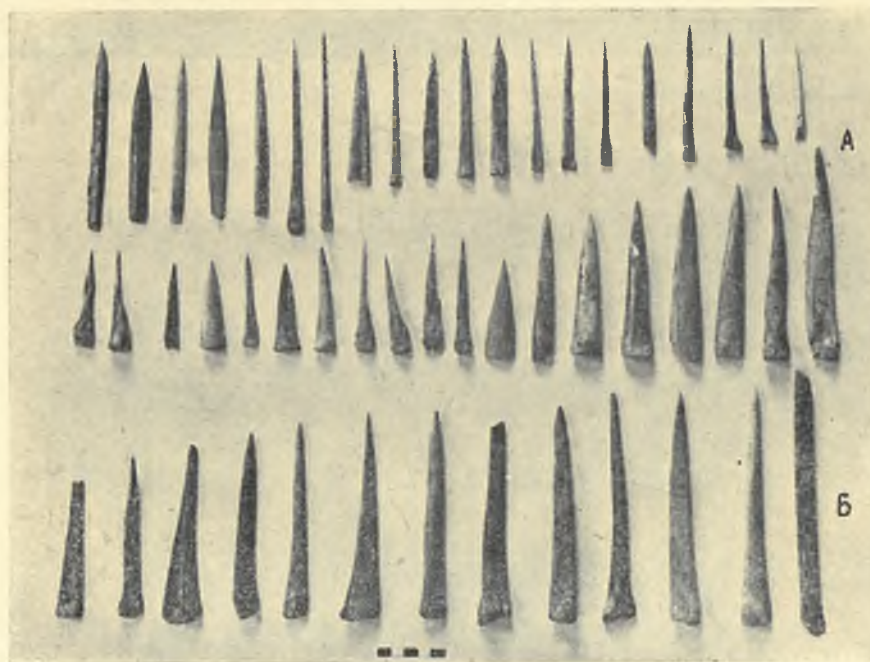
Шила и игли. Шилата (173 броя) са направени от стъпални кости на овца, пищялни кости на дребни животни и птици и от раменната кост на тревопасни животни (обр. 107 А). Срещат се в голямо количество във всички дълбочини на пласта. Размерите им са различни.

Длета. Длетата (27 броя) са направени предимно от раменната кост на тревопасни животни (обр. 108). Дължината им достига от 7.5 см. до 16 см.

Гладилки. За загладяване и украсяване стените на глинени съдове и други керамични произведения

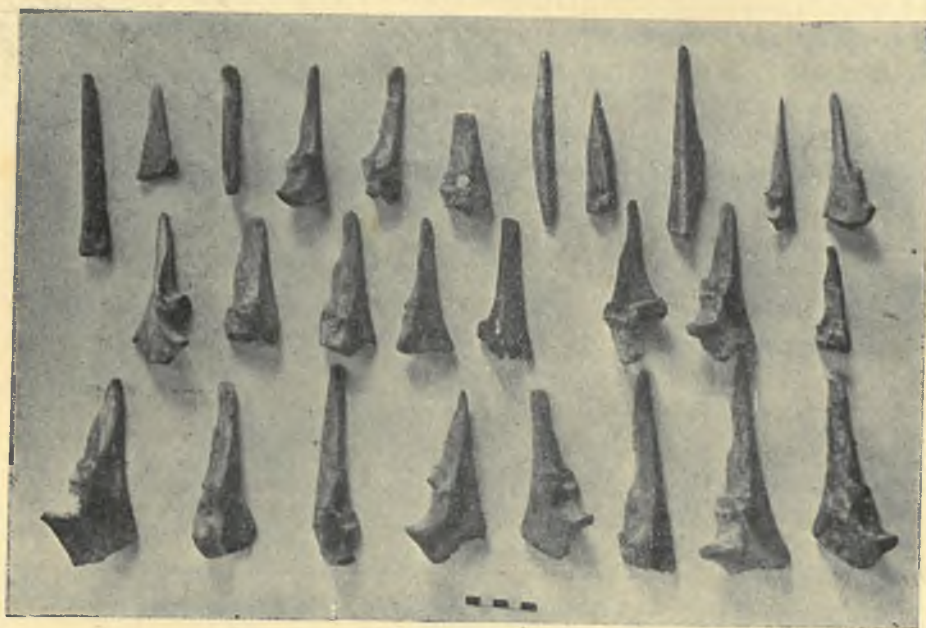
Обр. 106. Върхове за стрели от кост.
Рис. 106. Наконечници стрел из кости.

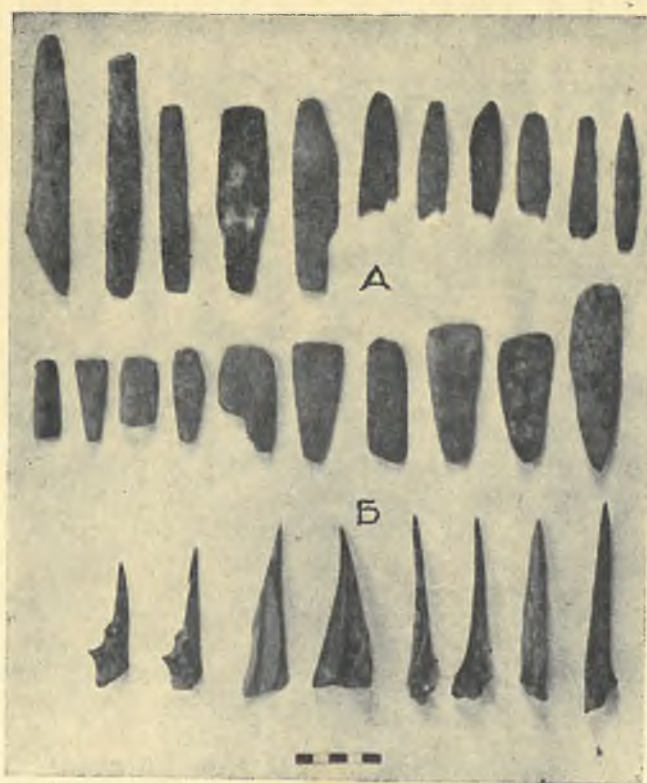
Обр. 107. Игли, шила и върхове за копия от кост.
Рис. 107. Иголки, шила и наконечници копий из кости.

са били използвани костени гладилки (обр. 109 А). Те са изработени от цепени ребрени и други кости.

Прешлени. От ябълчни и други животински кости са правени прешлени за вретена и украшения (обр. 110). Прешлените имат полусферична форма и кръгла дупка в средата.

Обр. 108. Длета от кост.
Рис. 108. Долота из кости.

Обр. 109. Гладилки (А) и шила (Б) от кост.
Рис. 109. Гладилки (А) и шила (Б) из кости.

Керамика

В разкритите жилища и боклучните ями около тях беше намерен многоброен керамичен материал и на първо място цели глинени съдове и части от тях. По форма и украси съдовете имат много общи черти със съдовете от горните пластове на селищните могили, обитавани през каменномедната епоха. Много от тях обаче имат и местни особености.

Керамиката ще разгледаме по културни пластове, а в техните рамки по жилищни хоризонти, като ще се спрем по-подробно на глинените съдове от разкритите жилища.

Керамика на дълбочина от 0 м. до 0·70 м. Както споменахме вече, през римската епоха върху селищната могила е имало сгради. В този пласт (А) бяха намерени късове от съдове, глинена лампичка, части от керамиди и други находки (обр. 111).

В същия пласт (А—Б) между римската керамика, както и по южния склон на могилата и най-вече около и в каменния зид, бяха намерени съдчета и късове от такива със сива или черна полирана повърхност, която понякога е украсена с врязани и канелирани орнаменти (обр. 112 и 113). Съдовете са имали високи дръжки. Някои от

Обр. 110. Прешлени за вретено от кост.

Рис. 110. Пряслица для вретена из кости.

Обр. 111. Керамика от римско време.

Рис. 111. Керамика римского времени.

тях (само късове от съдове) са имали косо отрязани устиета. С тези си особености тази керамика се различава от керамиката в по-долния културен пласт, който се датира към каменномедната епоха. Въз основа на керамиката от някои селища, разположени от двете страни на Дунава, тази керамика трябва да се датира към бронзовата епоха. Разкопките в западната половина на могилата ще спомогнат за по-правилното ѝ датиране.

В боклучния насип около жилището на дълбочина 1·20 м. бяха намерени късове от висока тънкостенна чаша с заоблена долна част, косо отрязано устие и дръжка, която е отчупена (обр. 114). Дръжката е започвала от долната заоблена част и е свършвала вероятно малко по-високо от ръба на устието. Чашата има добре загладена кафява повърхност. Тя е реставрирана. Височина 14 см., ширина

5-8 см. По своята форма този съд се различава от съдовете на каменномедния пласт. Тя принадлежи вероятно към керамиката, която току-що описахме.

Керамика от 0-70 м. до 4-70 м. Преди да пристъпим към описанието на глинени съдове, ще направим кратка характеристика на керамиката от този пласт въз основа на целия керамичен материал.

Съдовете са правени на ръка. По-големите съдове са изработвани от глина, примесена с дребен пясък, който е прибавен, за да им придаде по-голяма плътност. Малките тънкостенни съдчета са изработвани по-добре. Повечето от тях имат добре загладена и полирана повърхност. Формата на съдовете е обусловена от тяхното предназначение. Срещат се плитки и подълбоки паници с завит навътре ръб на устието, който често пъти е силно профилиран; съдове с крушовидна форма и малки дръжки; съдове с двойноконусовидна форма; подобни съдове с профилиран среден ръб; съдове с кълбовидна форма и ниско или по-високо профилирано устие (тази форма-съдове се среща много често); съдове, състоящи се от две цилиндрични части, от които долната по-

Обр. 112. Късове от съдове от пласт Б.
Рис. 112. Фрагменти посуды из пласта Б.

тясна и служи същевременно за дъно; съдове с долна конусовидна и горна цилиндрична част; съдове с три или четири крачета и дупки по стените и дъното, които са служели за прецеждане на течности и др. Повечето от съдовете имат сравнително малки и равни дъна. По-рядко се срещат слабо вдлъбнати навътре дъна, особено при малки тънкостенни съдчета в по-долните слоеве. Глинени съдове

до 4·15 м. дълбочина са снабдени с отвесни или хоризонтални дръжки с полукръгло сечение (обр. 115). Срещат се съдове с пълковидни дръжки със или без дупка. Съдовете от по-долните слоеве са обикновено без дръжки.

Намерените в голямо количество цели глинени похлупаци и части от тях показват, че повечето от съдовете са били похлупвани (обр. 116, 1—6). Похлупациите имат различна форма. Те са снабдени с пъпковидни, полукръгли и други видове дръжки. Някои от тях имат жлеб за по-плътено прилягане към съда.

Както глинени съдове, така и похлупациите им имат най-различни украси. Съдовете без украса са рядкост. Различаваме следните видове украси върху съдовете и похлупациите :

1

2

Обр. 113. Съдове от пласт Б.

Рис. 113. Посуда из пласта Б.

Обр. 114. Глинена чаша от 1·20 м. дълбочина.

Рис. 114. Глиняная чашка из глубины 1,20 м.

Релефни украси. Те са правени с провлачване на пръстите по още незасъхналите стени на съдовете в

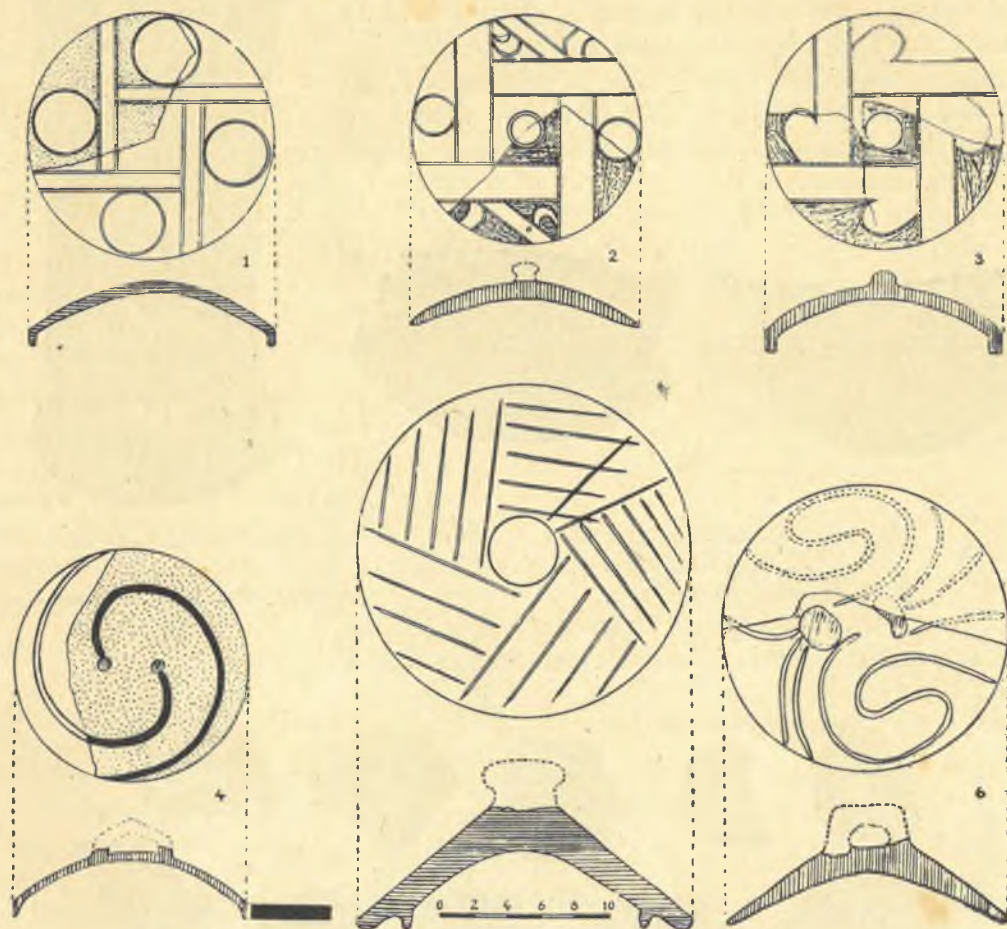
Обр. 115. Дръжки от съдове от пласт В.

Рис. 115. Ручки от посуды из пласта В.

отвесно, хоризонтално или косо направление (обр. 117 А). Релефни орнаменти са получавани още и от налепването на тесни ленти със спираловидна или ъглеста форма

върху стените на съда, които образуват различни геометрични фигури (дълбочина 1-20 м.). Във всички дълбочини се срещат съдове и похлупаци с релефни украси, които са получени чрез издълбаване повърхността на съда и запълването ѝ с червена или бяла боя (обр. 117 Б).

Врязани украси. Те са правени с остриета, мидени черупки и други оръдия (обр. 118 А, Б). Представят отвесни или коси линии, спираловидни ленти,

Обр. 116. Глинени похлупаци: 1—3) украсени с бяла боя; 4) с графит и бяла боя; 5) с врязани украси; 6) с вдълбнати украси.

Рис. 116. Глиняные крышки: 1—3) украшенные белой краской; 4) графитом и белой краской; 5) врезанными украшениями; 6) выдолбленными украшениями.

триъгълни трапчинки и др. Тези украси се срещат във всички слоеве. Някои от тях са инкрустирани с бяла материя. Последните започват от дълбочина 2 м. и постепенно намаляват за сметка на графитните украси.

Надраскани и боядисани с червена и по-рядко с бяла боя и инкрустирани с бяла боя украси (обр. 119). Тези украси представят тесни или широки ленти, кръгове или полета с различна форма, ограничени понякога с бяла инкрустация. Те започват на дълбочина 2 м. и към 4-50 м. намаляват. Няколко глинени късове от съдове са украсени с бяла или червена боя, която е нанесена направо върху повърхността на съда — пастозна украса (обр. 119 Б). Подобна

Обр. 117. Късове от съдове с релефни украси.
Рис. 117. Фрагменти посуды с рельефными украшениями.

Обр. 118. Късове от съдове с врязани украси.
Рис. 118. Фрагменты посуды с врезанными украшениями.

техника на украса се среща в Криводол¹ и другаде у нас и на полуострова. Тя е характерна за Салкутца култура в Румъния.²

Обр. 119. Късове от съдове с инкрустирани (А) и пастозни (Б) украси.

Рис. 119. Фрагменти посуди с инкрустацией (А) и пастозными украшениями (Б).

били керамиденочервен цвят. Някои от тях са деформирани и в повечето случаи начупени. Повърхността им е покрита с тънък пласт варовиково вещество. Преобладават съдовете с релефни украси. Графитните украси са най-слабо застъпени. Някои от начупените похлупаци са украсени с релефно изрязани ленти.

Възстановена дълбока паница със завит навътре ръб на устието, със светлокафява полирана повърхност (обр. 122, 2). Малко и равно дъно с дупчица в средата. Под ръба на устието се намира малък пъпковиден израстък с хоризонтална дупка за окачване. Вис. 8·5 см., диам. на устието 23·2 см., диам. на дъното 6 см.

Възстановена подобна паница без дупка на дъното и без израстък с дупка за окачване. Вис. 7 см., диам. на устието 18 см., диам. на дъното 5 см.

Паничка подобна на предидущата с светлокафява загладена повърхност. Вис. 4·5 см., диам. на устието 9 см., диам. на дъното 3 см.

Канелирани и вдлъбнати украси (обр. 120). Те са слабо застъпени и се срещат повече в долните слоеве.

Графитни украси (обр. 121 Б). Този вид украси се среща много рядко в горните слоеве на дълбочина до 2·50 м., а в по-долните се увеличава постепенно. Много от съдовете, обикновено по-малките тънкостенни съдчета, както и някои определени форми съдове и похлупаци, са украсени отвън и отвътре по този начин. Украсите са рисувани обикновено върху черна и по-рядко върху тъмнокафява полирана повърхност. Те имат най-разнообразен геометричен позитивен или негативен характер. Както споменахме по-горе, в жилище № 2 на дълбочина 4·70 м., беше намерена графитна плочка, с която са били украсявани съдовете.

Набодени украси (обр. 121). Те се срещат във всички слоеве, но по-рядко от останалите видове украси. Те представят ленти, хоризонтални и коси линии и др.

Съдове от жилището на дълбочина 1·20 м. Глинените съдове и похлупаци от жилището са силно изпечени от пожара и са до-

¹ В. Миков, Предисторическото селище до Криводол (Врачанско). Разкопки и проучвания I, 40, обр. 26.

² D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*. Craiova 1939, 61, fig. 58.

Възстановена дълбока паница с светлокафява полирана повърхност (обр. 122, 4). Равно дъно. Вис. 12 см., диам. на устието 24·5 см., диам. на дъното 10 см.

Възстановен съд с долна конусовидна част и ниско конусовидно гърло (обр. 122, 3). Кафявочервеникава полирана повърхност. Равно дъно. Вис. 10 см., диам. на устието 17 см., диам. на дъното 5 см.

Възстановен дълбок съд с форма подобна на предидущия (обр. 123, 5). Отчасти деформиран при опожаряване на жилището. Светлокафява недобре загладена повърхност. Долната му част е украсена с отвесни релефни линии и една странична пъпка. Слабо вдлъбнатото дъно. Вис. 13 см., диам. на устието 16 см., диам. на дъното 9 см.

Обр. 120. Късове от съдове с канелирани украси.

Рис. 120. Фрагменти посуды украшенной жолобками.

Обр. 121. Късове от съдове с набодени (А) и графитни (Б) украси.

Рис. 121. Фрагменти посуды с проколотыми (А) и графитными украшениями (Б).

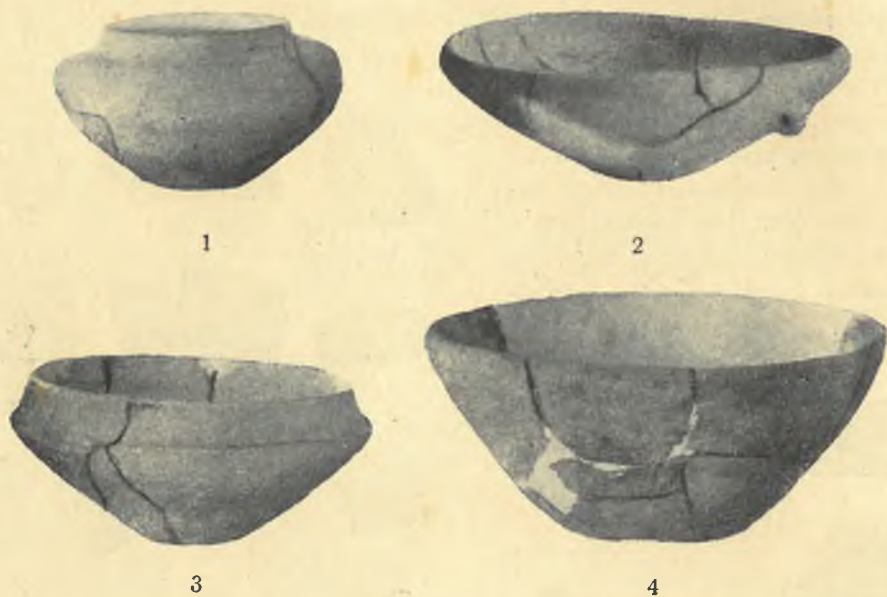
Възстановен малък дълбок съд с чучурка близо до ръба на устието (обр. 123, 6). Незагладена светлокафява повърхност, украсена с девет отвесни релефни линии. Равно дъно. Вис. 8·5 см., диам. на устието 12·5 см., диам. на дъното 8·5 см.

Възстановен малък съд подобен на предидущия с добре загладена светлокафява вътрешна повърхност. Вис. 5·2 см., диам. на устието 10·5 см., диам. на дъното 8·5 см.

Възстановен съд с кълбовидна форма и нисък слабо завит навън профилиран ръб на устието (обр. 123, 3). Керамиденочервена повърхност, украсена с хоризонтални релефни линии. Под ръба на устието се намира релефен пояс с вдлъбнатинки от нокът и четири симетрично поставени върху него малки пъпки. Равно дъно. Вис. 12·5 см., диам. на устието 13 см., диам. на дъното 9·5 см.

Възстановен малък съд с форма подобна на предидущия (обр. 123, 4). Керамиденочервена повърхност, украсена с коси релефни линии и с по четири симе-

трично поставени върху горната и средна част затъпени или заострени пъпки. Равно дъно. Вис. 9·5 см., диам. на устието 11·5 см., даим. на дъното 9·5 см.

Обр. 122. Съдове от жилище на дълбочина 1·20 м.
Рис. 122. Посуда из жилища на глубине 1·20 м.

Възстановен малък тънкостенен съд с форма подобна на предишните два съда (обр. 122, 1). Светлокафява полирана повърхност. Малко и равно дъно. Вис. 9 см., диам. на устието 10·3 см., диам. на дъното 5·4 см.

Възстановен съд, състоящ се от две конусовидни части, които са издути в средата (обр. 123, 1). Високо гърло със слабо извит навън ръб на устието. Светлокафява загладена повърхност. Гърлото е украсено с хоризонтални графитни пояси, които са избеляли от пожара и едва личат. Долната половина на съда е украсена с врязани украси, изпълнени с мидена черупка. В горния и долния край на средната част на съда са моделирани двойни и единични симетрични малки пъпки. Малко и равно дъно. Вис. 15·2 см., диам. на устието 10 см., диам. на дъното 4·5 см.

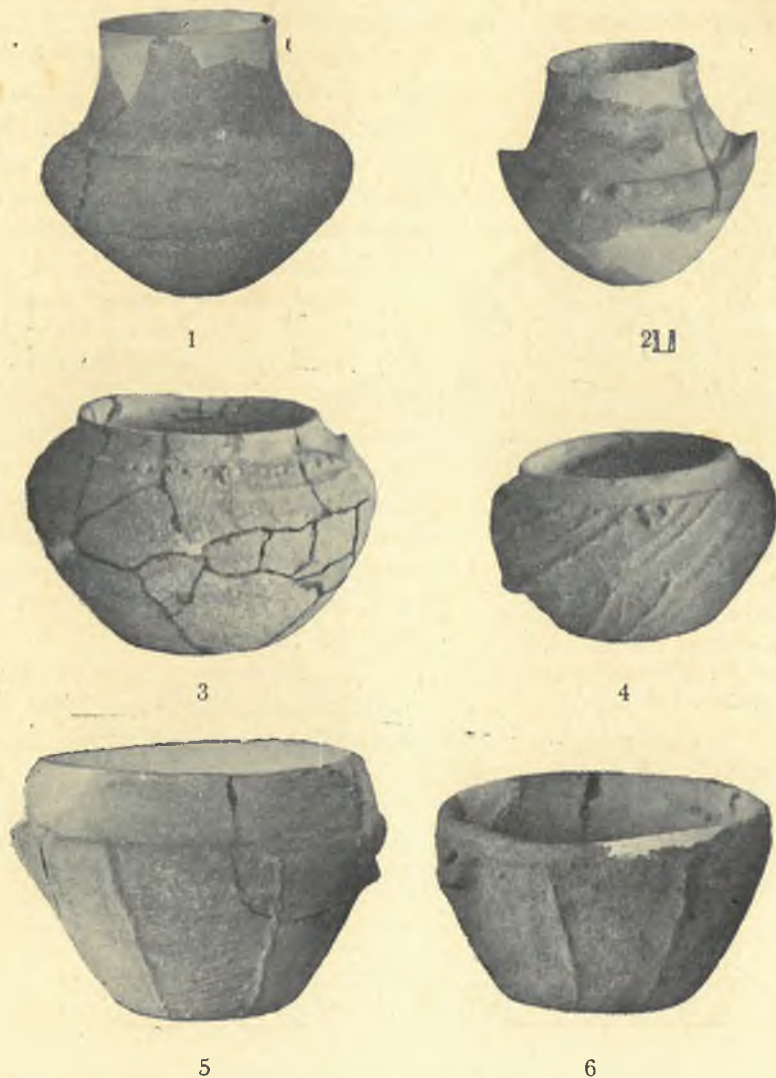
Възстановен двойноконусовиден съд с полирана керамиденочервена повърхност (обр. 123, 2). Долната част е украсена с набоден линеен орнамент. На средния ръб има две по-големи пъпки с върхове нагоре, а между тях две по-малки двойни пъпки поставени симетрично. Малко и равно дъно. Вис. 13 см., диам. на устието 3·4 см., диам. на дъното 4·8 см.

Възстановена горна част от голям двойноконусовиден дебелостенен съд с перваз в гърлото на 6 см. от ръба на устието за задържане на похлупака (обр. 124). Керамиденочервена груба повърхност. Върху горния край на средната му част има четири продълговати симетрично поставени израстъци. Украсен е с отвесни, коси и дългообразни релефни линии (обр. 125). Диам. на устието 18 см.

Възстановен голям похлупак с дръжка и дупка за отдушник под нея (обр. 126, 4). Керамиденочервена груба повърхност със следи от провличане на пръсти по нея. Вис. 13·5 см., диам. 32·5 см.

Възстановен малък похлупак с отчупена дръжка (обр. 126, 1). Керамиденочервена загладена повърхност. Вис. 4 см., диам. 14 см.

Възстановен малък похлупак подобен на предишния, но без дръжка. Светлокафява загладена повърхност. Вис. 4 см., диам. 13·5 см.

Обр. 123. Съдове от жилище на дълбочина 1·20 м.
Рис. 123. Посуда из жилища на глубине 1,20 м.

Възстановен малък похлупак с конусовидна форма и пъпковидна дръжка (обр. 126, 2). Светлокафява загладена повърхност. Вис. 7 см., диам. 12·5 см.

Възстановен плосък похлупак с хоризонтална дръжка (обр. 126, 5). Керамиденочервена повърхност набраздена с пръсти. Вис. 5 см., диам. 18 см., дебелина 1·4 см.

Съдове на дълбочина 1·20—4·40 м. В боклучните насипи бяха намерени цели глинени съдове и похлупаци и части от тях, от които по-долу описваме следните:

Съд с две полукръгли хоризонтални дръжки от дълбочина 1·20 м. (обр. 127, 1). В горната си част повреден. Сивокафява груба повърхност с отвесни релефни линии. Равно дъно. Вис. 10·5 см., диам. на устието 7·5 см., диам. на дъното 7·5 см.

Възстановен съд с крушовидна форма и с две отвесни обли дръжки от дълбочина 1·20—1·40 м. (обр. 127, 3). Груба сива повърхност с коси релефни линии. На долната му част четири симетрични пъпковидни израстъци. Вдълбнато дъно. Вис. 21 см., диам. на устието 12·5 см., диам. на дъното 10·5 см.

Обр. 124. Горна част на съд от жилище на дълбочина 1·20 м.

Рис. 124. Верхняя часть сосуда из жилища на глубине 1,20 м.

Повреден похлупак с гъбовидна форма от 1·20 м. дълбочина. Плоска дръжка в средата. Светлокафяв цвят. Вис. 8·5 см.

Повреден похлупак с конусовидна форма и хоризонтална дръжка от 2·20 м. дълбочина. Груба сива повърхност. Вис. 10 см., диам. 18·5 см.

Възстановен съд със слабо заоблена горна част и почти цилиндрично равно дъно (обр. 127, 2). Груба сивокафява повърхност. Намерен на дълбочина 2·90 м. Вис. 10 см., диам. на устието 13·2 см., диам. 9 см.

Възстановен похлупак с гъбообразна форма и плоска дръжка от 3·50 м. дълбочина. Светлокафява опушена повърхност. Вис. 8·5 см., диам. 14·5 см., дебелина 2·5 см.

Възстановено малко съдче с двойноконусовидна форма от 3·70 м. дълбочина. Сивочерна загладена повърхност.

Малко и слабо вдълбнато дъно. Горната му част има графитни украси. Вис. 6·3 см., диам. на устието 8·2 см., диам. на дъното 3·5 см.

Обр. 125. Развит орнамент на съда от обр. 124.

Рис. 125. Развитый орнамент сосуда от рис. 124.

Възстановен съд с кълбовидна форма и профилиран ръб от същата дълбочина. Груба сива повърхност с коси релефни линии и двойни пъпки. Равно дъно. Тази форма съдчета се среща много често на всички дълбочини. Вис. 10 см., диам. на устието 10·3 см., диам. на дъното 6 см.

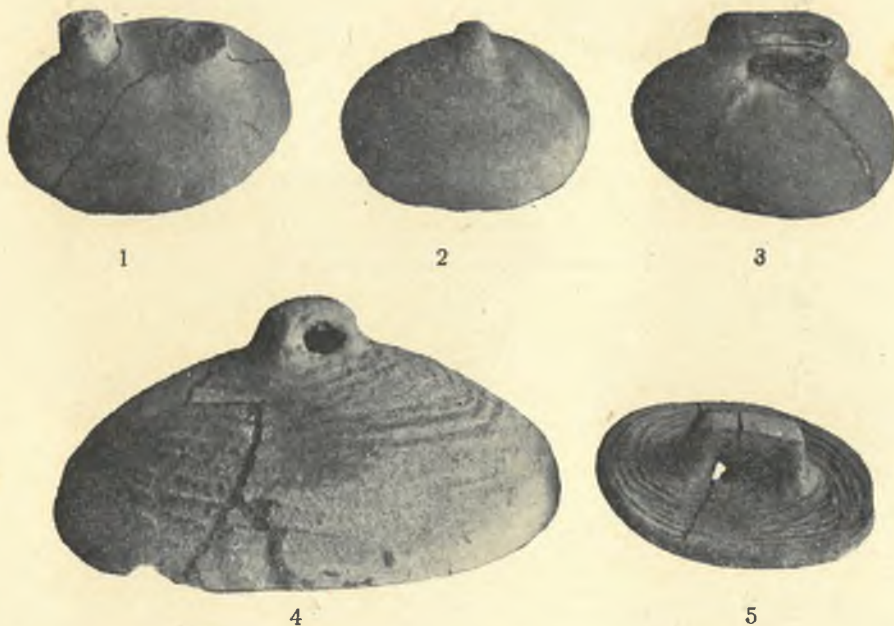
Възстановен дебелостенен съд с конусовидна форма от 3·70 м. дълбочина в южната половина на сектора (обр. 127, 4). Ниско конусовидно гърло. Долната му част има груба сива повърхност със следи от провличане на пръсти в различни посоки. Загладена вътрешност. Малко и равно дъно. Вис. 39 см., диам. на устието 46·7 см., диам. на дъното 17 см.

Похлупак със жлеб без дръжка от 3·90 м. дълбочина. Сива загладена повърхност, украсена с мидена черупка. Диам. 7·5 см.

Плосък похлупак с полукръгла дръжка от същата дълбочина. Сив цвят. Вис. 5·5 см., диам. 12 см., деб. 2 см.

Съдове от жилището на дълбочина 4·40 м. В това жилище бяха намерени следните по-добре запазени съдове:

Възстановено малко съдче с долна конусовидна и средна издута част (обр. 128, 1). Цилиндрично гърло със слабо извит навън ръб на устието. Гладка полирана сиво-черна повърхност, която на места е опушена. Гърлото е украсено с графитни геометрични орнаменти, а средната издута част — с четири ленти от плитки отвесни канелюри, съединени помежду си с коси ленти от по три канелюри. Канелюрите са рисувани с графит. Малко и слабо вдлъбнато дъно. Вис. 8 см., диам. на устието 8·4 см., диам. на дъното 3·6 см.

Обр. 126. Глинени похлупаци от жилище на дълбочина 1·20 м.

Рис. 126. Глиняные крышки из жилища на глубине 1,20 м.

Малко съдче с двойноконусовидна форма и профилиран среден ръб (обр. 128, 2). Ръбът на устието е слабо извит навън. Добре загладена сива повърхност. Долната му част е украсена с отвесни врязани линии, средният ръб — с отвесни канелюри, а горната част — с хоризонтални канелюри. Малко и равно дъно. Вис. 7·3 см., диам. на устието 6·3 см., диам. на дъното 2·3 см.

Съдове от жилище № 1 на дълбочина 4·70 м. Както споменахме вече, това жилище беше много разрушено, поради което глинениите съдове се намериха в фрагментирано състояние. Ще опишем следните съдове:

Възстановен дебелостенен съд, състоящ се от долна камбановидна и горна конусовидна част със слабо извит ръб на устието (обр. 129, 6). Средният ръб е силно профилиран. Долната му част е груба с едва забележими релефни линии, образувани от провличане на пръсти. Загладена вътрешност. Равно дъно. Вис. 23·5 см., диам. на устието 31 см., диам. на дъното 12·5 см.

Повреден съд с двойноконусовидна форма. Светлокафява загладена повърхност. Равно дъно. Вис. 12·2 см., диам. на устието 17·5 см., диам. на дъното 5 см.

Възстановен малък съд с двойноконусовидна форма и слабо извит навън ръб на устието (обр. 129, 2 и 130, 1). Светлокафява полирана повърхност с графитни украси. Малко и равно дъно. Вис. 10·5 см., диам. на устието 11·5 см., диам. на дъното 4 см.

Обр. 127. Съдове от дълбочина 1·20—4·40 м.

Рис. 127. Посуда из глубины 1,20—4,40 м.

1

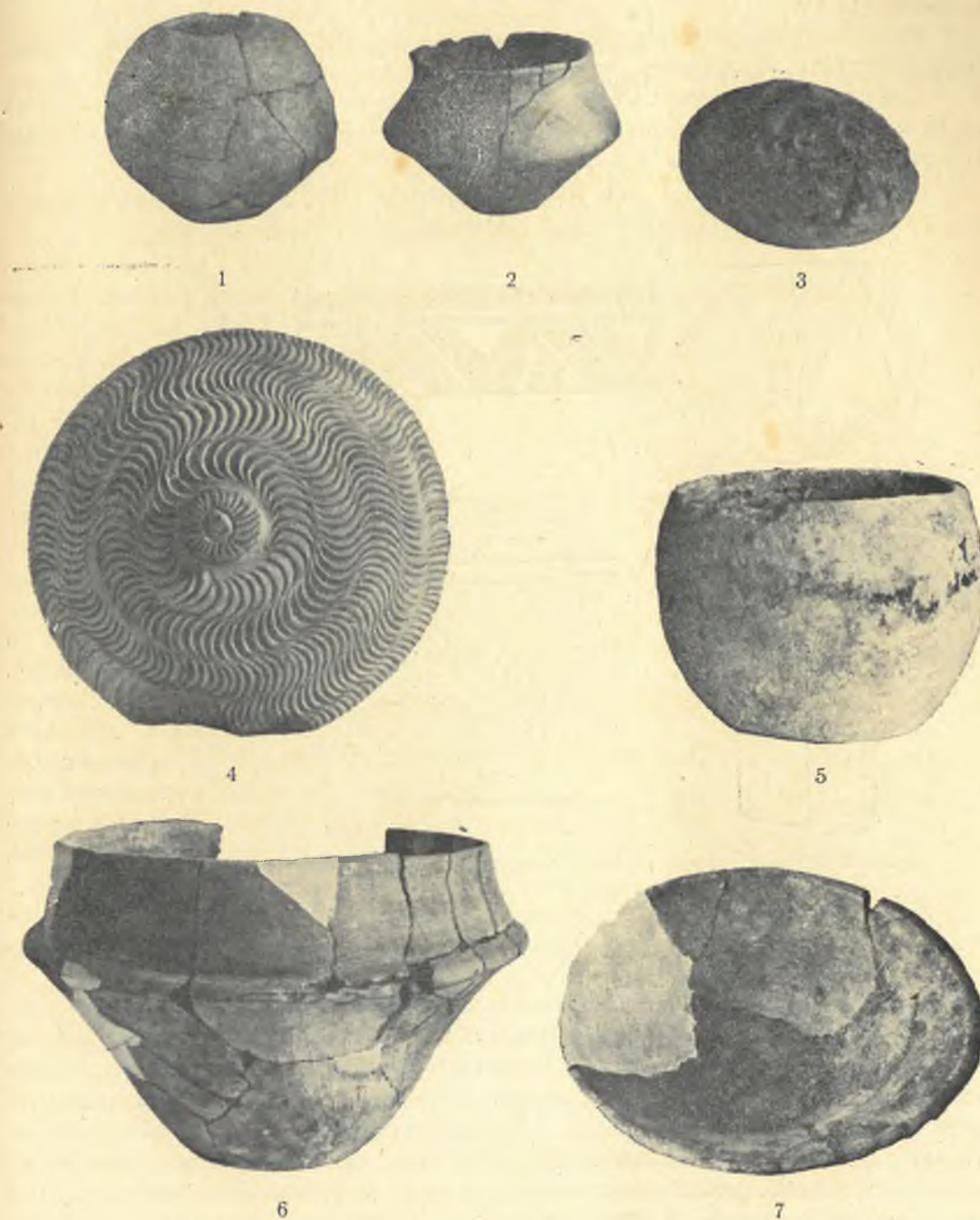
2

Обр. 128. Съдове от жилище на дълбочина 4·40 м.

Рис. 128. Посуда из жилища на глубине 4,40 м.

Повреден съд с горна заоблена и долна цилиндрична част (обр. 130, 2). Светлокафява загладена повърхност, украсена с врязани орнаменти. Диам. на устието 18 см.

Повредено съдче с двойноконусовидна форма без украса. Малко и слабо вдлъбнато дъно. Вис. 8·2 см., диам. на устието 10 см., диам. на дъното 3·8 см.

Обр. 129. Съдове от жилище № 1 на дълбочина 4·70 м.

Рис. 129. Посуда из жилища № 1 на глубине 4,70 м.

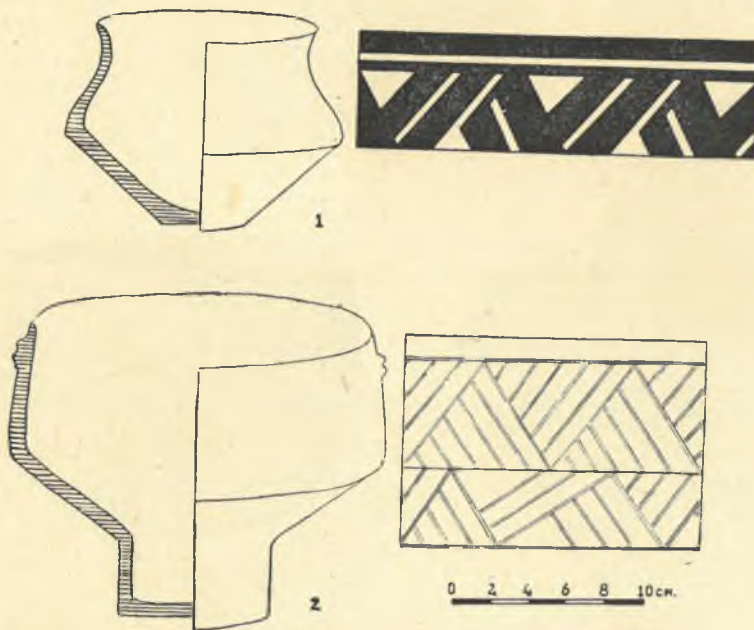
Повредена плитка паница с профилирано гърло. Светлокафява повърхност, която на места е опушена. Малко и слабо вдлъбнато дъно. Вис. 7·5 см., диам. на устието 28·2 см., диам. на дъното 5·8 см.

Възстановена голяма и дълбока конусовидна паница с равно дъно (обр. 129, 7). Светлокафява загладена повърхност. Вис. 9·5 см., диам. на устието 34·2 см., диам. на дъното 13 см.

Малка паничка със загладена сивокафява повърхност. Равно дъно. Вис. 3·5 см., диам. на устието 10 см., диам. на дъното 3 см.

Възстановен малък съд с кълбовидна форма и тесен отвор на устието (обр. 129, 1). Груба керамиденочервена повърхност. Малко и вдлъбнато дъно. Вис. 12 см., диам. на устието 4·8 см., диам. на дъното 5 см.

Малко съдче с широко устие и равно дъно (обр. 129, 5). Груба сива повърхност. Вис. 8·5 см., диам. на устието 10 см., диам. на дъното 3·3 см.

Обр. 130. Съдове с развити украси от жилище № 1 на дълбочина 4·70 м.: 1) графитни; 2) врязани.

Рис. 130. Посуда с развитими украшениями из жилища № 1 на глубине 4,70 м.: 1) графитными; 2) врезанными.

Възстановен малък похлупак с перваз и седловидна дръжка (обр. 129, 3). Груба сива повърхност, украсена с релефни и вдлъбнати с пръсти линии, които отиват надясно. Вис. 6 см., диам. 14·5 см.

Малък похлупак с цилиндрична пъпковидна дръжка и жлеб (обр. 129, 4). Сив цвят. Повърхността и дръжката му са украсени с концентрични ленти, врязани с мидена черупка. Вис. 4 см., диам. 7 см.

Освен възстановените съдове, които описахме по-горе, в

жилището имаше многобройни глинени късове, които застъпват други форми съдове. Така напр. срещат се големи съдове с долна конусовидна част, среден профилиран ръб и високо гърло. Някои от тези съдове са украсени в горната си част с графитни геометрични украси. Срещат се и късове от подобни съдове, но без среден ръб, както и такива с крушовидна форма и врязани украси. Късовете от похлупаци застъпват също така различни форми. Ще отбележим само похлупаци с горна заоблена част и цилиндричен перваз от типа на тези в Салманово (Преславско). Те имат в средата на издутата си част пъпковидна дръжка. Повърхността им е украсена с графитни геометрични орнаменти. Первазът е набразден и инкрустиран с бяла боя. Друг тип похлупаци с дръжки са надраскани и боядисани с бяла боя. Графитните украси се срещат повече върху по-малките съдчета и големите тъкостенни съдове и похлупаци.

Съдове от жилище № 2 на дълбочина 4·70 м. Подобно на жилище № 1 и това жилище е било разрушено от силен пожар. Освен това то е било разравяно,

та съдовете са много начупени и късовете им се намират в голям безпорядък. Ще опишем следните цели и възстановени съдове и похлупаци:

Възстановен голям дебелостенен съд, състоящ се от долна конусовидна и горна цилиндрична част (обр. 131, 3). На долната му част има четири симетрично поставени пъпки, а върху шийната част — две дупки. На 2·5 см. от вътрешния

Обр. 131. Съдове от жилище № 2 на дълбочина 4·70 м.

Рис. 131. Посуда из жилища № 2 на дълбочина 4,70 м.

рѣб личат следи от четири симетрично разположени израстъци с вертикално пробити дупки, които са служели за задържане на похлупака. Кафявочервена грубо загладена повърхност. Равно дъно. Вис. 28 см., диам. на устието 40 см., диам. на дъното 15 см., деб. на стените 2 см.

Възстановен голям дебелостенен съд с крушовидна форма без гърло (обр. 132, 4). Върху рѣба на най-издута му част са поставени симетрично четири двойни пъпковидни израстъци, обърнати с върха си надолу. На 3 см. разстояние от рѣба на устието са разположени симетрично четири малки двойни пъпки. Сивокафява груба повърхност. Равно дъно. Вис. 37 см., диам. на устието 23·5 см., диам. на дъното 15 см.

Възстановен голям дебелостенен съд, състоящ се от долна конусовидна, средна издута и шийна цилиндрична част (обр. 132, 1). Върху средния рѣб са разположени симетрично и хоризонтално четири двойни пъпковидни израстъци. Над тях, под шийната част, се намират също четири двойни вертикални израстъци. Долната ко-

нусовидна част е украсена с отвесни релефни линии, а затворените от тях полета са отвесно надраскани. Издутата част е разделена на четири рамкирани и надраскани полета, разделени с релефна линия, които се редуват с четири гладки полета. Добре загладена и полирана шийна част. Сивокафяв цвят. Равно дъно с две дупки. Конусовидната част е пробита на две места с по две дупки, а издутата — на три места с по две дупки. Вис. 47 см., диам. на устието 22 см., диам. на дъното 16 см.

1

2

3

4

Обр. 132. Съдове от жилище № 2 на дълбочина 4,70 м.

Рис. 132. Посуда из жилища № 2 на глубине 4,70 м.

Възстановен голям съд, състоящ се от долна конусовидна, средно силно издута и шийна цилиндрична част, със слабо извит навън ръб на устието (обр. 132, 2). Върху средния ръб има четири двойни хоризонтално и симетрично поставени пъпковидни израстъци. Такива се намират и върху горния край на издутата част, само че са отвесни. Шийната част е гладко полирана, а останалата повърхност на съда е

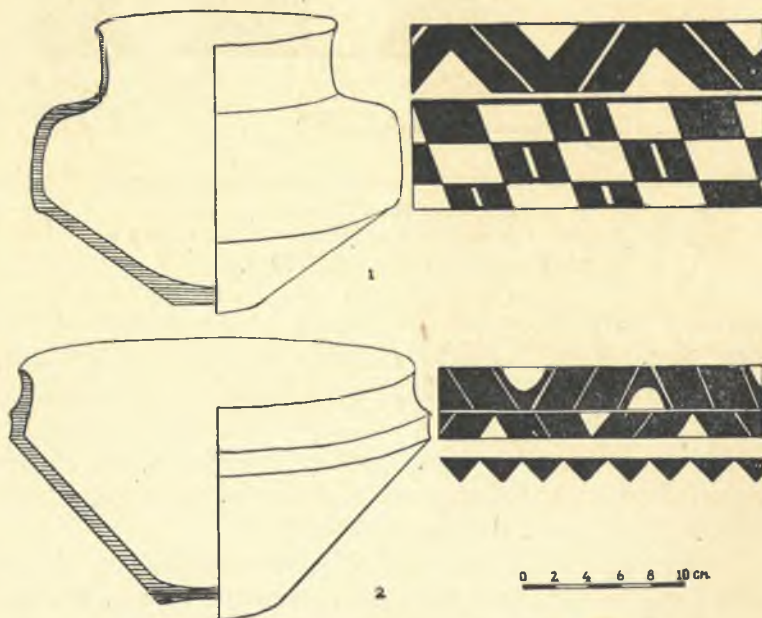
покрита с отвесни релефни линии, образувани от провличане на пръсти. Равно дъно. Вис. 43 см., диам. на устието 21 см., диам. на дъното 16 см., диам. на средната издута част 48 см.

Възстановен голям дебелостенен съд, състоящ се от долна конусовидна и горна цилиндрична част (обр. 132, 3). Върху средния ръб има четири двойни хоризонтални пъпковидни израстъци, на които отговарят четири такива, но по-малки вертикални израстъци, разположени на 4 см. от устието на съда. Средната цилиндрична част е ограничена отгоре и отдолу с по една хоризонтална релефна линия, прекъсната с вдлъбнатинки. Тя е разделена на две половини посредством две релефни отвесни линии, също прекъснати с вдлъбнатинки. Кафявочервеникава груба повърхност, напръскана с рядка глинена каша. Добре загладена вътрешност. Малко и равно дъно. Съдът е деформиран от пожар. Вис. 62 см., диам. на устието 56 см., диам. на дъното 18 см., височина само на цилиндричната част 33 см., а на конусовидната част 29 см.

Възстановен голям съд, състоящ се от долна конусовидна част, тесен среден профилиран пояс и почти цилиндрична шия (обр. 133, 2). Полирана кафява повърхност, която на места е опушена. Средният пояс и шийната част са украсени с графитни украси, които преминават отчасти и върху вътрешната страна на ръба на устието. Слабо вдлъбнато навътре дъно. Вис. 22 см., диам. на устието 37 см., диам. на дъното 11·5 см.

Възстановен дебелостенен съд, състоящ се от долна конусовидна и горна цилиндрична част (обр. 131, 1). Светлокафява груба повърхност. Равно дъно. Вис. 24 см., диам. на устието 27 см., диам. на дъното 13·5 см.

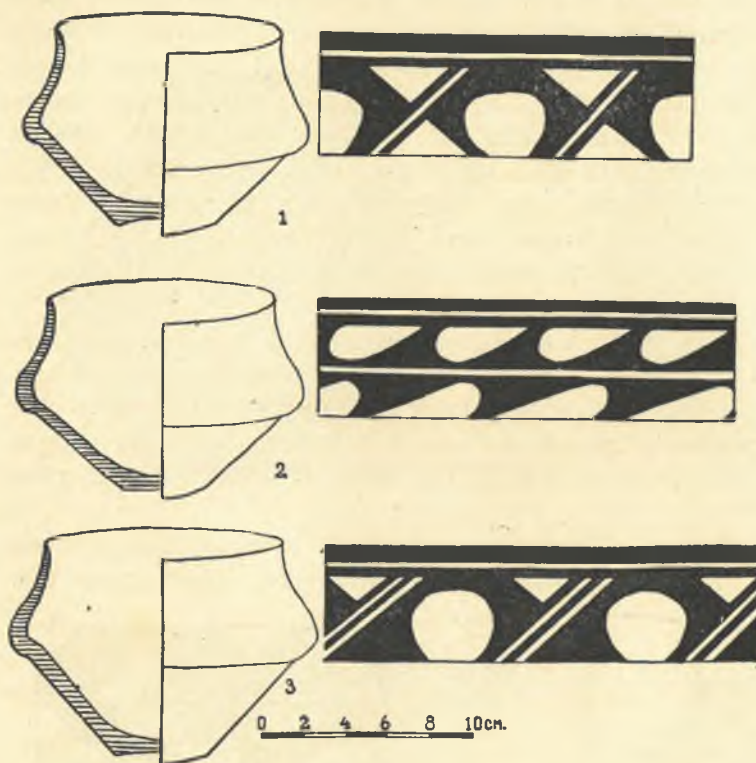
Възстановен тън-костенен съд, състоящ се от долна конусовидна, средна издута и горна почти цилиндрична част, със слабопрофилиран навън ръб на устието (обр. 133, 1). Кафява полирана повърхност. Долната част на съда е грапава и боядисана с бяла материя. Средната и шийната част са украсени с графитни орнаменти; издутата част — с ромбовидни полета в шахматен ред, а шийната — с косо поставени графитни ленти, които образуват триъгълници. Равно дъно. Вис. 17 см., диам. на устието 14·5 см., диам. на дъното 5 см.

Обр. 133. Съдове с развити графитни украси от жилище № 2 на дълбочина 4·70 м.

Рис. 133. Посуда с развитими графитными украшениями из жилища № 2 на глубине 4,70 м.

Малък съд с двойноконусовидна форма и слабо извит навън ръб на устието (обр. 134, 1). Сивокафява полирана повърхност, украсена в горната си част с графитни геометрични орнаменти. Слабо вдлъбнато дъно. Вис. 10 см., диам. на устието 11 см., диам. на дъното 4 см.

Обр. 134. Съдове с развити графитни украси от жилище № 2 на дълбочина 4-70 м.

Рис. 134. Посуда с развитими графитными украшениями из жилища № 2 на глубине 4,70 м.

врязани с мидена черупка, а долната част е надраскана с линии. Слабо вдлъбнато дъно. Вис. 8.5 см., диам. на издутата част 16.5 см., диам. на дъното 4.5 см.

Възстановено съдче с издута форма и низък профилуван ръб на устието. Керамиденочервена загладена повърхност. Върху горния край на издутата част се намира малка релефна пъпка. По две срещуположни дупки за окачване се намират при основата на ръба на устието. Малко и вдлъбнато дъно. Вис. 9.7 см., диам. на устието 8 см., диам. на дъното 3.5 см.

Възстановено малко съдче с долна конусовидна и средна издута част. Профилирано гърло. Сива опушена повърхност без украса. Малко и вдлъбнато дъно. Вис. 7.5 см., диам. на устието 6.5 см., диам. на дъното 3 см.

Възстановено малко съдче с подобна форма. Сивокафява полирана повърхност без украса. Малко и равно дъно. Вис. 6 см., диам. на устието 6.5 см., диам. на дъното 2.5 см.

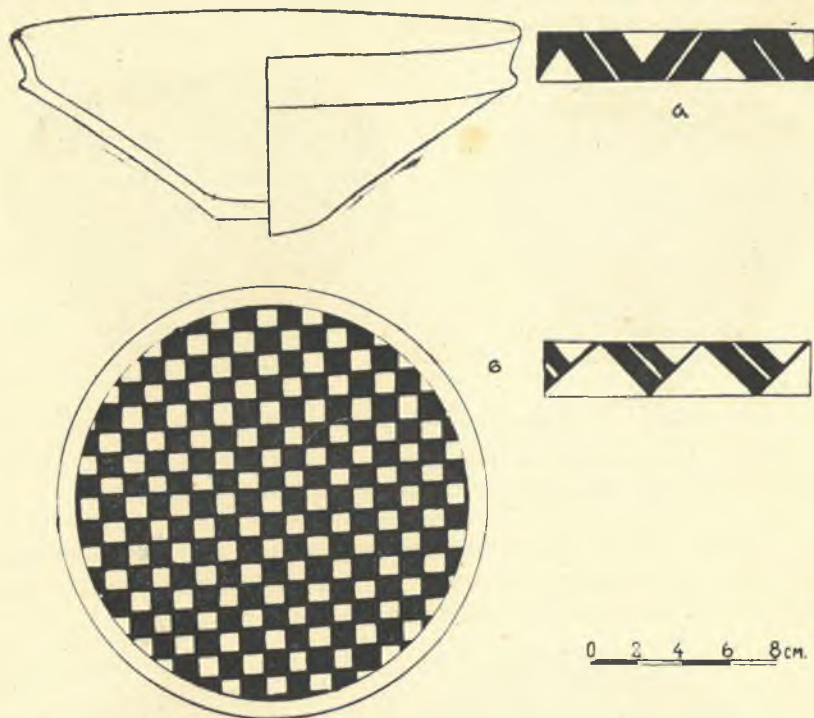
Малко съдче с подобна форма. В основата на ръба на устието по две дупчици за окачване. Сивочерна полирана повърхност. Малко и вдлъбнато дъно. Вис. 5.5 см., диам. на устието 6 см., диам. на дъното 3 см.

Две малки фрагменти с форма подобна на предишния съд (обр. 134, 2—3). Сивокафява полирана повърхност с графитни геометрични орнаменти. Вис. 7 см., диам. на устието 8 см., диам. на дъното 3 см.

Повреден съд с долна конусовидна и горна почти цилиндрична част със завит навън ръб на устието. Загладена сивокафява повърхност. Равно дъно. Вис. 9.5 см., диам. на устието 19 см., диам. на дъното 5 см.

Повредено съдче без гърло с долна конусовидна и средна издута част. Сива загладена повърхност. Средната му част е украсена с концентрични ленти,

Възстановен съд с долна конусовидна и горна издута част (обр. 131, 5). Низък профилиран ръб на устието. Върху средния ръб има четири малки хоризонтални пъпки, а над тях в горния край на издутата част — четири двойни вертикални пъпки. Червеникава повърхност, украсена с отвесни надраскани линии. Равно дъно. Вис. 10 см., диам. на устието 9·3 см., диам. на дъното 6·4 см.

Обр. 135. Съд с развита графитна украса от жилище № 2 на дълбочина 4·70 м.
Рис. 135. Сосуд с развитими графитными украшениями из жилища № 2 на глубине 4,70 м.

Възстановен съд, състоящ се от два съединени с основите си пресечени конуса и почти цилиндрично дъно (обр. 131, 4). Низък профилиран ръб на устието. Върху горния край на средната му част се намират четири малки двойни отвесни пъпки. Повърхността на съда е покрита с отвесно врязани линии. Сивочерен цвят. Равно дъно. Вис. 8·5 см., диам. на устието 10·5 см., диам. на дъното 7·5 см.

Възстановена дебелостенна и широкодънна плитка паница. Светлокафява загладена повърхност. Вис. 6 см., диам. на устието 29 см., диам. на дъното 19 см.

Възстановена малка дълбока паница със слабо извит навън ръб на устието. Сива загладена вътрешна и груба външна повърхност. Равно дъно. Вис. 6 см., диам. на устието 18 см., диам. на дъното 9 см.

Малка плитка паничка с профилиран ръб на устието и пъпка с дупка за окачване. Сива загладена повърхност. Малко и равно дъно. Вис. 3 см., диам. на устието 11·5 см., диам. на дъното 4 см.

Възстановена горна част от голям дебелостенен слабо издут съд с широко устие и низък профилиран горен ръб. Съдът е украсен с редуващи се отвесни и хоризонтални полета от широки канелюри. Повърхността му е разделена на четири части посредством четири отвесни релефни линии, прекъснати с вдлъбнатинки. Кафява повърхност. Вис. 30 см., диам. на устието 38 см., диам. на издутата част 51 см.

Повреден дебелостенен съд с долна конусовидна, средна цилиндрична част и профилиран ръб (обр. 131, 2). Отвесно врязани успоредни линии по повърхността му. Кафяв цвят.

Повреден голям дебелостенен съд с долна конусовидна, средна цилиндрична част и ниско профилирано гърло. Съдът е украсен с отвесни релефни линии. Цялата повърхност е разделена на четири полета посредством четири двойни релефни линии, прекъснати с вдлъбнатинки. Кафяв цвят.

Обр. 136. Съдове-цедилки от жилище № 2 на дълбочина 4-70 м.
Рис. 136. Сосуды-цедилки из жилища № 2 на глубине 4,70 м.

Части от голям плитък съд с профилиран среден ръб (обр. 135 а,б). Полирана кафява повърхност. Вътрешността на съда е украсена с мрежест графитен орнамент. Външният му ръб е украсен също така с графитни орнаменти.

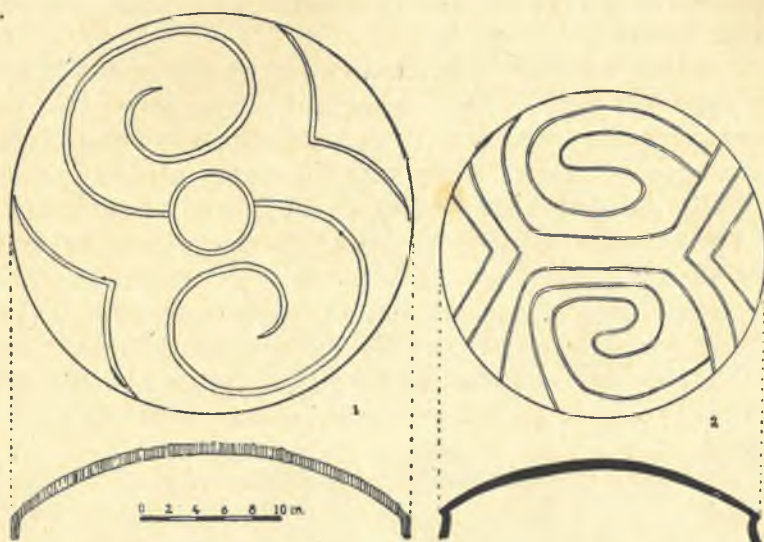

Обр. 137. Глинени похлупаци от жилище № 2 на дълбочина 4-70 м.
Рис. 137. Глиняные крышки из жилища № 2 на глубине 4,70 м.

Възстановен съд-цедилка с три крачета (обр. 136, 2). Състои се от долна конусовидна и средна издута част. Ръбът на устието е профилиран. Върху средния ръб има четири симетрични пъпки, а на горния ръб — една пъпка. Груба червеникава и надупчена навсякъде повърхност. Височина 21 см., диам. на устието 15,5 см., диам. на дъното 11 см.

Възстановен подобен съд-цедилка с конусовидна форма и четири крачета (обр. 136, 1). Груба светлокафява повърхност с отвесни релефни линии и четири пъпки, надупчен от средата надолу. Вис. 17,5 см., диам. на устието 13,5 см., диам. на дъното 11 см.

Възстановен голям похлупак със седловидна дръжка (обр. 137, 1). Груба светлокафява повърхност със релефни линии, започващи от дръжката и завити наляво. Диам. 33 см.

Обр. 138. Глинени похлупаци от жилище № 2 на дълбочина 4-70 м.:

1) релефна украса; 2) врязана украса.

Рис. 138. Глиняные крышки из жилища № 2 на глубине 4,70 м.:

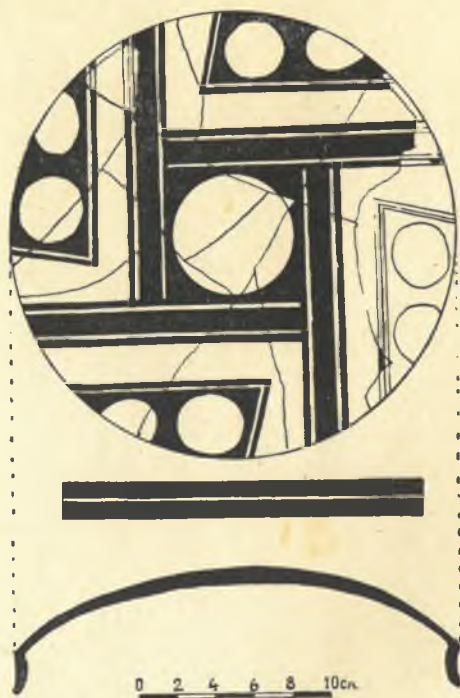
1) рельефное украшение; 2) врезанное украшение.

Възстановен похлупак със слабо издута форма и хоризонтална дръжка (обр. 137, 2). Загладена кафява повърхност, украсена с релефни линии, които са прекъснати с вдлъбнатинки, започват от дръжката и отиват наляво. Диам. 21 см.

Възстановен по-малък похлупак с полукръгла дръжка и цилиндричен перваз. Груба кафява повърхност с надраскани релефни бразди, завити наляво. Диам. 17 см.

Възстановен похлупак с издута форма, без дръжка, със цилиндричен перваз (обр. 138, 1). Гладка полирана кафява повърхност, украсена с релефни геометрични орнаменти. В средата кръг. От него излизат две релефни срещуположни волути, завити наляво. Между тях има два ъглови орнаменти. В средата на единия ъгъл е моделирана релефна пъпка. Диам. 29 см.

Възстановен похлупак с издута форма, без дръжка, с тесен цилиндричен перваз (обр. 138, 2). Полирана кафява повърхност, украсена с две врязани симетрични спирали, които образуват ленти. Между тях са врязани два двойни ъгли. В един от тях е моделирана пъпка. Диам. 23,5 см.

Обр. 139. Глинен похлупак с графитна украса от жилище № 2 на дълбочина 4-70 м.

Рис. 139. Глиняная крышка с графитным украшением из жилища № 2 на глубине 4,70 м.

Възстановен издут похлупак без дръжка, с тесен цилиндричен перваз (обр. 139). Полирана кафява повърхност с графитни геометрични украси. Первазът е украсен по същия начин. Диам. 23·5 см.

Възстановен малък похлупак с жлеб и пъпковидна дръжка. Сивочерна гладка повърхност. Диам. 10 см.

Прави впечатление голямото количество съдове с най-различна форма, големина и украса, които бяха намерени в това жилище. Подобни случаи са познати и от други селищни могили у нас. Съдовете са били изработвани и украсявани в самото жилище. Доказателство за това са намерените: глина за изработване на съдовете, кафява боя и графит за тяхното украсяване. Съдовете с надраскани, релефни и врязани украси преобладават. Съдове украсени с червена охра не бяха намерени. Много от съдовете по формата си приличат на тези от жилище № 1, което се намира наблизо. Общо взето керамиката в този жилищен хоризонт има много сходни черти с керамиката от селищните могили в североизточна България (Коджадермен до Коларозград, Салманово, Преславско, Кубрат и др.) и във Влашката равнина (Гумелница култура), която се датира от каменномедната епоха.

Предмети от глина

Обр. 140. Глинени тежести за рибарска мрежа.
(Рис. 140. Глиняные грузила для рыбацких сетей.)

Тежести за рибарска мрежа. В жилищата и боклучните ями на всички дълбочини се намериха 121 добре запазени продълговати глинени тежести с вретеновидна форма и части от такива (обр. 140). Надлъж през средата им минава тясна или по-широка кръгла дупка за нанизването им на мрежата (обр. 141). Слаби следи от изгнила тъкан бяха установени в дупките на някои от тях. Повърхността им е добре загладена. Дупките са понякога разширени в краищата си от дългата употреба на тежестите. Дължината им достига от 6 см. до 15 см., а обикновената им дебелина — от 2 см. до 4 см.

На дълбочина 4·50 м. в южната половина на сектора беше открита колективна находка от 6 подобни неупотребявани тежести (обр. 140 А).

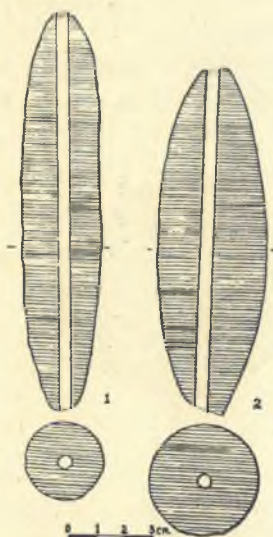
Подобни тежести за рибарска мрежа не са били намирани досега в такова голямо количество в нашите селища от новокаменната и каменномедната епоха. Доколкото те са били познати като единични глинени предмети, предназначението им не е било правилно определяно.

Прешлени. В по-малко количество (11 броя) бяха намерени кръгли

глинени прешлени с пръстеновидна форма и кръгла дупка в средата (обр. 142, 4). Те се срещат във всички дълбочини на пласта. Точното им предназначение е неясно. Един прешлен има странична дупка за окачване. Диаметърът им достига до 5—8 см.

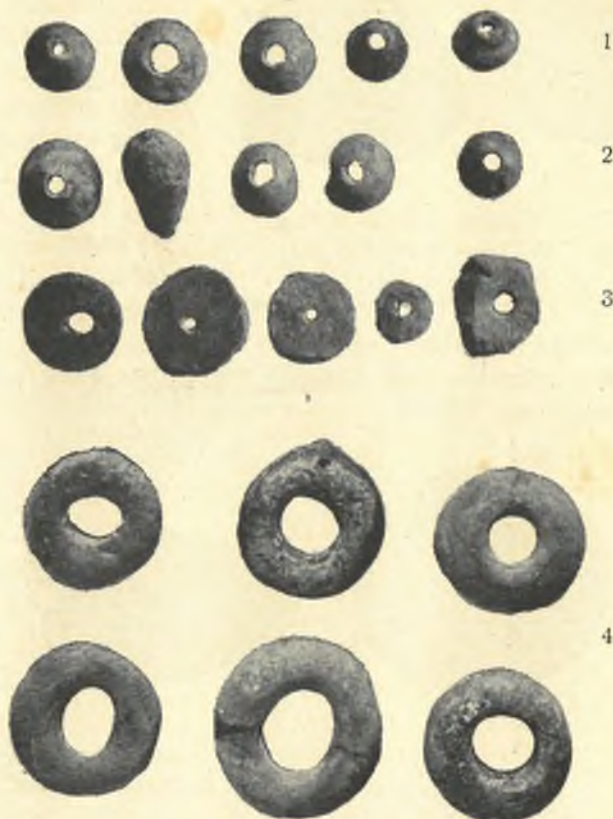
Прешлени за вретено. Глинените прешлени за вретено се намират в жилищата и боклучните ями (обр. 142, 1—2). В жилището на дълбочина 1·20 м. бяха намерени 6 прешлени. Прешлените имат двойноконусовидна форма и са без украси. Диаметърът им достига до 5 см., а дебелината от 2 см. до 4 см.

Прешлени за вретено са правени и от късове от глинени съдове (обр. 142, 3).

Обр. 141. Разреси на тежести за рибарска мрежа.

Рис. 141. Разрезы грузил для рыбацких сетей.

Обр. 142. Глинени прешлени.

Рис. 142. Глиняные пряслища.

Тежести за стан. Глинените тежести за стан се намират също така в жилищата и боклучните ями, но сравнително по-рядко. Намерени са само 6 броя. В жилището на дълбочина 1 м. се намери глинена тежест с пирамидална форма и дупка в горния край (обр. 143, 2). Ширина на основата 8·5 см., височина 11 см.

От жилището на дълбочина 1·20 м. произхожда глинена тежест с елипсовидна форма и дупка в горния край (обр. 143, 1). Вис. 12 см., шир. 8 см., деб. 5 см.

Лампички. На дълбочина до 2·70 м. се намериха три глинени лампички с двойноконусовидна форма. На върха на горния конус има малка дупчица за фитил. Лампичките са без дъна.

Лампичка от дълбочина 1·20 м. с недобре загладена повърхност, която на места е опушена (обр. 144, 3). Вис. 5 см., диам. 6·5 см., диам. на дупката 0·6 см.

Лампичка от дълбочина 1·50 м. със загладена светлокафява повърхност (обр. 144, 1). Вис. 5·5 см., диам. 6·5 см., диам. на дупката 0·7 см.

1
Обр. 143. Глинени тежести за стан.
Рис. 143. Глиняные грузила для ткацкого станка.

Лампичка от дълбочина 2·70 м. Върху недобре загладената ѝ повърхност има следи от червена охра (обр. 144, 2). Вис. 3 см., диам. 6·5 см., диам. на дупката 0·6 см.

Лъжици. Намерени бяха две добре запазени глинени лъжици и пет дръжки от лъжици. Дръжките имат плоско или обло сечение. В разширения си край имат една или две дупки за окачване. Ще опишем двете добре запазени лъжици.

Плитка лъжица с елипсоидна форма и малка дръжка от дълбочина 2·20 м. (обр. 145, 1). Дълж. 7·7 см., шир. 5·5 см. дълб. 0·9 см.

Дълбока лъжица с елипсоидна форма и плоска дръжка с разширен край, снабдена с дупка за окачване (обр. 145, 2). Намерена на дълбочина 3·5 м. Дълж. 8 см., шир. 4 см., дълб. 1·7 см.

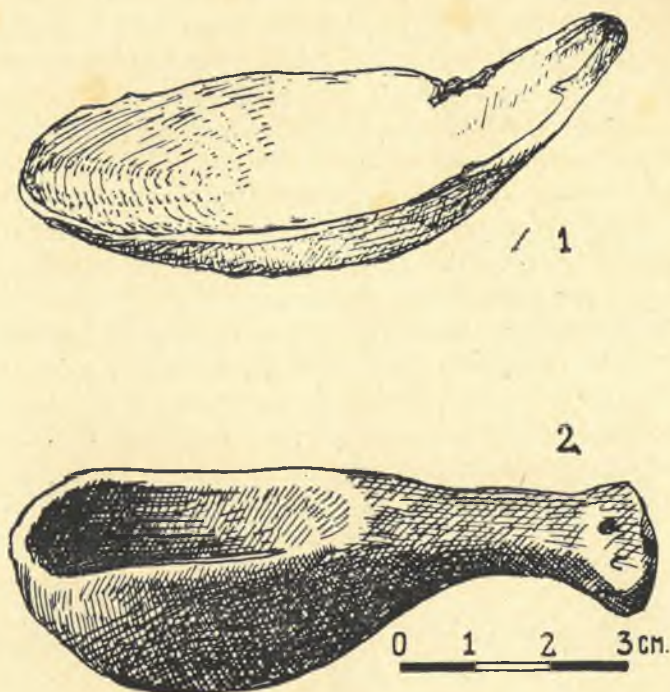
1 2 3
Обр. 144. Глинени лампички.
Рис. 144. Глиняные лампочки.

Глинени предмети с неизвестно предназначение

Глинени плочки. При разкопките през 1949 год. бяха открити в боклучните ями и по-рядко в жилищата на дълбочина от 3·5 м. до 4·70 м. 6 броя добре запазени глинени плочки и части от тях, които са орнаментирани от двете страни. Плочките се намират за пръв път в такова количество само в Русенската селищна могила. До тяхното намиране бяха известни само единични случаи.¹ Тяхното предназначение, тъй като засега се явяват като изолирани находки, не е още определено. Затова ние ще опишем подробно по-добре запазените от тях, за да стане възможно и тяхното по-правилно тълкуване.

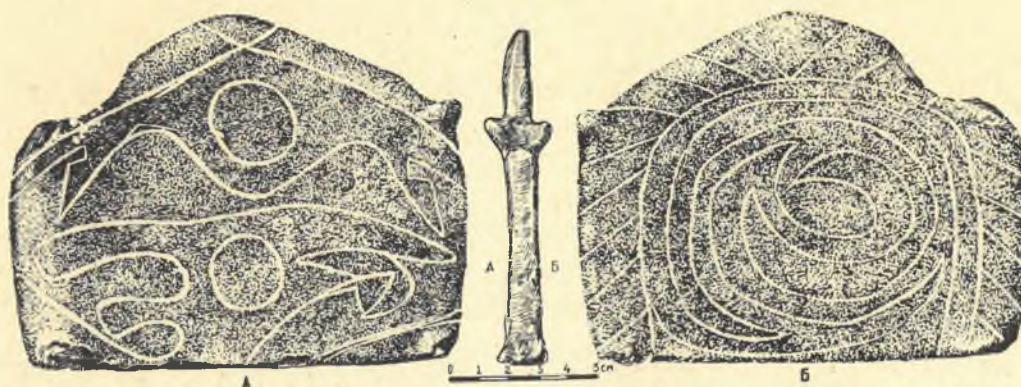
Плоска плочка с петоъгълна форма, намерена в боклучна яма на дълбочина 4·40 м. (обр. 146). Плочката е направена от сивочерна глина. Тя е добре запазена. Отчупен е само горния ѝ ляв ръб. Има равна основа, широка 1·5 см., на която може да стои изправена. За по-голяма устойчивост отстрани в двата ѝ края е моделиран

¹ Р. Попов, Коджадерменската могила при гр. Шумен. ИАД VI, 1916—1918, 147 сл., обр. 159; В. Миков, Могилата при с. Султан (Поповско). ГНМ 1922—1925, 46, обр. 83.

Обр. 145. Глинени лъжици.

Рис. 145. Глиняные ложки.

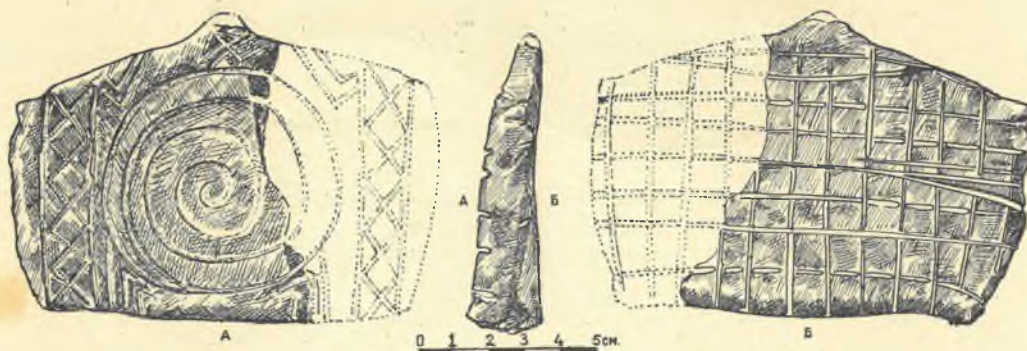
Обр. 146. Глинена плочка.

Рис. 146. Глиняная плитка.

по един малък страничен израстък, който е счупен, но личи мястото му. Подобни пъпковидни израстъци има и в горните странични ъгли. Десният израстък е запазен. В този си вид плочката наподобява предна фасада на жилище с фронтонен покрив. Двете ѝ загладени плоскости са украсени с врязани геометрични орнаменти, инкрустирани с бяла материя, която е запазена само на някои места. Свободните полета между тях са оцветени с червена охра, следи от която са също така запазени.

Предната плоскост (А) е украсена по следния начин: Успоредно на склоновете на фронтона са врязани две прави линии, които се пресичат при върха. Под ъгъла на пресичането им е врязан кръг. Под кръга се намира крива вълнообразна линия с две симетрични половини. В средата на долната половина е врязан също така кръг, около който майсторът се е опитал да вреже, подобно на горната половина, крива спираловидна линия с две симетрични половини.

Вътрешността на задната плоскост (Б) е изпълнена от врязана спирала, която започва от десния край. След като прави пет връщания под остър ъгъл, спиралата излиза успоредна на себе си там, откъдето е започнала. Пространството извън спиралата е изпълнено с косо врязани спрямо нея и успоредни помежду си резки, които са разположени симетрично в двете половини на плочката. Вис. 11·5 см., дълж. при основата 14 см., деб. при основата 1·5 см., а в горния край 1 см.

Обр. 147. Глинена плочка.

Рис. 147. Глиняная плитка.

Половина от плоска плочка, намерена в боклучен насип на дълбочина 4·15 м. (обр. 147). Направена от сивочерна глина. Повърхността ѝ е груба. Формата ѝ е подобна на първата плочка. Страничните издатъци са отчупени.

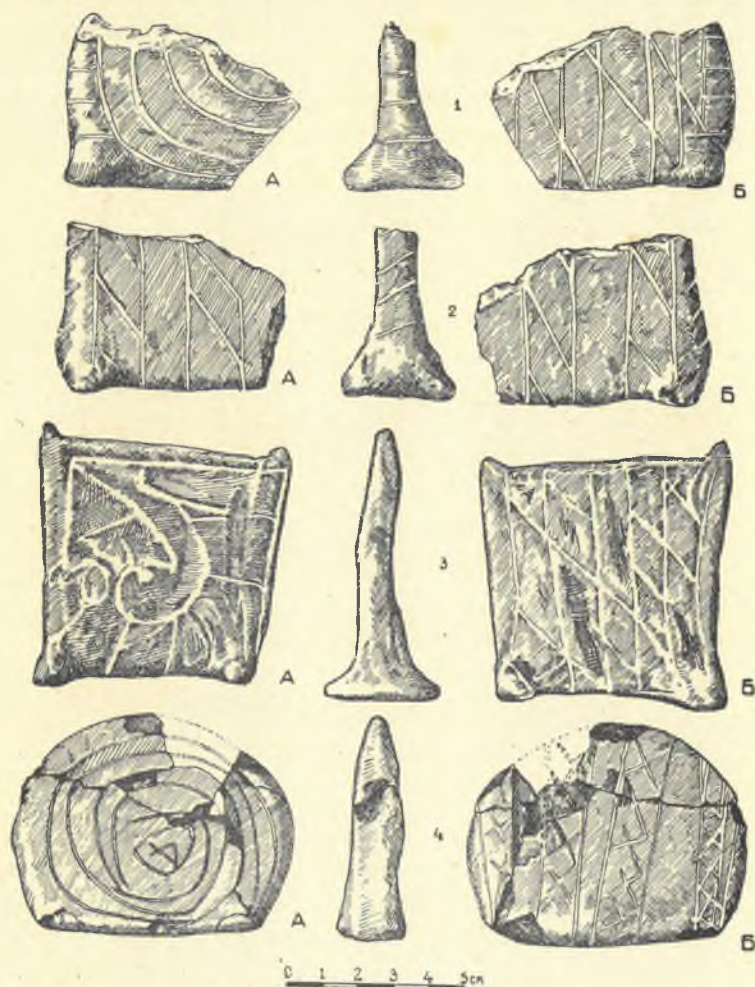
Предната ѝ плоскост (А) е украсена с врязана спирала, която заема централната част на плочката. От двете ѝ страни са врязани симетрични ленти с мрежест орнамент. Свободните полета около спиралата са изпълнени с врязани и успоредни помежду си ъгли. Врязаните орнаменти са били изпълнени с червена охра, следи от която са запазени на места.

Задната плоскост (Б) е изпълнена с мрежест орнамент. Следи от инкрустация не се забелязват. Вис. 8 см., дълж. при основата 8 см., деб. при основата 1·5 см., а при върха 1·2 см.

Възстановена плоска плочка, намерена наблизо до югозападния ъгъл на жилище № 2 на дълбочина 4·70 м. (обр. 148, 4). Изработена е от добре пречистена светложкафява глина. Формата ѝ е подобна на първите две плочки. Краищата ѝ са заоблени. Има разширена основа, за да може да стои изправена. Страничните ѝ изра-

стъци са отчупени. Предната ѝ плоскост (А) е украсена с две врязани спирали, вписани една в друга, а задната плоскост (Б) — с врязани ленти, които през една са изпълнени с мрежест орнамент. Вис. 6 см., дълж. при основата 6·5 см., най-голяма дължина 7·8 см., деб. при основата 1·8 см., а обикновената ѝ дебелина 1·2 см.

Част от подобна плочка, намерена на дълбочина 3·90 м. (обр. 148, 1). Полирана повърхност. Страничните пъпковидни израстъци при основата са добре моделирани. Едната плоскост (А) е украсена с врязан спираловиден орнамент, а другата (Б) —

Обр. 148. Глинени плочки.

Рис. 148. Глиняные плитки.

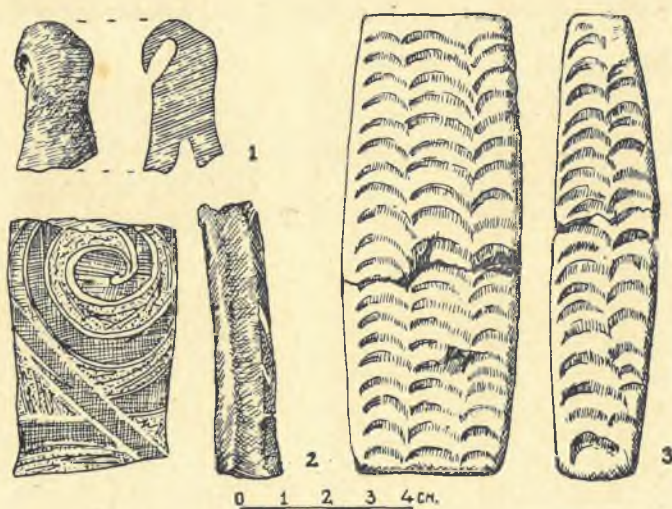
с мрежест орнамент. Страничният ръб е украсен с три врязани линии. Вис. 4·2 см., дълж. при основата 4·5 см., деб. при основата 1·6 см.

Част от подобна плочка, намерена на дълбочина 4·15 м. (обр. 148, 2). Гладка полирана повърхност. Добре развити странични пъпковидни израстъци. Двете плоскости (А—Б) са украсени с отвесни врязани ленти, които са изпълнени с коси линии. Вис. 4·2 см., дълж. при основата 5·5 см., деб. 1·7 см.

Плоска плочка, намерена в боклучен насип на дълбочина 4·40 м. в северния край на сектора (обр. 148, 3). Неправилна четириъгълна форма. Разширена основа с

запазени странични пъпковидни израстъци за закрепване на плочките. Горните краища завършват с малки пъпковидни израстъци. Двете ѝ плоскости са излъскани и на места повредени. Едната плоскост (А) е украсена с врязана волута, която е рамкирана от три страни. От волутата към рамката излизат радиални резки. Върху другата страна (Б) са изобразени пет вертикални врязани ленти с коси линии в тях. Вис. 6·5 см., дълж. при основата 6·2 см., деб. при основата 1·2 см., деб. в горната част 0·7 см.

Както казахме вече, по формата си повечето от плочките наподобяват вероятно предна и задна фасада на жилище с повече или по-малко заоблен фронтонен покрив. Спираловидната и праволинейна украса от двете страни на плочките представя вероятно украсата на жилището от това време, стените на което често пъти са били рисувани.¹ Тя има символично значение. Глиненият модел на жилище от

Обр. 149. Глинени предмети.

Рис. 149. Глиняные предметы.

Коджадермен при Коларовград² има отчасти същата орнаментика. До момента, когато ще разполагаме с повече подобни плочки, чийто обстоятелства на намиране да са по-добре познати, ние ще трябва да ги считаме за глинени предмети, свързани с култа към жилището (домашното огнище).

Долна част от глинен предмет (обр. 149, 2). Предметът има четириъгълна плоска форма и е намерен на дълбочина 2 м. Предната му страна е украсена с част от врязана волута и други геометрични орнаменти, които са надраскани, боядисани с червена охра и ограничени с бяла инкрустация. Вис. 5·5 см., шир. 3·8 см., деб. 1·8 см.

Предмети с призматична форма. На различни дълбочини и най-вече от 3 м. до 4·70 м. се намериха 6 добре запазени и фрагментирани глинени предмети с призматична форма. Ще опишем само един от тях.

¹ М и к о в, Могилата при с. Султан (Поповско), табл. I; Непубликувани материали от селищната могила до с. Караново (Новозагорско) в Народния археологически музей в София.

² П о п о в, Коджадерменската могила, 134, обр. 136 и табл. VI, 9.

Предметът е намерен на дълбочина 3·90 м. в северната половина на сектора (обр. 149, 3). Украсен е от всички страни с помощта на мидена черупка. Дълж. 10·5 см., шир. 3·8 см., деб. 2·3 см.

1

2

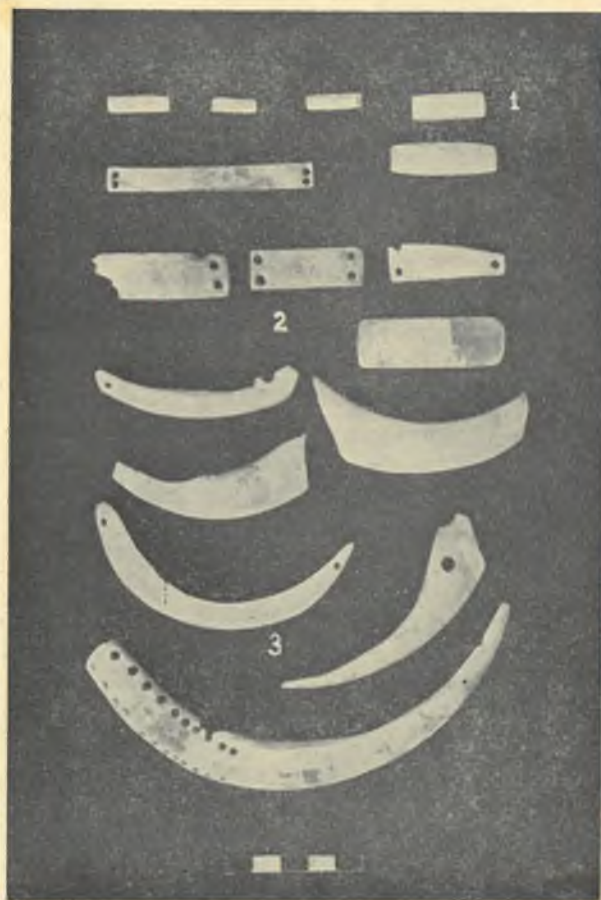
3

Обр. 150. Глинени модели на човешки крака.
Рис. 150. Глиняные модели человеческих ног.

Обр. 151. Части от гривни от черупката на мида *Spondylus*.
Рис. 151. Части браслета из раковины устрици *Spondylus*.

Цилиндричен предмет (обр. 149, 1). Малък предмет, намерен на дълбочина 4·15 м. Цилиндрична форма с заоблен разширен край, в който е пробита косо дупка на дълбочина 0·5 см. Основата е слабо вдлъбната и има плитка дупка (1 см.). Подобни предмети са познати и от други селищни могили. Вис. 3·5 см., шир. 1·8 см.

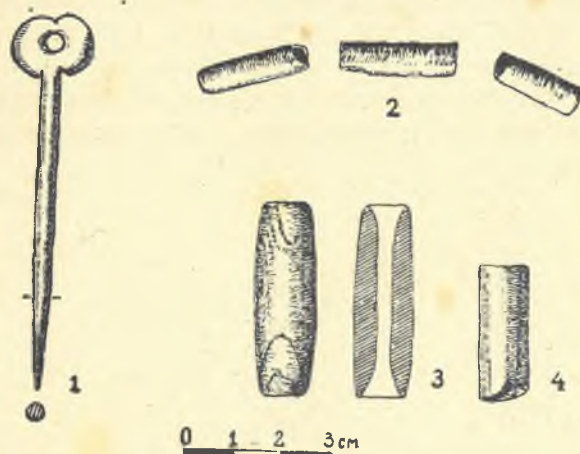
Обр. 152. Накитни предмети.
Рис. 152. Предмети за украшения.

Глинен модел на човешки крак (обр. 150, 1). В жилището на дълбочина 1·20 м. беше намерен един добре запазен глинен предмет с форма на модел на човешки крак. Моделът има керамиденочервена полирана повърхност. В горния му край е пробита дупка, която излиза косо от вътрешната страна. Дълж. 13 см., най-голяма ширина на ходилото 5·5 см., вис. 10 см. В същото жилище беше намерена част от подобен предмет (обр. 150, 2).

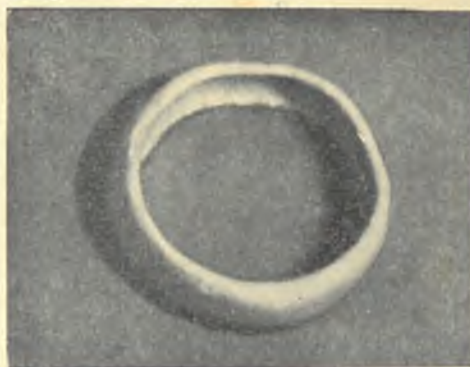
На дълбочина 2·90 м. в боклучна яма беше намерена задна част от подобен предмет (обр. 150, 3). Направен е от черна глина. В горния му край е пробита хоризонтална дупка. Дълж. 9 см., вис. 10 см., шир. 6·5 см.

Накити

Намерени бяха голям брой (25 екземпляри) части от гривни с правоъгълно сечение, направени от средиземноморската мида *Spondylus* (обр. 151). Някои от грив-

Обр. 153. Накитни предмети.
Рис. 153. Предмети за украшения.

Обр. 154. Златна халка от жилище № 1 на дълбочина 4.70 м. (увеличена).

Рис. 154. Золотое кольцо из жилища № 1 на глубине 4,70 м.

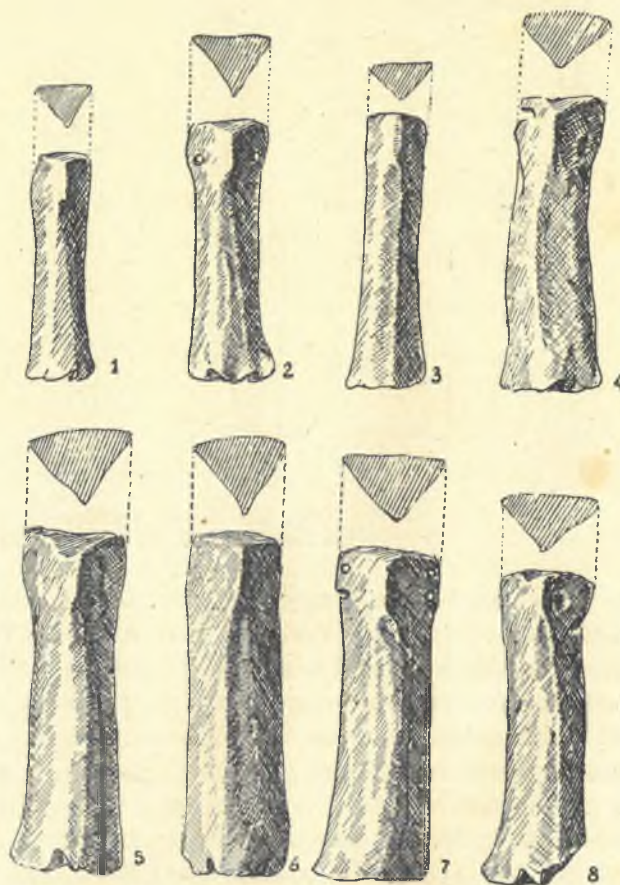
ните имат дупки в двата си края. От черупките на тази мида са били изработвани продълговати маниста с кръгло сечение (обр. 152, 1 и 153, 2—4). Пробити черупки от речни миди са били използвани като наниз.

Намерени бяха няколко маниста и части от гривни, направени от мрамор.

От зъбите на глиган са били изработвани тънки правоъгълни пластинки, някои от които имат по две дупки в краищата си (обр. 152, 2). От такива зъби били правени и други украшения (обр. 152, 3).

От кост са били правени игли с детелиновиден завършек, който има дупка в средата (обр. 153, 1).

В югозападната периферия на жилище № 1 от дълбочина 4.70 м. между опожарената мазилка беше намерена златна халкичка, направена от тънка пластинка със слабо завит навътре ръб (обр. 154). Диамет. 1.9 см., тежи 5 грама.

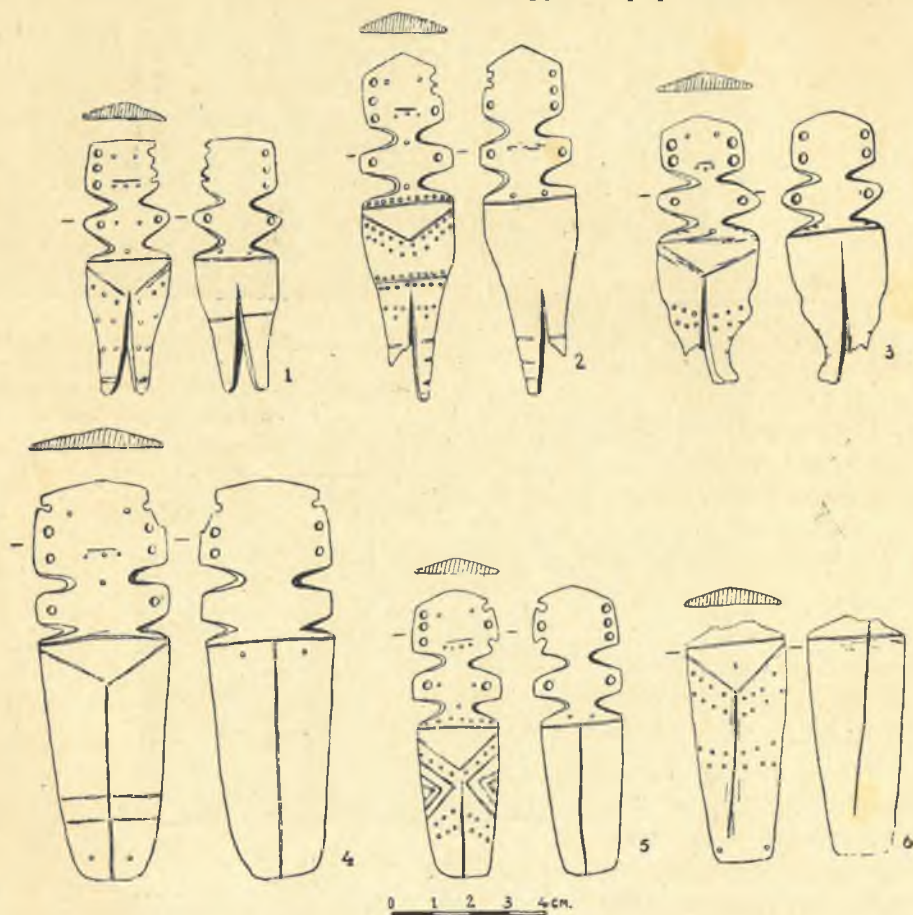

Обр. 155. Триъбести костени човешки фигурки.
Рис. 155. Трехгранные костяные человеческие фигурки.

Идолна пластика

При разкопките през 1948-49 год. бяха намерени голямо количество цели и фрагментирани човешки и животински фигурки, изработени от кост и глина. Поради голямото им разнообразие и обстоятелството, че между тях са застъпени някои порядко срещащи се типове у нас, ние ще ги разгледаме по-подробно. При тяхното описание и класифициране ще се придържаме към досегашните схеми.

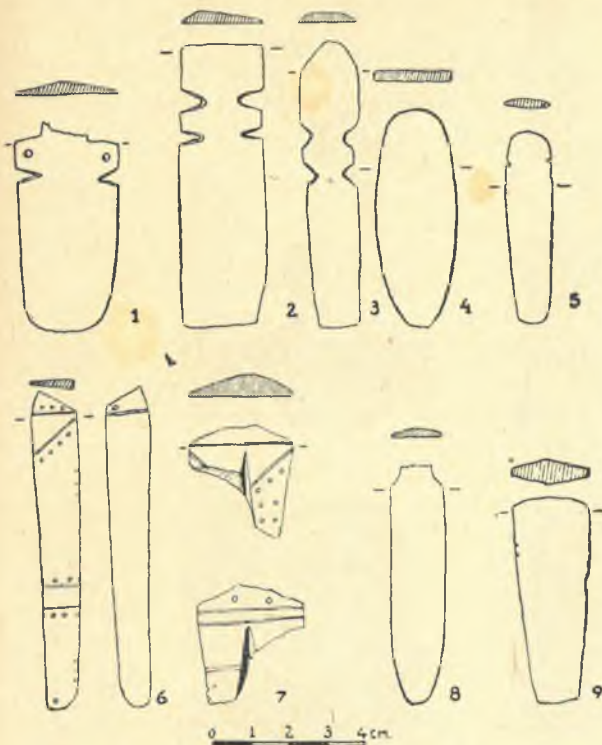
Човешки фигурки от кост. По своята форма човешките фигурки, изработени от кост, могат да се разделят на три групи: триръбести, плоски и корубести.

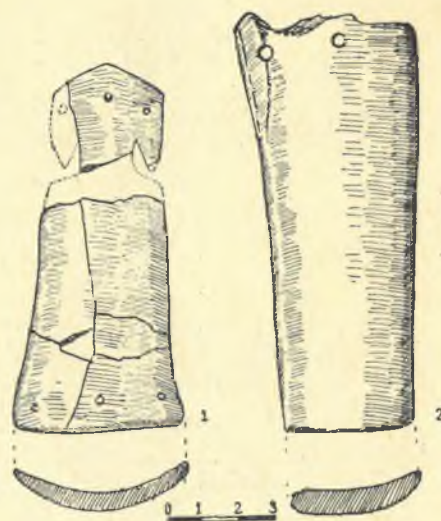
Обр. 156. Плоски костени човешки фигурки.
Рис. 156. Плоские костяные человеческие фигурки.

Триръбести фигурки (обр. 155). В боклучните насипи около жилищата на дълбочина от 1·80 м. до 3·30 м. бяха намерени 8 броя триръбести фигурки. Пет от тях произхождат от 1·80 м. до 2 м. дълбочина, две — от 2·50 м. и една — от 3·30 м. Направени са от стъпалните кости на различни животни. Основата само на три от тях е заравнена. Те представят човешкото тяло по най-схематичен начин. При тяхното изработване особено внимание е обърнато на лицевата част, която се състои от две плоскости, които се пресичат и образуват носа. Последният има форма на птича човка. Три от фигурките от дълбочина 2 м. имат в ушната си част по една или по две дупки. Височината на най-малката фигурка е 5 см., а на най-голямата — 8 см.

Плоски фигурки. Намерени бяха 15 цели и фрагментирани плоски фигурки. Подобно на първата група те се срещат също в боклучните ями на дълбочина от 1·40 м. до 4·70 м. Изработени са от разцепени животински кости, между другото и от ребрени кости. Седем фигурки са почти напълно запазени. На другите липсват долна част от крак или частици от ушната част. Лицевата им част е изпъкнала, а задната плоска. Цветът им е в зависимост от костта, от която са изработени. Застъпени са всички познати досега типове.¹ Лицевата им и по-рядко задната страна

Обр. 157. Плоски костени човешки фигурки.
Рис. 157. Плоские костяные человеческие фигурки.

Обр. 158. Корубести костени човешки фигурки.
Рис. 158. Изогнутые костяные человеческие фигурки.

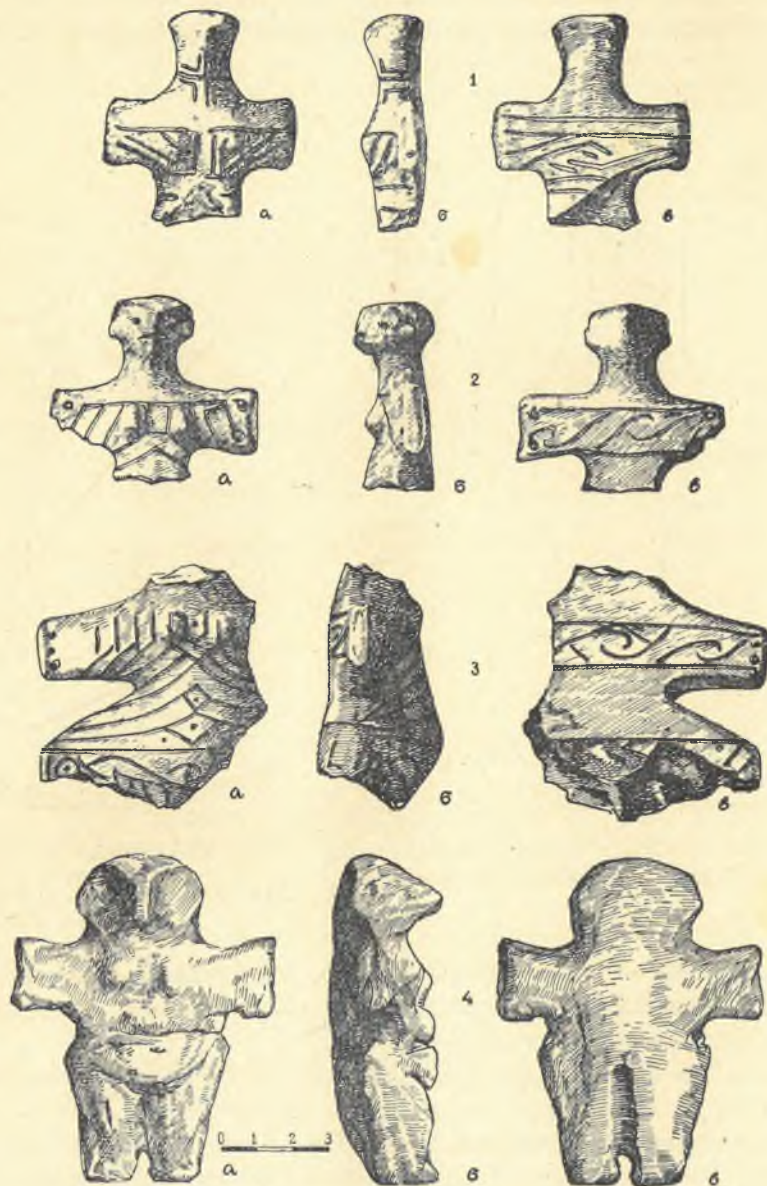
са украсени с резки и вдлъбнатинки, които подчертават различните части на човешкото тяло. Височината им достига от 6·5 см. до 10·5 см. По-надолу описваме костемите плоски фигурки по дълбочини.

Добре запазена фигурка, намерена на дълбочина 1·40 м. в източния край на сектора (обр. 156, 1). Добре загладена светложълта повърхност. Десната ушна част е отчупена. Слабо профилирана лицева страна. От двете страни на ушната част са пробити по три дупчици. Очите, гърдите и пъпът са предадени с плитки вдлъбнатинки. Устата е очертана с една хоризонтална рязка и три вдлъбнатинки под нея. Краката са разделени, а стъпалните им части са очертани с хоризонтални резки. Те са украсени с три реда вдлъбнатинки. Половият триъгълник е очертан с врязани линии. Седалищната част е ограничена с две рязки. Над горната рязка има две вдлъбнатинки. Вис. 6·5 см., шир. 2·3 см., деб. 0·3 см.

¹ В. Миков, Идолната пластика през новокаменната епоха в България. ИАИ VIII, 1934, 202 сл.

Плоска фигурка без глава с заоблен коремокрайщник (обр. 157, 1). Направена от ребрена кост. Произхожда от 2 м. дълбочина. Сив цвят. Две дупки на гръдната част. Без украса. Вис. 5·5 см., шир. 2·6 см.

Добре запазена подобна фигурка с четириъгълна форма от 2·20 м. дълбочина (обр. 157, 2). Вис. 7·4 см., шир. 2·2 см.

Обр. 159. Глинени човешки фигурки.

Рис. 159. Глиняные человеческие статуетки.

Добре запазена фигурка, намерена на 2·20 м. дълбочина в северозападния край на сектора (обр. 156, 4). Светложълт цвят. Слабо изпъкнала лицева част, която е добре загладена и полирана. В ушната част са пробити от двете страни по три дупки, най-горната от които е отчупена. Ръцете са предадени с по една дупка.

Очите и адамовата ябълка са предадени с вдлъбнатинки, а устата — със слаба рязка и вдлъбнатинки. Половият триъгълник е очертан с резки. Краката са очертани също така с рязка, която започва от долната част на половия триъгълник. Колената ѝ са загатнати с по две хоризонтални резки, а стъпалните части — с по една вдлъбнатинка. Върху задната страна на коремокрайщника е врязана една хоризонтална линия, под която се намират две вдлъбнатинки, представлящи седалищната част. Краката са разделени с отвесна линия, която започва от средата на хоризонталната линия. Вис. 10·5 см., шир. 3·5 см.

Коремокрайщник на фигурка със светложълт цвят от 2·50 м. дълбочина (обр. 156, 6). Слабо изпъкнала предна част и равна задна страна, които са добре загладени и полирани. Краката са разграничени с несръчно врязана рязка. Бедрената част е

Обр. 160. Глинени човешки фигурки.
Рис. 160. Глиняные человеческие
статуетки.

Обр. 161. Глинени човешки фигурки.
Рис. 161. Глиняные человеческие
статуетки.

украсена с по два реда вдлъбнатинки, а стъпалната част е отбелязана с по една вдлъбнатинка. Върху задната страна са врязани една хоризонтална и една отвесна линия. Последната разграничава краката. Вис. 6·3 см., шир. 2·6 см.

Добре изработена и запазена фигурка, намерена на 2·50 м. дълбочина в северо-източния край на сектора (обр. 156, 5). Слабо изпъкнала лицева страна. Светложълта полирана повърхност. В областта на ушите са пробити от двете страни по три дупчици, две от които в дясната страна са отчупени. Очите, гърдите и пъпът са предадени с вдлъбнатинки. Над и под половия триъгълник има един ред вдлъбнатинки, а на колената — два реда вдлъбнатинки. В областта на хълбоците от двете страни са врязани по три триъгълни резки. Над поязната рязка от задната страна има две вдлъбнатинки. Краката са разграничени с отвесна рязка. Вис. 7·5 см., шир. 2·3 см., деб. 0·4 см.

Добре изработена фигурка от 2·50 м. дълбочина (обр. 156, 2). Десният крак е отчупен под коляното. Силно профилирана лицева част и плоска задна страна.

Восъчножълт цвят. Две от дупчиците в лявата ушна област са отчупени. Очите, адамовата ябълка и пъпът са предадени с вдлъбнатинки, а устата — с хоризонтална рязка и три вдлъбнатинки под нея. Краката са разделени. Колената им са означени с по четири вдлъбнатинки, а глезените — със странични резки. Над половия триъгълник има един ред, а под него два реда вдлъбнатинки. Между половия триъгълник и колената се намира една връзана линия с по един ред вдлъбнатинки от двете ѝ страни. Над поязната линия, върху задната страна се намират две вдлъбнатинки. Вис. 9.1 см., шир. 2.5 см., деб. 0.6 см.

Добре запазена плоска фигурка с рогов цвят, намерена на 2.65 м. дълбочина в източната половина на сектора (обр. 157, 3). Схематично представяне на човешкото тяло без подробности. В левия долен ръб личат следи от окислена мед. Вис. 7.5 см., шир. 1.6 см.

Обр. 162. Глинени човешки фигурки.
Рис. 162. Глиняные человеческие статуетки.

Костена пластинка за приготвяне на плоска човешка фигурка (обр. 157, 9). Плитки резки в горния край за изрязване главата на фигурката. Намерена на дълбочина 2.90 м. Вис. 5.4 см., шир. 1.9 см.

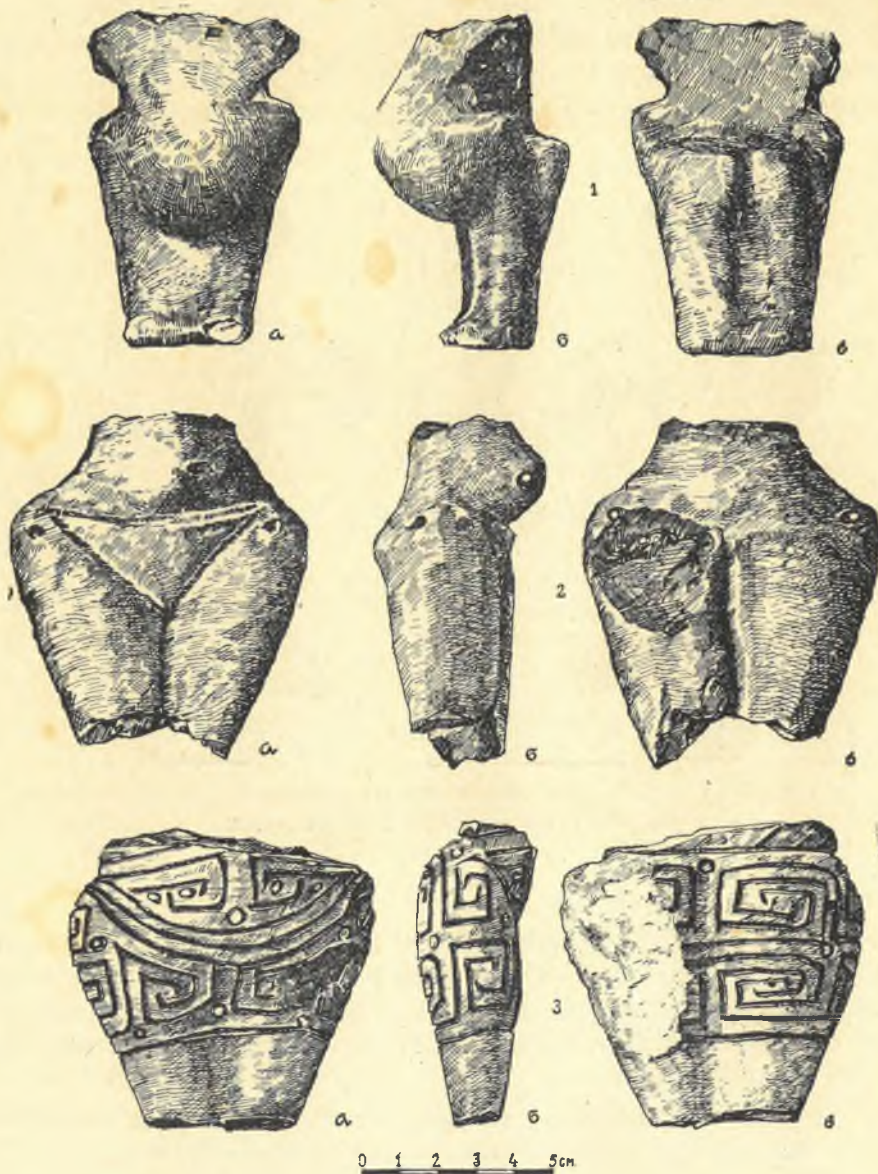
Подобна костена пластинка от същата дълбочина (обр. 157, 4). Вис. 5.2 см., шир. 2 см.

Ляв крак от плоска фигурка с орнаменти (обр. 157, 6). Намерена на дълбочина 3.30 м. Вис. 8.5 см., шир. 1.2 см.

Добре запазена фигурка, намерена на 3.50 м. дълбочина в североизточния край на сектора (обр. 156, 3). Десният крак отчупен под коляното. Силно профилирана лицева страна. В областта на ушите са пробити от двете страни по две дупки. Очите и пъпът са предадени с вдлъбнатинки, а устата — с хоризонтална рязка и три вдлъбнатинки под нея. Краката са разделени. Стъпалната им част е добре изрязана. Колената са подчертани с два реда вдлъбнатинки. Върху задната страна са изрязани

хоризонтална поясна линия и друга отвесна линия, която разделя краката. Вис. 7 см., шир. 2·6 см., деб. 0·6 см.

Част от коремокрайщник с кафява полирана повърхност (обр. 157, 7). Намерена на 4·40 м. дълбочина.

Обр. 163. Глинени човешки фигурки.

Рис. 163. Глиняные человеческие статуетки.

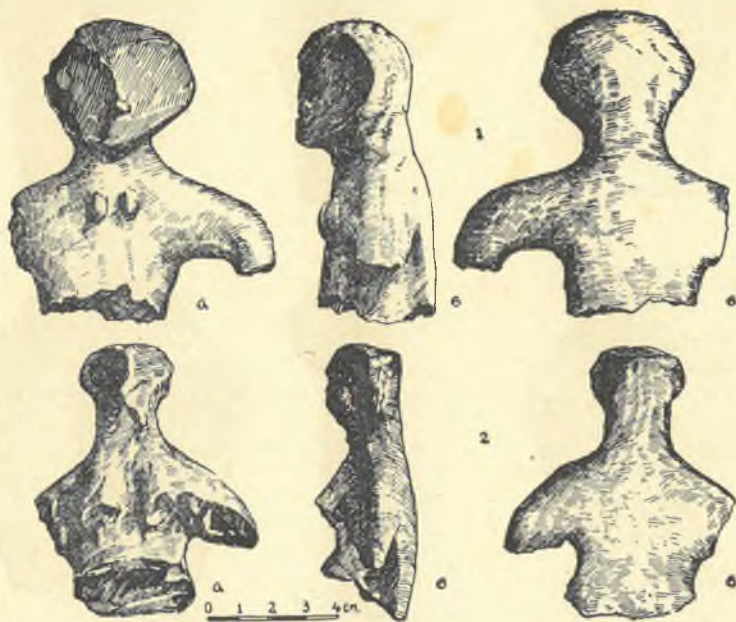
Горна част от плоска фигурка, намерена на 4·40 м. дълбочина.

Коремокрайщник на плоска фигурка, направена от цепено ребро (обр. 157, 8). Намерена на 4·70 м. дълбочина. Вис. 6·2 см., шир. 1·3 см.

Беше намерена и една човешка фигурка, изрязана от мидена черупка (обр. 157, 5). Тя произхожда от 3·70 м. дълбочина. Главата и тялото ѝ са очертани с плитки странични врязвания. Вис. 5 см., шир. 1·2 см.

Корубести фигурки. Този тип фигурки доскоро не беше познат в нашите земи. При извършване на землени работи върху селищната могила до с. Загорци (Новозагорско)¹ през 1947 год. беше намерена от Г. Георгиев за пръв път у нас една напълно запазена корубеста фигурка. Впоследствие бяха намерени части от такива фигурки в Гниляне (Софийско),² Караново (Новозагорско)³ и другаде.

В северната половина на жилището от 1·20 м. дълбочина в селищната могила до Русе бяха намерени части от такава фигурка (обр. 158, 1). Фигурката е начупена при опожаряване на жилището. Подобно на останалия инвентар, тя е покрита с

Обр. 164. Глинени човешки фигурки.

Рис. 164. Глиняные человеческие статуетки.

варовито вещество. Направена е от разцепена пищялна кост на животно. Формата ѝ наподобява правоъгълник с разширен долен край. В горната му част е изрязана главата на фигурката със симетрично изрязани издътци от двете ѝ страни. В горната половина на главата, на рамената и на долната част на фигурката са пробити по три дупки. Дупките са пробивани откъм вътрешната страна. Вероятна височина 10·5 см., шир. 4·9 см.

Долна лява част от подобна фигурка, намерена на 3·10 м. дълбочина (обр. 158, 2). Рогов цвят. Полирана повърхност. Вис. 11 см., шир. 5 см.

Няма да се спираме засега на многобройните въпроси, които повдигат костните човешки фигурки. Ще кажем само, както изтъгнахме вече, че те представят по най-схематичен начин човешкото тяло. В този си вид, те трябва да се разглеждат като произведения на костената пластика. Те са носени, изглежда, окачени на шията или прикрепени към дрехите в качеството си на идоли-амулети.

¹ Непубликувани материали в Народния археологически музей в София.

² Н. Петков, Селищната могила Окол-глава. ИАИ XVII, 1950, 163 сл., обр. 96 с.

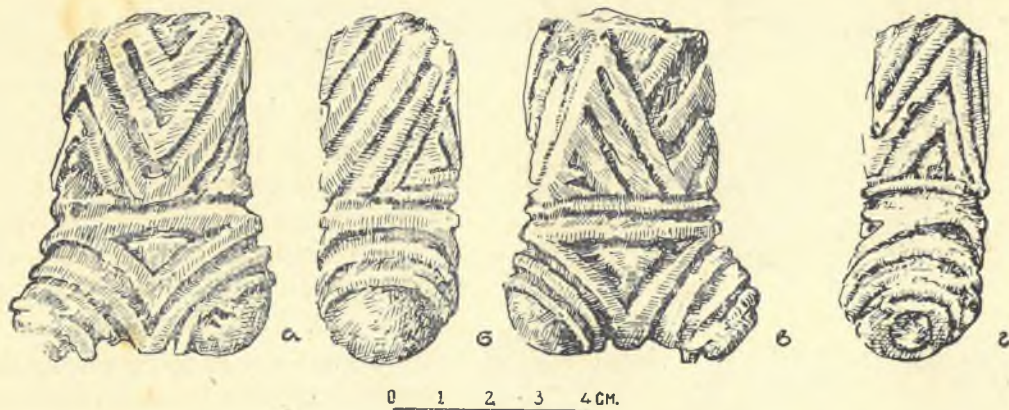
³ Непубликувани материали в Народния археологически музей в София.

Корубестите фигурки са известни в литературата под названието „en violon“. Освен у нас, те са намерени и в Ромъния (Гумелница култура).¹ Корубестата форма и някои други особености на фигурките, например размерите и дупките, дават основание да се мисли, че тези костени предмети, макар и да представят по най-схематичен начин човешкото тяло, ще да са имали някакво практическо предназначение, което засега не може да се определи точно. Затова ние ги причисляваме към групата на костените фигурки-идоли.

Пластика от глина

Както във всички селищни могили, така и в Русенската могила, изобилието на глинени човешки и животински фигурки е голямо.

Човешки фигурки. Във всички дълбочини на културния пласт и главно в боклучните насипи, бяха намерени 55 цели и фрагментирани човешки фигурки, моделирани от глина. На дълбочина от 4 м. до 4·50 м. те преобладават. В жилища не бяха намерени. Повечето от фигурките са грубо и несръчно изработени. Големината им е различна. Фигурките от женски пол преобладават. Една част от тях са украсени

Обр. 165. Глинена човешка фигурка.

Рис. 165. Глиняные человеческие статуетки.

с врязани геометрични орнаменти (спирали, меандри и др.), които понякога са инкрустирани с червена и бяла боя. Тези украси представят по-скоро татуировка на тялото, обичай, който се практикува и понастоящем от някои примитивни народи. Има случаи обаче, когато тази украса представя облекло. Застъпени са всички досега познати глинени фигурки.² Срещат се и нови варианти. По-долу ще опишем по-характерните от тях, като за удобство ще ги групираме по форма.

Добре запазена женска фигурка, намерена на дълбочина 3·70 м. в северната половина на сектора (обр. 159, 4). Добре моделирана от сива глина. Задната страна е опушена на някои места. Главата е предадена схематично в форма на птича човка. Ръцете са плоски и разперени в страни. Краката са отделени с плитка вдлъбнатинка. Стъпалата им са свободни, със слабо издадени напред пръсти. Гърдите и пъпът са представени с пъпковидни израстъци. Коремът е леко издут. Вис. 9 см., шир. 7·5 см.

¹ V. Dumitrescu, Figurinele antropomorfe de os din civilizația eneolitică Balcano-Danubiana. Extras din „Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani“. Cluj 1931, 8, 10, fig. 5.

² Миков, Идолната пластика, 185 сл.

Горна половина на женска фигурка от дълбочина 4·15 м. (обр. 159, 2). Светлокафява загладена повърхност. Главата е сплесната отгоре. Очите и устата са врязани. Ръцете са плоски и издадени в страни, пробити на края с по две дупки. Гърдите са предадени с пъпковидни израстъци. Коремът е слабо издут. Ръцете, гръдната част, както и плоският гръб са украсени с врязани орнаменти. Вис. 5 см., шир. 6 см.

Обр. 166. Глинени човешки фигурки.
Рис. 166. Глиняные человеческие статуетки.

Горна половина на женска фигура от дълбочина 4·70 м. (обр. 159, 1). Формата ѝ е подобна на предишната. Главата е триъгълна без лицеви черти. Гърдите са предадени с малки пъпковидни израстъци. Фигурката е украсена от двете страни с врязани орнаменти, които са инкрустирани с бяла боя. Вис. 5·7 см., шир. 5·5 см.

Част от женска фигурка с форма подобна на предишните две (обр. 159, 3). Намерена е на дълбочина 4·40 м. В края на запазената лява ръка са пробити три дупки. Гърдите са представени с пъпковидни израстъци. Предната и отчасти задната повърхност са украсени с геометрични орнаменти. Личат слаби следи от бяла инкрустация. Вис. 7 см., шир. 6 см.

Горна част на малка плоска фигурка, вероятно мъжка, намерена на дълбочина 2 м. (обр. 166, 1). Светлокафява повърхност. Фигурката представя адорант. Главата има форма на птича човка. Вис. 3·5 см., шир. 3·5 см.

Мъжка фигурка с отчупени ръце и част от краката (обр. 160, 1). Намерена на дълбочина 4·15 см. Загладена кафява повърхност, която е опушена на някои места. Главата

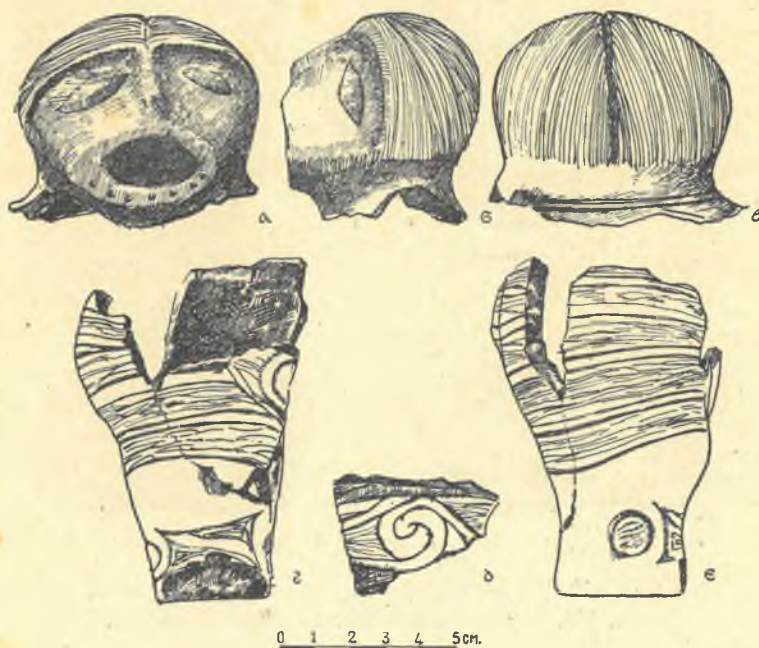
има форма на птича човка. От двете страни в ушната част са пробити по две дупки. Ръцете са издадени в страни. Седалищната част е очертана с две малки изпъкналости. Вис. 7·5 см., шир. 4·2 см.

Женска фигурка със загладена сива повърхност (обр. 160, 2). Намерена на 3·30 м. дълбочина. Ръцете и краката са отчупени. Главата е заострена и се слива направо с тялото. Очните ябълки са вдлъбнати. Ушите са пробити с по четири дупчици. Устата е предадена с четири вдлъбнатинки. Гърдите са пъпковидни, а седалищните части са подчертани. Вис. 8 см., шир. 3·5 см.

Повредена седяща фигурка, намерена на дълбочина 2 м. (обр. 161, 2). Главата ѝ е подобна на главата на предидущата фигурка. Очите са представени с две продълговати вдлъбнатинки. Украсена е била с врязани геометрични орнаменти. Вис. 8 см., шир. 3·8 см.

Седяща фигурка, вероятно на мъж, намерена на дълбочина 2 м. (обр. 161, 1). Ръцете и краката са отчупени. Главата има форма на птича човка. Ръцете са разперени и свити напред. Фигурката има гърбица. Вис. 6 см., шир. 2 см.

Женска фигурка с кука цилиндрична долна част (обр. 162, 1). Намерена на дълбочина 2·50 м. Ръцете са отчупени. Лицевата част е птича човка. Очите са изрязани и имат елипсоидна форма. Устата е предадена с хоризонтална рязка. Пъпковидни гърди. Светлокафява повърхност, украсена с врязани ленти. Украсата представя вероятно облекло. Вис. 8·6 см., диам. на основата 3·5 см.

Обр. 167. Части от кука глинена човешка фигурка.
Рис. 167. Части полон глиненой човешкой фигурки.

Глава на фигурка, намерена на дълбочина 3·50 м. (обр. 166, 2). Вис. 4·5 см.

Женска фигурка с отчупена глава и ръце (обр. 162, 2). Намерена на дълбочина 2 м. Фигурката е кука и завършва с равна и кръгла основа. В нея са поставени глинени топчета. Светлокафява повърхност. Коремът е силно издут. Гърдите и пъпът са означени с пъпковидни израстъци. Вис. 7·5 см., диам. на основата 5·5 см.

Средна част на женска фигурка, намерена на дълбочина 3·70 м. (обр. 163, 2). Сивочерна загладена повърхност. Силно развит таз. Краката са разграничени посредством вдлъбнатина. По същия начин е ограничен и половия триъгълник. Пъпът е подчертан и пробит хоризонтално. Хълбоците са също продупчени. Вис. 8·5 см., шир. 7·5 см.

Средна част от подобна женска фигурка, намерена на дълбочина 2 м. (обр. 163, 3). Сивочерна загладена повърхност, украсена от двете страни с врязани геометрични орнаменти-меандоиди и други. Вис. 7 см., шир. 7·5 см.

Женска фигурка, намерена на дълбочина 4·40 м. (обр. 163, 1). Светлокафява загладена повърхност. Главата и ръцете са отчупени. Неразделени и издадени напред стъпални части. Силно подчертана бременност. Гърбът е равен. Този тип фигурки се среща твърде рядко. Вис. 8 см., шир. 5 см.

Горна лява половина на женска фигурка, намерена на дълбочина 4·40 м. (обр. 164, 1). Кафява повърхност. Главата има форма на птича човка. Устата е предадена с рязка. Ръцете, които сега са отчупени, са били разперени в страни и спуснати надолу. Пъпковидни гърди. Вис. 9 см., шир. 3·5 см.

Горна половина на женска фигурка с форма подобна на предишната (обр. 164, 2). Намерена на дълбочина 4·15 м. Сива повърхност. Силно издут корем. Гърдите са предадени с продълговати пъпковидни израстъци с отчупени върхове. Вис. 6·5 см., шир. 3·5 см.

Обр. 168. Глави-похлупаци на антропоморфни съдове.

Рис. 168. Головы-крышки человекообразной посуды.

Част от фигурка, намерена на дълбочина 4·15 м. (обр. 165). Украсена от всички страни с издълбани орнаменти. Подобна форма и украса имат някои фигурки от поселието Лука-Врублевская (Украйна).¹ Вис. 7 см., шир. 5 см., деб. 2·5 см.

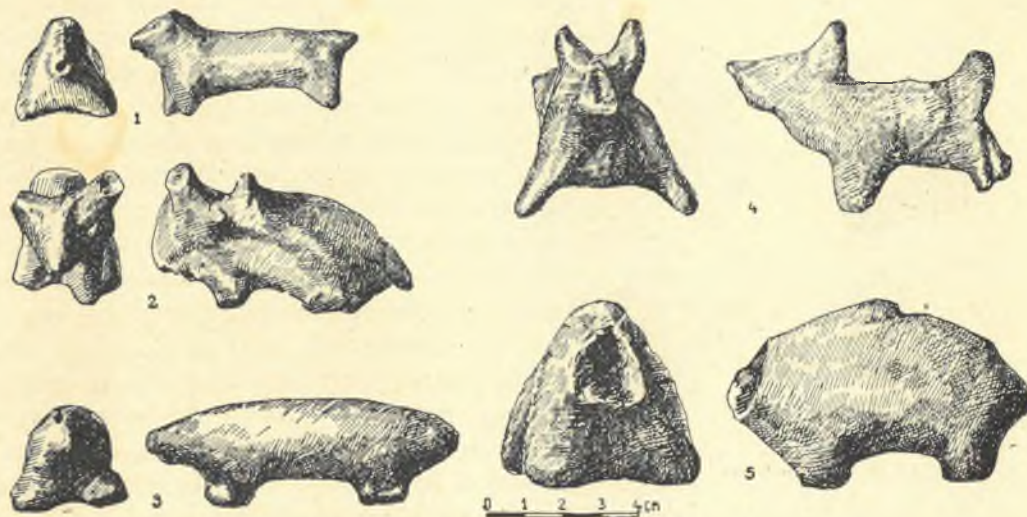
Глава на кука фигурка, намерена на дълбочина 3·70 м. в източния край на сектора (обр. 166, 4). Главата ѝ прилича на птича човка. Силно изпъкнали кръгли очи. От двете страни на ушите са пробити по две дупки. Сива загладена повърхност с врязани украси. Вис. 6 см., шир. 3·8 см.

Глава на фигурка, намерена на дълбочина 2·50 м. в западната половина на сектора, наблизо до погребение (обр. 163, 3). Главата прилича на птича човка със силно изпъкнали очи, които са били рисувани с графит. Главата е боядисана с бяла боя, а шията—с червена охра. Под лявото око е пробита дупка за окачване. Вис. 3·5 см., шир. 3·5 см.

¹ С. Н. Бибииков, Поселение Лука-Врублевская и его значение для истории раннеземледельческих племен юга СССР. СА XI, 1949, рис. 8 б.

Глава и части от десния крак на кука женска фигурка, намерена на дълбочина 3·90 м. в южната половина на сектора (обр. 167, а-е). Очите са изпъкнали. Носът е слабо очертан, като са означени ноздрите. Устата е широко отворена. Върху долната ѝ устна се намират седем дупчици. Косата е предадена с гъсто врязани и инкрустирани с бяла боя линии. Кракът е украсен с врязани и надраскани пояси и с други украси, боядисани с червена охра. Главата е висока 6 см., широка 6·7 см. Кракът е висок 9 см., широк 6 см.

Глава-похлупак на антропоморфен съд, намерена на дълбочина 2 м. (обр. 168, 2). Сива загладена повърхност. Главата наподобява птича човка. Високо източен нос. Елипсовидно изрязани очи, които изглежда са били инкрустирани с бяла боя. По лицевата част има следи от бяла боя, а около очите — от червена охра. Върху задната заоблена част на главата се намират плитки канелюри. Вис. 6 см., диам. при основата 6 см.

Обр. 169. Глинени животински фигурки.
Рис. 169. Глиняные статуетки животных.

Част от глава-похлупак на антропоморфен съд, намерен на дълбочина 3·10 м. (обр. 168, 1). Сива загладена лицева част, слабо изпъкнал нос, елипсовидно изпъкнали очи, ограничени с врязана линия. Вис. 5 см., шир. 6 см.

Голямото количество глинени човешки фигурки, които са намерени досега в селищата от новокаменната и каменномедната епоха, както и фрагментарното състояние, в което се намират повечето от тях, дават напоследък основание на някои автори да търсят друго обяснение на предназначението им, освен общоприетото досега, че те представят идоли, свързани с култа на богинята-майка, която олицетворява плодородието, и поради това е била обожествявана. Така например С. Н. Бибииков, като се занимава с глинени статуетки от селището Лука-Врублевская (Украйна),¹ прави опит да обясни по друг начин семантиката на неолитната пластика. Той изказва предположението, че изготвянето на глинени статуетки било свързано с пролетни празненства в началото на плодородието. След преминаването на тези празненства, статуетките са били забравяни, захвърляни или унищожавани, тъй като са загубвали значението си като атрибути. Затова според него глинени фигурки

¹ Бибииков, ц. с., 146 сл.

са били изработвани грубо и небрежно и се срещат в фрагментарно състояние. Авторът подкрепя предположението си с етнографски паралели. Колкото и да е правдоподобно това мнение, то не може да се съгласува напълно с някои данни, които имаме за човешките глинени и костени фигурки. Напоследък в нашите селищни могили са намерени човешки фигурки и са направени наблюдения върху тях, които не могат да намерят напълно задоволително обяснение, ако се приеме изцяло това предположение. Така например, как да си обясним факта, че има костени фигурки с медни халкички в дупчиците от двете страни на ушите и около шийната и поясна части,¹ щом ще да е трябвало да се захвърли фигурката при праз-

Обр. 170. Глинени животински фигурки.

Рис. 170. Глиняные статуэтки животных.

ненство. При това ние знаем, че медта е била рядък и ценен материал през това време. Или пък как да си обясним обстоятелството, че човешки фигурки са били правени, освен от глина, още и от мрамор,² злато, олово и други ценни материали за онова време. При това приема се, че всички тези човешки фигурки са имали еднакво предназначение, подобно на онова, което са имали глинени фигурки. Някои от фигурките са много добре моделирани и украсени. Освен в боклучните ями, гдето те се намират обикновено в фрагментарно състояние, човешки фигурки от глина и кост са намерени в жилищата в някои от селищните могили у нас.

Животински фигурки. Във всички дълбочини на културния пласт бяха намерени голямо количество цели и фрагментирани глинени фигурки на животни. Някои от тях се намират за пръв път у нас. Ще опишем по-добре запазените и характерни фигурки.

Добре запазена фигурка, вероятно на куче, намерена на дълбочина 2·50 м. (обр. 169, 1).

Тъмнокафява груба повърхност. Добре моделирани форми на тялото. През главата е пробита косо дупка за окачване. Дълж. 5·8 см., вис. 2·8 см.

Грубо моделирана фигурка с отчупена глава, намерена на дълбочина 3·90 м. (обр. 169, 5). Сива повърхност. Дълж. 8·5 см., вис. 5 см.

Фигурка на рогато животно, намерена на дълбочина 2 м. (обр. 169, 2). Груба сива повърхност. Краката и рогата са отчупени. Фигурката има гърбица. Дълж. 7 см., вис. 3·5 см.

Добре запазена и грубо моделирана крилата(?) фигурка, намерена на дълбочина 2 м. (обр. 169, 4). Кафявочервеникава повърхност. Дълж. 8 см., вис. 4·7 см.

Добре запазена фигурка, вероятно на свиня, намерена на дълбочина 1·20 м. (обр. 169, 3). Не добре загладена повърхност. През главата е пробита косо дупка за завързване. Дълж. 7·8 см., вис. 2·8 см.

Глава на рогато животно с отчупени рога, намерена на дълбочина 2·70 м. (обр. 170, 3). Муцуната му, с малка дупка, е силно издадена напред. Очите са пре-

¹ Миков, Идолната пластика, 205 сл. и непубликувани материали.

² Миков, ц. с., 206 сл.

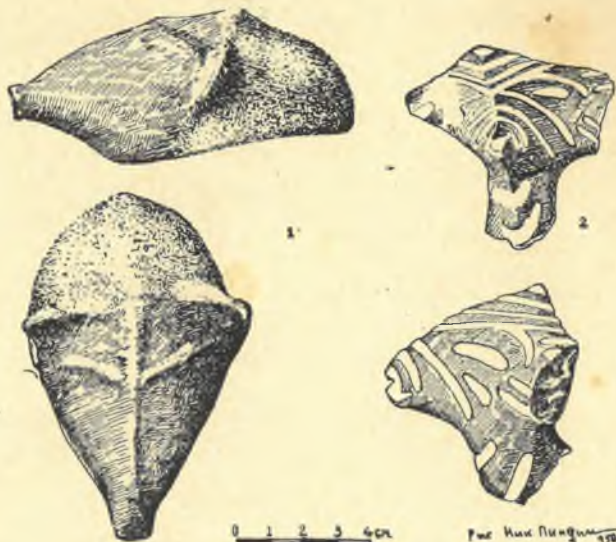
дадени с две дупчици. Над тях с извити врязани линии е предадено челото. Между рогата и под десния рог са пробити дупки. Сив цвят.

Добре моделирана глава на рогато животно с дупчица през муцуната за окачване, намерена на дълбочина 2·50 м. (обр. 170, 1).

Глава и предна част на фигурка, вероятно на куче (обр. 170, 2). Намерена на дълбочина 1·40 м. Грубо моделирана. Сивокафяв цвят.

Похлупак на зооморфен съд, който изобразява вероятно глава на свиня с дълга муцуна (обр. 171, 1). Намерен на дълбочина 3·30 м. Добре моделирана. Предната част на главата е рисувана с бяла боя, а задната част — с червена охра. Дълж. 10·5 см., шир. 7 см.

Глава на фигурка на рогато животно (обр. 171, 2). Рогата са отчупени. Намерена на дълбочина 2·20 м. Главата е рисувана с бяла боя. Върху нея личат следи от червена охра. Загладена сивокафява повърхност.

Обр. 171. Глинени животински фигурки.

Рис. 171. Глиняные статуетки животных.

Скулптирането на глинени животински фигурки се намира вероятно във връзка с култа на животните, които са били отглеждани или са представлявали обект за лов и препитание на населението.

Освен многобройните глинени предмети, които току-що описахме, при разкопките бяха намерени глинени масички и фрагменти от столчета. Тези предмети се намират вероятно във връзка с религиозните култове и идоли. Затова ще ги разгледаме във връзка с тях.

Обр. 172. Глинени масички.

Рис. 172. Глиняные столики.

Масички. Намерени бяха няколко добре запазени глинени масички и части от такива. Формата и големината им са различни. Ще опишем две по-добре запазени глинени масички.

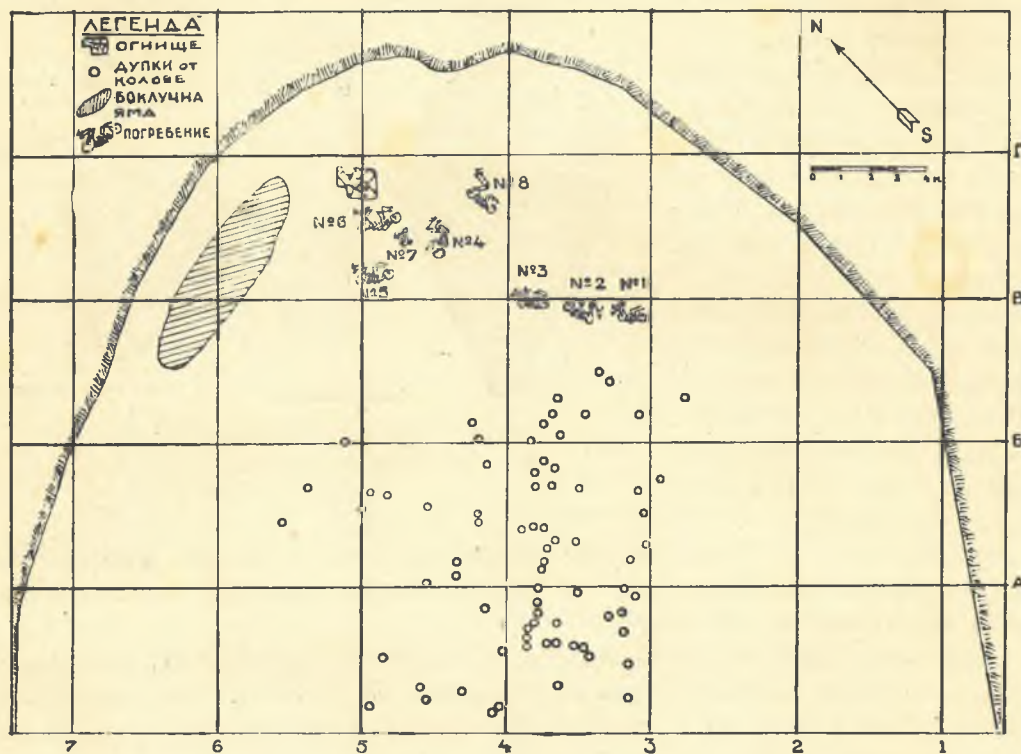
Масичка с правоъгълна форма и четири крачета (обр. 172, 1). Намерена на дълбочина 1·20 м. Гладка черна повърхност. Върху предната ѝ страна са врязани

два триъгълника, които представят вероятно очи с апотропейско значение. Останалите страни са украсени с отвесни надраскани ленти. Дълж. 6 см., вис. 3·5 см.

Масичка с квадратна форма и четири низки крачета (обр. 172, 2). Намерена на дълбочина 3·90 м. Слабо вдлъбната. Светлокафява загладена повърхност. Дълж. 7·2 см., шир. 7 см., вис. 3 см.

Погребения

Важен резултат на разкопките са разкритите 36 погребения. Повечето от скелетите бяха доста разрушени и при вдигането им костите се разпадаха, особено

Обр. 173. План на разкопаната площ на дълбочина 3·10 м. с разположение на откритите погребения.

Рис. 173. План раскопанной площади на глубине 3,10 м с расположением открытых погребений.

тези на детските скелети. Някои от скелетите имат добре запазени черепи и кости на крайниците. Погребенията се намират повече в периферията на селището и в близост с жилищата. Те се срещат на дълбочина от 1·40 м. до 4·15 м. Най-много скелети бяха разкрити на дълбочина 3·10 м. — 8 погребения (обр. 173). Погребенията са единични, двойни и групови. Единичните погребения преобладават. Всички погребения са т. н. „лежащи хокери“. Изключенията са редки. Умрелите са били погребвани направо в земята, без каменни ограждения около гробовете. Краката на умрелия са по-слабо или по-силно свити, а ръцете поставени обикновено пред лицевата му част. Повечето от хокерите лежат на десната си страна. Ориентировката на скелетите е различна. Преобладават скелетите с посока север (краката) — юг (главата) или обратно. Двойните и груповите погребения са на възрастни индивиди и малки деца. Разкрити бяха единични и двойни погребения само на малки деца. Само при някои

скелети са поставени нарочно предмети. Някои части и главно краката на скелетите са боядисани червено. Върху някои черепи са изрязани правилни правоъгълни дупки. Това говори за трепанация. Други от тях имат неправилно пробити дупки от удар. Те се срещат повече между груповите погребения и принадлежат, изглежда, на индивиди загинали от насилствена смърт. Върху тилната част на някои от черепите личат слаби отпечатащи от тъкан. Умрелите са били обвивани вероятно в тъкани. В боклучните ями на селището бяха намерени много отделни човешки кости, някои от които са начупени. Тези кости не могат да се тълкуват като доказателство за канибализъм, а произхождат от разрушени погребения.

При разкопките на Д. Костов през 1921/22 год.¹ са били намерени 7 скелета. Пет от тях са проучени от К. Дрончилов,² в които той вижда представители на средиземноморския тип и влияние на европейски и по-специално на северноевропейски типове.

Новият костен антропологически материал, разкрит досега у нас в най-голямо количество от селищната могила до Русе, след като бъде обстойно проучен, ще допринесе извънредно много за определяне на физическия тип на човека от каменно-медната епоха в нашите земи.

Описание на погребенията по дълбочини

Дълбочина 1·40 м.

Погребение № 1. Погребението се намира в югозападния край на сектора. То е разрушено при извършване на землени работи. Запазен е само черепът.

Погребение № 2. Скелет на възрастен индивид. Лежи наляво. Ориентиран север (крака)—юг (глава). Ръце свити и поставени до устата. Череп запазен.

Групово погребение на дълбочина 1·50 м. Намира се в югозападната половина на сектора, на границата с неразкопаната част на могилата. Скелет № 1 на възрастен индивид. Лежи наляво, гледа на запад. Ориентиран югоизток (глава)—северо-запад (крака). Запазен череп със всички зъби. Ръце и крака силно свити. Лявата ръка е поставена до долната челюст, а китката на дясната ръка лежи върху ключицата. На разстояние 20 см. западно от скелета се намират скелетите на три малки деца. Два от тях са поставени срещуположно един на друг. Скелет № 2 на дете. Намира се в дясно от скелета на възрастния индивид. Лежи наляво. Ориентиран по посока на скелет № 1. Полуразрушен. Скелет № 3 на дете. Неразкрит окончателно. Лежи надясно. Череп разрушен. Скелет № 4 на дете. Намира се непосредствено до № 2. Лежи наляво. Ориентиран с главата на юг. Разрушен. Скелет № 5 на възрастен индивид. Лежи надясно. Гледа на запад. Краката са изпънати и се намират под главата на № 4. Ориентиран успоредно на същия скелет. При коремната му част се намира разрушен череп на малко дете, което лежи наляво и гледа на запад. Краката му се намират при главата на възрастния индивид. Ориентиран югозапад-североизток. Главата, която е потънала, лежи по-ниско от трупа.

Дълбочина 2 м.

Погребение № 1. Скелет в западната половина на сектора. Лежи надясно. Ориентиран северозапад (глава)—югоизток (крака). Ръцете са свити: дясната при устата, а лявата на корема. До скелета се намери костена стъргалка. Наблизо до скелета и на границата с неразкопаната част на могилата бяха разкрити три много разрушени скелети на малки деца. Върху един от черепите е изрязана дупка. На-

¹ Д. Костов, ц. с., 68 сл.

² К. Дрончилов, Предисторически черепи в България. ИАИ II, 1923—1924, 187 сл.

близо до черепа се намери част от медна игла.

Дълбочина 2·50 м.

Погребение № 1. Скелет в южната част на сектора. Лежи наляво. Ориентиран североизток (глава)—югозапад (крака). Черепът е запазен, но сплеснат. Обща запазеност на скелета добра. Ръце свити и поставени пред лицевата част. По черепа следи от тъкан. При корема се намери малко глинено съдче с червена охра.

Погребение № 2. Скелет наблизо до № 1. Лежи наляво. Ориентиран север (глава) — юг (крака). Черепът е повреден. Обща запазеност на скелета лоша.

Дълбочина 2·90 м. Погребение № 1 (обр. 174). Скелет в югоизточния край на сектора. Лежи надясно и гледа на изток. Ориентиран югоизток (глава) — югозапад (крака). Добра запазеност. До дясното му бедро беше намерено костено длето.

Обр. 174. Погребение № 1 на дълбочина 2·90 м.

Рис. 174. Погребение № 1 на глубине 2,90 м.

Обр. 175. Погребение № 2 на дълбочина 2·90 м.

Рис. 175. Погребение № 2 на глубине 2,90 м.

Погребение № 2 (обр. 175). Скелет в същата част на сектора. Лежи наляво и гледа на юг. Ориентиран североизток (глава)—северозапад (крака). Добре запазен типичен хокер. До него беше намерена костена игла с разширен горен край и дупка.

Погребение № 3. Скелет — много разрушен. До него беше намерено малко фрагментирано съдче с червена охра, от размиването на която са обагрени костите на скелета. В съдчето се намериха три продълговати маниста от мида *Spondylus*.

Дълбочина 3·10 м.

Погребение № 1. Скелет в източната половина на сектора. Лежи надясно и гледа на североизток. Ориентиран югоизток (глава)—северозапад (крака). Краката му се намират върху горяла пръст, вероятно място на огнище. Лицевата част на черепа е повредена.

Погребение № 2. Скелет на 0·50 м. северно от № 1. Лежи наляво и гледа на изток. Ориентиран север (глава)—юг (крака). Черепът е отчасти повреден. Обща запазеност добра.

Погребение № 3. Скелет на 0·70 м. от № 2. Лежи надясно и гледа на изток. Ориентиран юг (глава)—север (крака). Черепът е добре запазен. Повредени челюсти. Обща запазеност добра.

Погребение № 4. Скелет в източната половина на сектора. Лежи на ляво и гледа на север. Ориентиран запад (глава)—изток (крака). Върху черепа има дупки от остро оръдие. Скелетът е полуразрушен.

Погребение № 5. Скелет, пак там. Лежи надясно и гледа на изток. Ориентиран юг (глава)—север (крака). Добре запазен.

Погребение № 6. Скелет, пак там. Намира се под огнище. Лежи надясно и гледа на изток. Ориентиран юг (глава)—север (крака). Обща запазеност добра. Пред краката му се намира малко съдче с червена охра, от размиването на която са боядисани костите на краката от колената надолу. Наблизо до скелета се намери костена харпуна.

Погребение № 7. Скелет на дете, пак там. Много повреден.

Погребение № 8 (обр. 176). Скелет, пак там. Лежи надясно и гледа на югоизток. Ориентиран югозапад (глава)—североизток (крака). Напукан и смазан череп. Обща запазеност на скелета лоша.

Дълбочина 3·30 м.

Погребение № 1. Скелет в източната половина на сектора. Лежи надясно и гледа на изток. Ориентиран юг (глава)—север (крака). Ръце свити към главата. Череп няма. Обща запазеност добра.

Погребение № 2. Скелет в югоизточния край на сектора. Лежи надясно и гледа на югоизток. Ориентиран югозапад (глава)—североизток (крака). Ръце свити пред лицевата част. Пръстите на дясната ръка са под главата. Черепът е повреден. Обща запазеност добра. На около се намери част от костена харпуна.

Дълбочина 3·50 м.

Погребение № 1. Скелет в източния край на сектора. Лежи надясно и гледа на изток. Ориентиран юг (глава)—север (крака). Дясната ръка е под главата, а лявата — на стомаха. Череп повреден. Обща запазеност добра.

Погребение № 2. Скелет в източния край на сектора. Намира се близо и успоредно на № 1. Лежи надясно и гледа на изток. Черепът му е повреден. Липсват части от краката. Върху черепа следи от тъкан.

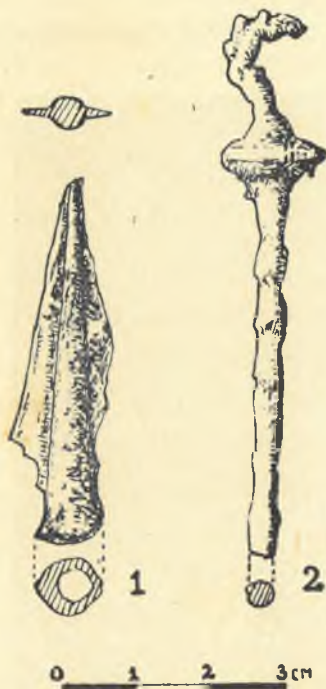

Обр. 176. Погребение № 8 на дълбочина 3·10 м.

Рис. 176. Погребение № 8 на глубине 3,10 м.

Групово погребение на дълбочина 3·30—3·50 м.

Намира се в западната половина на сектора, на границата с неразкопаната част на могилата. Скелет № 1. Ориентиран югоизток (глава)—северозапад (крака). Краката и ръцете са свити под остър ъгъл. На черепа дупка от удар. Много разрушен. Скелет № 2. Намира се под № 1. Лежи на гръб. Леко извита глава на изток. Краката са изпънати и разкрасени. Ръце свити над главата. Полузапазен. До черепа се намери кремъчен нож. Скелет № 3 на дете. Лежи на гръб. Краката са изправени и успоредни. Ръцете са свити: дясната пред гърдите, лявата в страни. Ориентиран

Обр. 177. Бронзови предмети от пласт Б.

Рис. 177. Бронзовые предметы из пласта Б.

северозапад (глава) — югоизток (крака). Върху черепа следи от пробиване. До лявата ушна част се намери медна халкичка. Полуразрушен. Скелет № 4 на дете. Намира се върху № 3. Ориентиран югозапад (глава)—североизток (крака). Разрушен. Скелет № 5 на малко дете. Намира се около таза на № 3. Разрушен. Скелет № 6 на дете. Ориентиран североизток (глава) — югозапад (крака). Разрушен.

Дълбочина 3·70 м.

Погребение № 1. Скелет в източния край на сектора. Лежи по гръб. Ориентиран север (глава) — юг (крака). Добре запазен череп с четири правоъгълно изрязани дупки. До гръдния кош се намери кремъчен нож. Под него се намират костите на три разрушени скелети, от които единият на дете.

Погребение № 2. Скелет в южната половина на сектора. Ориентиран изток (глава) — запад (крака). Под скелета личат следи от тъкан. Разрушен.

Погребение № 3. Скелет на дете в северната половина на сектора. Лежи надясно и гледа на изток. Ориентиран юг (глава) — север (крака). Разрушен. Западнo от него се намери разрушен череп.

Дълбочина 3·90 м.

Погребение № 1. Скелет в северния край на сектора. Лежи надясно и гледа на юг. Ориентиран запад (глава) — изток (крака). Черепната кост е твърде дебела. Ръце свити пред лицевата част. Дясната ръка е поставена под главата.

Дълбочина 4·15 м.

Погребение на две малки деца. Намират се в северната част на сектора. Скелетите са ориентирани юг (глава)—север (крака). Западният лежи надясно и гледа на изток. Ръце и крака прави и успоредни. Разрушен. Източният лежи надясно и гледа на изток. Краката му са свити. Дясната ръка е между бедрата, а лявата на гърдите. Полуразрушен.

Дълбочина 4·50 м.

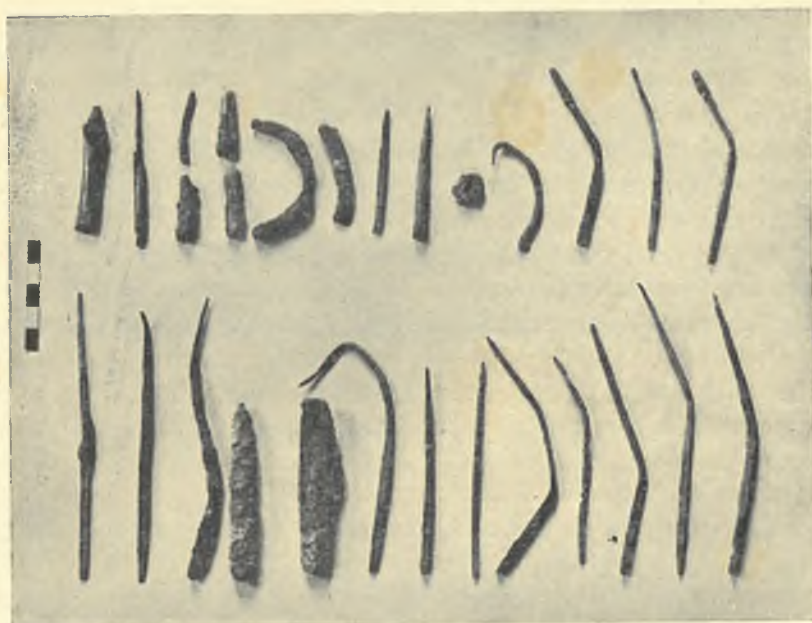
Погребение № 1. Намира се в северната половина на сектора. Скелетът лежи надясно и гледа на изток. Ориентиран югоизток (глава)—северозапад (крака). Разрушен от кръста надолу. Черепът е почти запазен. До него се намери долна кучешка челюст.

Медни предмети

Бронзова епоха. Откъм вътрешната страна на оградния зид, на дълбочина 4-70 м., бяха намерени бронзов връх за стрела и части от бронзова игла.

Бронзов връх за стрела с кръгла дупка и среден ръб, който отива до върха (обр. 177, 1). Върхът е силно окислен и повреден. Дълж. 4·6 см., диам. на дупката 0·4 см.

Бронзова игла със завит горен край и прешленовидно надебеляване под извивката (обр. 177, 2). Надебеляването е пробито от едната страна. Кръгло сечение. Дълж. 7·5 см.

Обр. 178. Медни предмети от пласт В.
Рис. 178. Медные предметы из пласта В.

Двата бронзови предмета трябва да се датират към бронзовата епоха. Те са попаднали вероятно на тази дълбочина заедно с керамиката, за която говорихме вече.

Каменномедна епоха. Както във всички селищни могили от тази епоха, така и в могилата до Русе, в жилищата и боклучните ями, се намериха медни игли и шила, както и кюлчета от мед за тяхното изработване (обр. 178). Те имат четириъгълно сечение. Намериха се шила и с костени дръжки.

Изводи

Въз основа на археологическите находки от разкопките на селищната могила до Русе през 1948—49 год. могат да се направят засега само някои предварителни изводи, тъй като проучванията на селището се намират още в началото си.

През римската епоха (II—III в.) върху селищната могила е имало постройка от римски граничен военен пост (пласт А).

Следващият тънък и доста разрушен културен пласт (Б) принадлежи на желязната (малко находки) и бронзовата епоха.

Каменномедният културен пласт (В) започва на 0·70 м. от повърхността. Той е на много места разрушен в горните си хоризонти.

Най-близки аналогии на находките от този пласт намираме в проучените досега селищни могили в североизточна България (Коджадермен до Коларовград, Салманово, Преславско, Кубрат и др.) и във Влашката равнина (Гумелница култура), културата на които се датира към края на каменномедната епоха.

В каменномедния пласт, до 4·70 м. дълбочина, бяха установени десет жилищни хоризонта с разрушени жилища, пещи и огнища. По-добре запазени жилища бяха разкрити на дълбочина 1 м., 1·20 м., 4·15 м., 4·40 м. и 4·70 м. Жилищата имат четириъгълна форма.

Оръдията на производство са изработвани в селището от местен материал (камък, кремък и др.) и от донесен отвън такъв (мед и др.). Особен интерес заслужават намерените колективни находки от кремъчни ножове и стъргалки.

Керамичното производство е било твърде много развито, явление, което е характерно за каменномедната епоха в нашите земи. Глинените съдове са били изработвани на ръка от доброкачествена глина, която се намира в околността. И днес от същата се произвеждат качествени керамични произведения. Съдовете и похлупците им са били украсени с най-различни орнаменти. Графитните украси са по-слабо застъпени в горните жилищни хоризонти за сметка на релефните, които преобладават. Такъв е случаят и при другите селищни могили у нас и на полуострова. Друга важна констатация относно украсата на съдовете, която трябва да отбележим, е употребата на бяла боя и червена охра, които са нанасяни върху стените на съдовете, техника, която е характерна за керамиката в западната половина на Балканския полуостров през тази епоха.

Ще отбележим само някои общи положения относно икономическия живот на населението, тъй като засега не сме в състояние да проследим различните етапи от развитието му.

Риболовът е бил един от основните начини за препитание на населението. На всички дълбочини в пласта бяха намерени голямо количество продълговати глинени тежести за рибарска мрежа, харпуни, костена въдица, както и прешлени от риби с различни големини, които са веществено доказателство за риболов. Голямата река е давала възможност на човека да упражнява риболов по най-различни начини и с помощта на различни риболовни принадлежности (мрежа, харпуна, въдица и т. н.). Риболовът е бил извършван колективно и индивидуално.

Ловът на диви животни (елен, дива свиня и др.) е бил също така важен поминък. Кремъчните брадви и някои други оръдия, като например костните върхове за копия, бойните топки и др., са служели вероятно за лов. Многобройните кости и зъби от диви животни от друга страна, са ясно доказателство за това.

Покрай костите от диви животни, в боклучните ями около жилищата, се намериха и кости на домашни животни (куче, овца, коза, свиня и говедо), които показват, че човек ги е отглеждал и използвал.

В по-долните хоризонти на каменномедния пласт се срещат оръдия и предмети, които са били свързани със земеделието. Такива са например многобройните мотички и други оръдия, направени от еленови рога, с които е била обработвана земята (мотично земеделие). В жилищата на 4·40 м. и 4·70 м. дълбочина беше намерено овъглено жито, а в слоевете — много хромелни камъни, които говорят за развитието на земеделието.

Човекът е събирал също миди, охлюви и растения, които е използвал като храна. В боклучните ями бяха намерени купища от мидени черупки и охлюви.

Остатъците от тъкани върху черепи, върху някои кремъчни оръдия, глинени тежести за стан и прешлени за вретено, свидетелствуват за развитие на тъкачеството.

Връзките на населението с по-близки и по-далечни съседни нему родове и племена са засвидетелствувани от донесения материал (камък, мрамор, мед, злато и мида *Spondylus*) за приготвяне на оръдията на труда и на накитите. Такъв предмет е златната халкичка, намерена в жилище № 1 на дълбочина 4·70 м.

Идолната пластика, някои глинени предмети и погребенията-хокери, дават възможност да отбележим някои от идеологическите прояви на тогавашния човек. Глинени фигурки на жени с подчертана бременност могат да се тълкуват като израз на култ към плодородието, свойствен на едно земеделско-скотовъдно население, каквото е било това на първобитното селище до Русе.

Умрелите са били полагани в свито положение в самото селище, близо до жилищата. Има данни за трепанация на черепите.

По-пълни изводи за характеризирание на първобитно-общинния родов строй на тогавашното общество засега не могат да се правят. Такива ще бъдат направени след цялостното разкопаване на селищната могила и проучване на всички находки, добити от разкопките.

ЕКСПЕРТИЗА

на праисторическите растителни материали, открити при разкопките на селищната могила до Русе през 1949 год.

от НИКОЛА АРНАУДОВ

Проба 1 от 4·40 м. дълбочина.

Материалът представлява овъглени зърна, предимно от ечемик (*Hordeum*).

Овъгляването ще да се е извършило бързо, поради което значителна част от зърната са силно деформирани и с шуплеста структура, което улеснява разпадането им при манипулация. По всяка вероятност по същата причина ще да е станало слепване на зърната в по-големи и по-малки буци.

Намират се и сравнително по-добре запазени зърна; на такива се основава сигурното определяне на ечемика. И у тях обаче, както това е правило, плевите не са могли да се запазят след овъгляването, та кариопсите са сега голи.

Размерите (в мм.) на подбрани по-малко деформирани зърна са както следва:

дължина	ширина (по_страната с жлеб)	дебелина
7	4	3
7·25	4	3·5
7·25	3·75	3
6·5	3·5	3·5
8	4·25	2·75
7	3·75	3
6·25	3·5	2·75
6·5	3·5]	2·5
6	3·5	2·5
8	3·5	2·75

Като примес към ечемика бяха установени само единични зърна от двузърнестия лемец (*dicossum*) и пак само единични семена от еднозърнест лемец (*monosossum*).

За пръв път се установява праисторически ечемик в крайдунавска България, изкопан по-рано на няколко места в южна България. Касае се вероятно за човешка храна.

Проба 2 от 470 м. дълбочина.

И този материал се състои главно от овъглени кариопси от ечемик (*Hordeum*). И тук има твърде много деформирани и натрошени зърна. Рядко се попада на семена със запазени още плеви.

Като примес е намерен един кариопс (в материал с количество една епруветка) от еднозърнест лемец с размери: $4.75 \times 2.5 \times 2.25$ мм. Не е изключено това зърно да произхожда от дивия *Tt. aegilopoides*. Пак като примес са открити и двадесетина зърна от жито. По-вероятно е те да са от *dicossum*, а не от гола пшеница.

Размери на избрани зърна от ечемика в мм.:

дължина	ширина	дебелина
6	3.5	2.5
5.5	3.25	2.5
7	3.5	3
7.5	3.5	3.5
6	3	2.75
6	3	2.5
4.5	3	2.5
5.5	3	2.5
6	3.25	2
7	3.5	3

Разкопки „селищной могилы“ возле Рушуга

в 1948—1949 гг.

„Селищная могила“ находится на восточной окраине города Рушуга, недалеко от берега Дуная. Размеры этой „могилы“ 10 м в высоту, 40 м в ширину и 70 м в длину (рис. 85).

Главной задачей раскопок является раскопать „селищную могилу“ полностью и основно исследовать добытые находки для того, чтобы выяснить жизнь селища. Вследствие важности местоположения „селищной могилы“, надо рассчитывать на то, что раскопки дадут много ценного материала для выяснения различных вопросов из истории первобытно-родового общества, как в наших землях, так вообще и на всем полуострове.

„Селищная могила“ исследовали путем сондажей и нестратиграфских раскопок Х. Шкорпил в 1904 г. и Д. Костов в 1921—1922 гг.

Културный пласт был открыт на глубине 4,70 м в восточной половине „могилы“ на площади в 700 м² (рис. 87). Верхние слои пласта сильно разрушены на глубине до 1 м. В этом пласте (А) были открыты остатки фундамента римского военного поста (II—III вв.), монеты и другие предметы (рис. 111).

Между этими найденными предметами (пласт А—Б), а также в верхних слоях следующего культурного пласта (В), начинающегося от 0,70 м, были найдены фрагменты глиняной посуды, относящейся к концу бронзовой и очень мало к железной эпохе (рис. 112 и 113).

От 0,70 м начинается каменномедный пласт. Основываясь на жилищных горизонтах установлено, что на глубине до 4,70 м имелось 10 селищ.

На юговосточной периферии „могилы“ была открыта ограда, построенная из ломаных камней, скрепленных между собой глиной (рис. 89). Она начинается на глубине 3,30 м и продолжается вниз.

Более хорошо сохранившиеся жилища были открыты на глубине 1 м, 1,20 м, 4,15 м, 4,40 м и 4,70 м. Жилище на глубине 1,20 м имеет неправильную четырехугольную форму и размеры 6,20 × 3,30 м. На глубине 4,70 м были открыты две жилища (№ 1 и № 2) прямоугольной формы (рис. 89). Жилище № 1 имеет в длину 11 м и в ширину 7,50 м. Оно ориентировано на север-юг. Жилище № 2, длиною в 9 м и шириною 7,50 м, имеет ту же ориентировку. Открытые на разных глубинах остатки очагов и печей имеют обыкновенно подковообразную форму.

Указания о форме и устройстве жилищ дают нам найденные глиняные модели жилищ (рис. 90).

Орудия труда выделялись из кремня (ножи, струги, топоры, наконечники стрел и боевых шаров (рис. 91—94), из камня (топоры, тесла, долота, боевые топоры-молотки,

мортиры, молоты, точильные камни, зернотерки — рис. 95—99), из кости и рога (мотыги, молотки, гарпуны, удочки, наконечники стрел и копий, шила, иглы, долота, гладилки и пряслица — рис. 100—110), из глины (тяжести для рыбачих сетей, для ткацких станков, пряслица и др. — рис. 140—143) и из меди (иглы, шила и др. — рис. 178). Надо еще отметить три коллективные находки кремневых ножей и скребков, одна из которых изображена на рис. 91.

В открытых жилищах и в находящихся возле них муссорных ямах был найден многочисленный керамический материал и в первую очередь глиняная посуда и части посуды (рис. 122—125 и 127—136). Авторы изучают керамику по глубинам, обращая особенное внимание на ту, которая найдена в жилищах. Посуда эта ручной работы. Встречается посуда самой разнообразной формы и величины: мелкие и более глубокие тарелки с загнутым внутрь верхним краем (рис. 122, 2); посуда грушевидной формы с малыми ручками (рис. 127, 3); посуда двуконусообразной формы (рис. 127, 4); такая же посуда с профилированным средним кантом (рис. 133, 2); посуда шарообразной формы с низким или более высоким профилированным верхним кантом (посуда этой формы встречается очень часто — рис. 123, 3—4); посуда из двух цилиндрических частей, нижняя из которых более узка (рис. 127, 2, 130, 2 и 131, 4); посуда с нижней конусообразной и верхней цилиндрической частями (рис. 132, 3); посуда на ножках с дырочками на дне и в стенках, которая служила для процеживания (рис. 136) и др.

Посуда имела крышки различной формы (рис. 116, 126 и 137—139). Как посуда, так и крышки к ней были украшены разнообразными орнаментами. Рельефные украшения (обр. 117) встречаются на всех глубинах, но преобладают в верхних слоях пласта. Врезанные украшения тоже (рис. 118) встречаются во всех слоях пласта. Некоторые из них инкрустированы белым веществом. Эти последние начинаются на глубине 2 м и постепенно уменьшаются. Нацарапанные и покрашенные краской и реже белой краской и инкрустированные белой краской украшения (рис. 119 А) начинаются на глубине 2 м и от 4,5 м уменьшаются. Посуда раскрашенная белой или красной краской нанесенной на стенки сосуда (пастозные украшения) встречаются реже (рис. 119 Б). Украшения из выдолбленных жолобков и другие выдолбленные украшения (рис. 120) занимают незначительное место и встречаются чаще в нижних слоях. Графитные украшения (рис. 121 Б) встречаются очень редко в верхних слоях до 2,50 м и в более низких глубинах увеличиваются постепенно. Украшения путем проколов (рис. 121 А) встречаются во всех слоях очень редко.

Керамика каменномедного культурного пласта имеет много сходных черт с синхроничной керамикой „селищных могил“ в северо-восточной Болгарии и на равнине Валахии.

Из глины сделаны лампочки (рис. 144), ложки (рис. 145) и различные предметы с неизвестным нам предназначением — глиняные плиточки (рис. 146—148), предметы призматической формы (рис. 149, 3), цилиндрический предмет (рис. 149, 1), модели в форме человеческой ноги (рис. 150) и др. Особенный научный интерес представляют найденные шесть целых плиток и фрагменты глиняных плиток, украшенных с обеих сторон геометрическими орнаментами.

Из раковин средиземноморских устриц (*Spondylus*) вырабатывались браслеты (рис. 151) и ожерелья (рис. 152, 1). Эти предметы выделялись также и из мрамор. Реже из клыков кабана выделялись различные украшения (рис. 152, 2—3). Иголки

делались из кости (рис. 153, 1). Особенный интерес представляет найденное в жилище № 1 на глубине 4,70 м золотое колечко с диаметром 1,9 см, весящее 5 грамм (рис. 154).

Пластика идолов из глины и кости представлена очень хорошо. Найдено было большое количество целых и фрагментарных человеческих статуэток-идолов. По своей форме костяные фигурки могут быть разделены на три группы: трехгранные (рис. 155), плоские (рис. 156—157) и изогнутые (рис. 158). Трехгранные фигурки были найдены на глубине 1,80—3,30 м, плоские — на глубине 1,40—4,70 м. Изогнутые фигурки встречаются реже. Трехгранные и плоские костяные фигурки надо рассматривать как произведения костяной пластики. Их носили, повидимому, прикрепленными к одежде в качестве идолов-амулетов. Изогнутые фигурки, хотя и изображают человеческое тело весьма схематично, имели, повидимому, какое-то практическое предназначение. Найдено было много целых и фрагментарных человеческих статуэток, моделированных из глины (рис. 159—168). Чаще всего они встречаются на глубине 4—4,50 м. Имеются все до сих пор известные типы, однако попадаются и новые варианты.

Из глины имела скульптура статуэток животных (рис. 169—171). Некоторые из них встречаются впервые в Болгарии. Они стоят, вероятно, в связи с культом животных, которых откармливали или которые были предметом охоты.

Найдены были также глиняные столики и стульчики (рис. 172, 1—2). Важным результатом раскопок являются найденные тридцать шесть погребений в скорченном состоянии — хокеры (рис. 173—176). Большинство из них находится в периферии селища и вблизи жилищ. Встречаются они на глубине от 1,40 м до 4,15 м. Находятся среди них одиночные, двойные и групповые погребения. Большинство из них лежат на правом боку. Преобладают скелеты лежащие головой на юг и ногами на север или обратно. Только в нескольких погребениях были найдены положенные туда предметы. На некоторых скелетах заметны следы красной краски. Имеются черепа с правильно вырезанными отверстиями (трепанация). Скелеты описаны по роду нахождения их на разных глубинах.

На глубине 4,70 м у внутренней стороны каменной ограды были найдены бронзовый наконечник стрелы (рис. 177, 1) и фрагмент бронзовой иглы (рис. 177, 2), которые надо отнести может быть к бронзовой эпохе.

Из находок, сделанных при раскопке „селищной могилы“ возле Рушука в 1948—49 гг., в настоящий момент можно сделать только несколько предварительных выводов, так как изучение этого материала находится еще в своем начале. Орудия производились в селище из местного или из доставленного извне материала. Одним из основных средств препитания населения было рыболовство. Разводились домашние животные (собака, овца, свинья, рогатый скот) и практиковалось земеделие посредством мотыги. Важным промыслом была также охота на диких зверей (олень, кабан, бобр и др.). Для пищи использовались речные устрицы, улитки и различные растения. Развиты были прядение и ткачество. Особенно хорошо было представлено керамическое производство. Это характерно для каменномедной эпохи в наших землях. Связь населения с более близкими и более отдаленными родами и племенами подтверждается фактом получения извне материалов для выработки некоторых орудий труда и украшений.

Развит был культ плодородия. Об умерших заботились.

Более полные выводы для характеристики первобытно-общинного родового строя тогдашнего общества не могут еще быть сделаны в настоящий момент. Они станут возможны лишь после полной раскопки „селищной могилы“ и изучения всех находок.

Самую близкую аналогию с находками из культурного пласта, принадлежащего к каменномедной эпохи, мы находим в исследованных до сих пор „селищных могилах“ в северо-восточной Болгарии (Коджадермен близ Коларовграде, Салманово, Преславского района, Кубрат и др.) и в Валахской низменности (Гумелница культура), культура которых относится к той же эпохе. Раскопки продолжаются.

Г. Георгиев и Н. Ангелов

СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ С. ЛИЛЯЧЕ

от ИВ. ВЕНЕДИКОВ

Един от най-важните извори за изучаване бита на старите траки е тракийското светилище. Освен многобройните оброчни плочки и различни паметници от камък или бронз с религиозни сюжети, тракийските светилища, също както гръцките, поднасят и цяла редица материали от бита, които в много случаи могат да изяснят някои подробности от живота на населението в дадена област. Това обаче, което е странно и изненадва изследвача, е, че всички досега разкопани тракийски светилища, като например това при Глава Панега, при Диникли, при Копиловци или при Баткун,¹ упорито съдържат все материали от римската епоха. Няколко монети в светилището при Диникли са единственото доказателство, че то е съществувало още от предримската епоха. Но и те биха могли да се обяснят като случайно попаднали в терена на светилището.

А в същност, колкото и това да изглежда странно, знае се, че траките са имали свои светилища много преди идването на римляните. Ние имаме цяла редица сведения за съществуване на тракийски светилища, от които най-старото дължим на Херодот.² Явно е, че тракийските светилища от по-старо време, от преди идването на римляните, ние не умеем да търсим или, по-право, въобще не сме ги потърсили.

Именно този проблем за предримските светилища на траките изясняват до известна степен разкопките в развалините на малкото светилище при с. Лиляче (Врачанско).

Развалините на самото светилище се намират на около 12 клм. източно от гр. Враца и на около 1 клм. в същата посока от с. Лиляче. Това е една чудно хубава местност, която носи името Кадин вир. Тук в карстовата повърхност потъва и отново извира една малка рекичка, която образува водопад и голям вир. На десния бряг на рекичката, до вира, се намира светилището, разположено не далеч от две големи пещери, върху една тясна поляна, заградена отвсякъде със скали.

¹ В. Добруски, Светилището при Глава Панега. Арх. известия на Нар. музей I, София 1907, 1 и сл.; Г. И. Кацаров, Светилището при с. Копиловци (Кюстендилско). ИАД IV, 80; Светилището при Диникли. ГПНБ 1925, 130; D. Tsontchev, Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun, Sofia 1941.

² Herodot VII, III.

Селището, което е било обслужвано от това светилище, се намира под къщите на с. Лиляче. Тук при копане основи на сгради са намерени постройки от римската епоха, правени с тухли и хоросан, римски монети и римски фибули от бронз. Южно от селището се намира некрополът от римската епоха, а на запад — некрополът от предримската епоха, в който се намират могили, принадлежащи към V в. пр. н. е. или малко по-късно.

Мястото, гдето станаха разкопките, т. е. поляната на светилището, е копана много пъти от любопитни селяни. Веднаж са били започнати дори разкопки и стените на светилището са били открити и постепенно съборени, така че от тях беше останала само една стена, дълга около 5 м., широка 0.45 м. и на височина около 0.60 м. По тази единствена стена може да се заключи, че светилището е било ниска постройка, а от сведенията на местните жители, които са го разкопавали, трябва да се заключи, че то не е било по-голямо от 5 м. на 6 м. Мястото на постройката се очертаваше като бяло петно, обградено с голямо пространство, изпълнено с черна пръст, каквато имаше и под основите на светилището и под предполагаемия негов под. От последния бяха запазени само четири плочи с неправилна форма, положени една до друга без никаква спойка.

Многобройните изкопи на иманярите, които личеха по постоянни хлътвания на почвата и натрупани купчини пръст около тях, не позволяваха да се разчита на сигурни стратиграфски наблюдения, тъй като заедно с пръстта имаше изхвърлени и материали: керамика, бронзови монети и фрагменти от оброчни плочки от мрамор. В няколко последователни изкопа беше обхванат целия терен на дължина 16 м. и широчина 6 м. При дълбочина 0.80 м. до 1 м. се стигна до пласт от дребни речни камъни, в който вече нямаше културни материали.

Каменните паметници се намериха главно в беззвония пласт, образуван от хоросана на стените, изградени от камък, или разхвърлени близо до него. Всички останали материали се намериха еднакво почти в цялото пространство и без да може да се направи разлика по време, очевидно поради многобройните изкопи, правени в най-различни времена в развалините и около светилището. Тук даваме материалите по тяхния вид:

1. Каменни паметници

В светилището се намериха значителен брой каменни паметници — почти изключително оброчни плочки. От една оброчна плочка, която беше известна още от по-рано и която ние публикуваме тук за втори път, вече се знаеше, че светилището е било издигнато в чест на римския бог Силван. Това типично италиейско божество на горския живот и лова в същност е известно от много паметници, които са разпространени главно в северозападна България. Тук е имало, поради присъствието на римските войски, по-значителен римски елемент, който е донесъл този култ в земите на траките. Оброчните плочки от Тракия представят Силван в две различни иконографии. Едната е чисто римската иконография на Силван: богът облечен в къса туника, държащ в едната си ръка раздвоен косер, а в другата — дърво, неговите атрибути. Придружава го куче.¹ Другата, тракийската, представя това божество като конник със или без брада и с атрибут в дясната ръка — издигнато копие.² Втората иконография е взета от образа на най-почитаното у траките

¹ Вж. по-долу № 9 и забележка.

² Kazanow, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Leipzig 1938, № 333, обр. 189: № 38; № 362, обр. 196, и пр. главно от светилището Глава Панега.

божество — тракийския Херос и повтаря всичките най-разнообразни изображения на това божество във всичките им детайли. От тези два типа на божеството светилището в Лиляче дава само една плочка от първия тип и всички останали принадлежат на втория.

Ето и самите плочки:

1. Оброчна плочка от бял мрамор, четвъртита, вис. 0·21 м., шир. 0·23 м., деб. 0·023 м. (обр. 179).

Върху плочката, в четвъртито вдлъбнато поле, е представен конник в движение надясно. Той е даден с къса, гъста брада, коса и мустаци. Облечен е в къса препасана през кръста туника. Зад него се развява праметнатата през рамото му хламида. Тя е забодена на рамото с кръгла фибула. Краката му са обути във високи тракийски обувки. Дясната му ръка е спусната край тялото. В нея той държи атрибута на Силван — косера. Лявата ръка е свита зад главата на коня, така че не се вижда. В нея обикновено в изображенията на тракийския Херос е вложен щита на последния. В нашия паметник обаче този атрибут е заместен от едно дърво, което Силван държи в ръката си зад главата на коня. Това е вторият атрибут на Силван. Конят е в галоп и е стъпил само на задните си крака. Под коня са представени две кучета едно зад друго. Кучетата при Хероса — едно, две или три, се срещат често в неговите изображения; има ги също и при изображенията на Силван.

Обр. 179. Оброчна плочка на Силван.

Fig. 179. Plaque votive de Sylvain.

При предните крака на конника, очевидно Силван, представен в тази интересна иконография, е изобразена ара, зад която стои жена, цяла обръната насреща. Тя е облечена в дълга мантия, единият край на която забулва главата ѝ. Под мантията се показва дълъг хитон. Под булото се вижда косата, сресана на път. Лявата ръка придържа дрехата, докато дясната с почитателен жест е насочена към яздача — Силван. Очевидно това изображение на Силван изхожда от добре познатото изображение на тракийския Херос. В дясната ръка Силван държи косер, вместо копие на Хероса, а в лявата — другия атрибут на Силван — дървото, вместо щита на Хероса. Правата жена в почитателна поза и олтара под краката са също заети явно от изображението на Хероса. Всички тези елементи са майсторски комбинирани в изображението на Силван, така че и дървото, което той носи в лявата си ръка, напомня дървото, което стои пред Хероса и по което обикновено се вие змия. Глиганът, преследван обикновено от Хероса, в нашето изображение очевидно е заместен от второто куче. Просто гледайки плочката човек неволно би си задал въпрос, дали каменоделецът не е положил наистина всички усилия да скрие Силван в това изображение на Хероса.

На долния край на четвъртитата рамка, в която е поставено изображението, се чете къс надпис в два реда:

Aurelius Iovinus miles

leg(ionis) XI Claudia v(otum) p(osuit)

В надписа, който е изработен грижливо с четвъртити, почти квадратни букви, буквата А е писана без хоризонталната си хаста. О и С са написани твърде широки, както това се среща в по-ранната епоха на римското владичество у нас. В думата miles L и E са писани в лигатура.

Въз основа на хубавата изработка на плочката би могло да се каже, че тя е произведение на добър провинциален майстор, който е работел в епоха не много отдалечена от времето, когато още римското изкуство пази по-стари традиции. На една сравнително ранна дата на плочката сочат и цяла редица други данни, като квадратните почти букви, грижливата работа, предаването на подробности и то със значителни тънкости. Единадесетият Клавдиев легион е квартирувал у нас дълго време, така че ние не бихме могли да вадим заключение от споменаването на този легион в надписа на плочката за датата ѝ. По-скоро тя ни се подсказва от името на посветителя — Aurelius Iovinus, който носи името на императора Марк Аврелий. Поради това плочката би могла да се отнесе към времето, когато този император е управлявал, или малко по-късно — т. е. към края на II в. от н. е.

Интересно е да се отбележи, че тази плочка е много грижливо изгладена отзад и отстрани. Това се среща твърде рядко при оброчните плочки от нашите земи.

2. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор, вис. 0·10 м., шир. 0·07 м., деб. 0·015 м. Плочката е била четвъртита и е била грижливо изгладена отзад и отстрани.

Върху фрагмента се вижда хубаво изработена конска глава в низък релеф. Конникът е яздел в ход на дясно. Пред него е имало дърво, което не може да се каже сигурно, дали е държал в ръката си или е яздел към него. Върху рамката се чете част от надписа, който е стоял на горната част на плочката, написан с къси и широки букви, вис. 0·006—0·008 м. Текстът гласи: SILVANVS.¹ Буквите на надписа са много малки, за да могат да бъдат изработени грижливо. Самата плочка по стил се приближава твърде много до предишната, разбира се доколкото може да се съди по изображението на конската глава и дървото. Окото е предадено по един и същ начин с една рязка назад. Муцуната е разчленена по малко по-различен начин на пръв поглед, понеже второто изображение е доста по-едро и дава възможности за по-детайлно представяне. Двете плочки са, ако не от една и съща ръка, то поне от едно и също ателие. Това сходство между двете плочки навежда на мисълта, че и втората ще трябва да се отнесе към същото време — края на II в. от н. е.

3. Фрагмент от долната част на оброчна плочка от бял мрамор. Вис. 0·15 м., шир. 0·075 м., деб. 0·014 м. Също с грижливо изгладен гръб и долната запазена страна.

Върху фрагмента се виждат предните крака на кон, изобразен на плочката в ход надясно. Под краката на коня личат главите и предните крака на две кучета, които тичат подир някакво малко животно, вероятно заек. Върху запазената част от долната рамка на плочката се четат части от надпис в два реда. Буквите са високи 0·012 м. Текстът гласи:

... ius miles [leg(ionis) XI Cl(audia)]
deo Si[lvano]...

Този фрагмент по стил се приближава толкова много до предишния, че ако не

¹ Представянето на Силван като конник ни е известно от светилището при Глава Панега: Добруски, Арх. известия на Нар. музей I.

беше разликата в дебелината на плочката и повторението на името на божеството в двата фрагмента, би могло да се мисли, че те са двата края на една и съща плочка.

Плочката, от която този фрагмент е част, очевидно е поднесена от някой войник като оброчен дар. Вероятно е, че дарителят е бил също войник от XI Клавдиев легион, тъй като плочката трябва да се отнесе по време към края на II в. от н. е.

4. Оброчна плочка от бял мрамор, долната ѝ част отчупена, четвъртита, висока сега 0.12 м., шир. 0.165 м., деб. 0.02 м. Гърбът и страните ѝ добре изгладени (обр. 180).

В четвъртито вдлъбнато поле е представен конник в пълен профил — нещо което се среща съвсем рядко в нашите оброчни плочки.¹ Обикновено конникът у нас не се представя в профил, а с лице насреща. Конникът е облечен в къса туника и носи на гърба си развята хламида. В дясната си ръка държи атрибута на тракийския Херос — копие, което е издигнал до височината на гърдите си, като по този начин върхът на копиего му идва до средата на тялото му. Косата му е стилизирана като лента около главата. Предните крака на коня издават бързо препускане.

Обр. 180. Оброчна плочка на тракийския Херос.
Fig. 180. Plaque votive du Héros thrace.

Пред конника с едно тригълниче в горния десен ъгъл, което продължава в права линия надолу, е представено, или по-право само загатнато, дърво.

Плочката, въпреки сравнително лошия мрамор, от който е направена, и малките ѝ размери, които позволяват само най-сумарно третиране, е очевидно една хубава работа. На нея е представен, без всякакво съмнение, тракийския Херос, такъв, какъвто го познаваме от повече от 1500 оброчни плочки: млад конник в ход надясно с копие в десницата и с развята хламида. Пред него стои и дървото, което се представя в изображенията на това божество.

5. Долен десен ъгъл от четвъртитата оброчна плочка от бял мрамор, вис. 0.07 м., шир. 0.076 м., деб. 0.013 м. Също с изгладен гръб и страни.

Плочката е била много малка. Върху нея се вижда долната част от конника с гърдите, предните крака и корема на коня му. Релефът, съобразен с размерите на плочката, е даден много низък, почти линеарен.

6. Горен десен ъгъл от четвъртитата оброчна плочка от бял мрамор, вис. 0.05 м., шир. 0.065 м., деб. 0.008 м. Гърбът и страните изгладени.

От изображението на конника, който е бил представен в ход надясно, е запазена само главата на коня, изработена, макар и сумарно, много добре.

Всички тези плочки или по-право фрагменти от плочки имат редица общи неща, които ги свързват. По отношение на изработката си те се свързват с другата работа, която каменоделецът е дал. Релефът във всичките е низък, но не и

¹ От публикуваните досега 1400 плочки само в 16 Херосът е даден с глава в пълен профил.

плосък. Но и в техническо отношение те имат някои общи белези — четвъртитата форма, която не е предпочитаната в Тракия, изгладени гърбове и страни, което е много рядко въобще при тракийските оброчни плочки. Всичко това позволява с известна сигурност да сближим всички тези плочки и да ги отнесем към края на II в. от н. е.

7. Четвъртитата оброчна плочка от бял мрамор, вис. 0·30 м., шир. 0·24 м., деб. 0·043 м. Долният ляв ъгъл отчупен (обр. 181).

Обр. 181. Оброчна плочка на тракийския Херос.

Fig. 181. Plaque votive du Héros thrace.

VOTVM QVOD Feci
NDAM·[O·N·C·R·
VSDEAM·POS·V·I·

Обр. 182. Надпис върху оброчна плочка.

Fig. 182. Inscription sur une plaque votive.

Плочката е с изображение на тракийския Херос в ход надясно. Той е представен като младеж с коса прибрана зад ушите. Облечен е в къса туника и развята зад него хламида, много неестествено при спокойното движение на коня. В лявата ръка държи пatera,¹ с която се готви да приеме излияние. Срещу конника — дърво, около което се вие змия. Това е един от обикновените сюжети при изобразяването на тракийския Херос. Цялата плочка се отличава с известна несъразмерност. Фигурата на конника е тежка и доста сумарна, въпреки сравнително големите размери на плочката. Дървото също е изработено грубо и заема твърде много място, а листата му са стилизирани схематично.

На долната част на плочката върху рамката има надпис, от който липсва почти една трета. Той е в три реда с доста неправилни и написани небрежно букви, вис. 0·010—0·014 м. (обр. 182).

...votum quod feci
cohortis Aurelia secunda m(iliaria)eq(uitata)-
n(ova)c(ivium) [R(omanorum)
ei]usdem posuit

Във втория ред на надписа може да се види името на кохортата, към която се е числел посветителят — очевидно римски войник. Тази кохорта е известна като основана през втората половина на II в. от н. е. от Марк Аврелий, чието име носи. Вероятно тя е била образувана около 166 г. по повод на маркоманските войни. Споменава се в надписи от селата Стойник (Губеровци) в Западна Сърбия, гдето на границата между Далмация и Горна Мизия е охранявала областта.² Това ни кара да поставим и тази плочка в II в. от н. е. и то след 167 г. или в началото на III в.

Цялата плочка е изработена много по-лошо от предишните. Освен това тя е много по-дебела от тях. Гърбът ѝ е грубо обработен, а страните — по-грижливо само от предната страна, гдето се виждат. Явно войникът, който се е числел към тази кохорта, не е бил в контакт с работилницата, която е работела предишните плочки.

¹ Kazanow, ц. с., 5 и сл.

² Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen, Berlin 1938, 91 и сл. дава име на тази кохорта Aurelia до Каракала. От Каракала до Елагабал тя носи епитет Antonina.

8. Долна част от оброчна плочка от бял мрамор, вис. сега 0·10 м., шир. 0·16 м., деб. 0·021 м. (обр. 183).

Върху плочката се вижда долна част от изображение на конник в движение надясно, стъпил върху олтар с предните крака на коня си. Под конника грубо стилизирано куче преследващо коза. Работена на плосък релеф, който се откъсва резко от фона и дава възможност да се отдели тази плочка от останалите и да се постави в по-късно време — вероятно III в. от н. е.

Обр. 183. Къс от оброчна плочка.
Fig. 183. Fragment de plaque votive.

9. Оброчна плочка от сив мрамор, горе закръглена, вис. 0·175 м., шир. 0·105 м., деб. 0·015 м. Долният десен край на плочката липсва. (обр. 184).

На плочката е представен Силван в иконографията, в която обикновено се среща в римските паметници.¹ Той е праз, обърнат насреща, с праметната през рамо мантия върху късата му туника. Дългите му коси се спускат над ушите и ги закриват. Вместо раздвоен косер в дясната си ръка той държи раздвоено копие, оче-

Обр. 184. Оброчна плочка на Силван.
Fig. 184. Plaque votive de Sylvain.

Обр. 185. Оброчна плочка на тракийския Херос.
Fig. 185. Plaque votive du Héros thrace.

¹ Оброчна плочка на Силван и Силвестра: Добруски, МСб. II, 8, 1; ИАД III, 48, 44 (Копиловци, Берковско); Археологически известия на Нар. музей I, 1907, 81, № 116, обр. 58 (Глава Панега); МСб XX, 12 (Лопушна), 30 (Оряховско); Г. И. К а ц а р о в, Антични паметници из България. ИАД II, 175, № 1, обр. 2 (Койнаре, Белослатинско); ИАИ XIV, 274, обр. 376 (Селановци, Оряховско);

видно един от атрибутите на Хероса. Копието тук е раздвоено под влияние на Силвановия раздвоен косер. В десницата си той държи другия си атрибут — дървото. Зад божество о е представено куче с издигната нагоре муцуна.

Обр. 186. Къс от оброчна плочка на тракийския Херос.

Fig. 186. Fragment de plaque votive du Héros thrace.

Обр. 187. Къс от оброчна плочка на тракийския Херос.

Fig. 187. Fragment de plaque votive du Héros thrace.

двете животни е представен олтар. На долната рамка на плочката има надпис, от който се чете NVS. Q. V. Буквите са написани съвсем небрежно и нечетливо. Плочката по сюжет отговаря на предходната.

12. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор, вис. 0.145 м., шир. 0.115 м., деб. 0.02 м. Плочката отгоре е била закръглена. Херосът е представен в ход надясно, стъпил с двата предни крака на коня върху олтар. Зад олтара е представено дърво, около което се вие змия. Фигурите са сблъскани една в друга. Рамката е изработена небрежно.

10. Оброчна плочка от бял мрамор, вис. 0.22 м., шир. 0.13 м., деб. 0.03 м. Плочката отгоре е закръглена. От лявата и дясната страни липсват значителни части. Счупена е надве (обр. 185).

Конник в ход надясно. В дясната си ръка Херосът носи убита сърна,¹ към която скача куче. От другата страна на сърната се вижда друго куче или може би лъв. Косата на конника е стилизирана в два реда кръгчета. В изработката на плочката се чувства известна несъразмерност. По сюжет тя не може да се яви по-рано от началото на III в. от н. е. в Мизия. В Тракия този сюжет се явява едва към края на II в. и е силно разпространен, докато в Мизия той се среща много по-рядко.

11. Долен десен ъгъл от оброчна плочка от бял мрамор, вис. 0.10 м., шир. 0.105 м., деб. 0.01 м.

От Хероса в движение надясно се виждат само предните крака на коня и зад тях увисналата сърна, носена очевидно от конника, както в изображението на предишната плочка. От дясно на сърната, под краката на коня се вижда лъв, който се хвърля върху убитото животно, а в ляво — предните лапи на куче. Между

АА 1927, 122, № 9, обр. 60 (Свищов); 1929, 320, № 3, обр. 28 (Копиловци, Берковско); Д. Цончев, ГПМ I, 39, № 7, обр. 7 (Браниполе, Пловдивско); Хр. М. Данов, Антични паметници в България. ГНМ VI, 1936, 152, № 8, обр. 116 (Извор, Пловдивско); Antike Denkmäler in Bulgarien. ИАИ XI, 202, № 7, обр. 182 (Синитово, Пазарджишко).

¹ Kazanow, ц. с., 8.

13. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор, горе закръглена, вис. 0·19 м., шир. 0·19 м., деб. 0·05 м.

Херосът е представен в ход надясно. В дясната ръка, спусната надолу, конникът държи вероятно сърна, а в лявата, зад главата на коня — кръгъл щит. Релефът на плочката е твърде висок и доста плосък, както се работи обикновено към края на III в. и по-късно през IV в. Плочката следователно може да се отнесе към края на III в.

14. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор, вис. 0·075 м., шир. 0·10 м., деб. 0·03 м.

Върху фрагмента се вижда част от изображение на глиган. На рамката под него следва надпис с добре издълбани букви, вис. 0·018 м.

... ius Valen(s)?

... vot(um) p(osuit)

15. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор, вис. 0·06 м., шир. 0·05 м., деб. 0·02 м.

Върху фрагмента се вижда глава на мъж с дълга коса и брада. Вероятно Силван, представен като конник.

16. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор, горе закръглена, вис. 0·09 м., шир. 0·21 м., деб. 0·014 м. (обр. 186).

Херосът в ход надясно държи в дясната си ръка патера. Пред него глава на жена, зад него мъж, който държи опашката на коня. Изображението е дадено съвсем сумарно.

17. Фрагмент от статуя на Хероса, изработена грижливо, с най-голяма височина 0·145 м. на запазената част, от бял мрамор (обр. 187).

Херосът е с кръгъл щит в лявата ръка, зад главата на коня, и с копие в издигнатата десница. На рамото хламидата му е закопчана с кръгла фибула. Подобни фибули се употребяват извънредно често във II и III в. от н. е.

18. Фрагмент от изображение на Хероса от типа на № 17.

От изображението е запазено: а. издигнатата десница на фона на развяваща се хламида, с връх от копие при рамото; б. глава на кон с овален щит зад нея и в. част от изображение на мъж, който държи опашката на кон (обр. 188). Облечен е в къса туника и наметнат с хламида. Главата и краката му липсват. Гърбът на този статуарен тип на Хероса е изработен съвсем грубо и в двете последни изображения. При № 17 зад кръглия щит е дадена схематично (само с линии) лявата ръка, която държи щита.

19. Фрагмент от оброчна плочка, горе закръглена, от бял мрамор, вис. 0·17 м., шир. 0·20 м., деб. 0·053 м. Херосът е представен с издигнатата десница, в която е държал копие. Релефът е много висок. Дясната ръка се е отделяла от фона, докато хламидата е третирана в съвсем плитък релеф — само като фон.

20. Оброчна плочка от бял мрамор, горе закръглена, вис. 0·15 м., шир. 0·13 м., деб. 0·011 м. (обр. 189). Херосът в ход надясно, с патера в дясната ръка, до главата на коня. Съвсем примитивна изработка и извънредно сумарно третиране.

Обр. 188. Къс от оброчна плочка на тракийския Херос.

Fig. 188. Fragment de plaque votive du Héros thrace.

21. Фрагмент от оброчна плочка с част от ръката и развята хламида зад нея, от бял мрамор, вис. 0·04 м.

22. Фрагмент от изображение на животно, от бял мрамор, вис. 0·069 м. Вероятно част от някое голямо статуарно изображение.

23. Долна част от оброчна плочка от бял мрамор с част от изображение на лъв и задното копито от десния крак на коня на Хероса, вис. 0·13 м.

24. Фрагмент от оброчна плочка от бял мрамор, вис. 0·08 м. Запазена е главата на коня.

25. Плочка от бял мрамор (обр. 190), горе закръглена, вис. 0·255 м., шир. 0·21 м., деб. 0·025 м. Намерена по-рано и прибрана в Народния археологически музей в София.¹

Обр. 189. Оброчна плочка на тракийския Херос.

Fig. 189. Plaque votive du Héros thrace.

Обр. 190. Оброчна плочка на Силван.

Fig. 190. Plaque votive de Sylvain.

Представен е Херосът в ход надясно, с издигнато в десницата копие, а с лявата ръка държащ щит зад главата на коня. Той е с буйна коса и брада. Пред него е представена жена в дълъг хитон и с було на главата. Зад нея има стилизирано дърво. Под коня — лъв се хвърля върху глиган. На горната и долната рамка надпис. Буквите са високи 0·015—0·01 м.

Silvano et Silvestri

Ulp(ius) Eptezenus p(rinceps) d(uplicarius) leg(ionis)

I Ital(icae) v(otum) p(osuit)

От надписа се вижда, че плочката е била посветена на Силван от един тракиец, както трябва да се заключи от неговото име Ептезен, който е бил на служба в първия италийски легион. Масовото участие на траките в римските легиони се забелязва през III в. от н. е., което ни позволява да отнесем и този паметник към същото време. Към тази дата сочи и представянето на лъва върху оброчната плочка, тъй като той е един от сравнително късно въведените елементи в изобразенията

¹ Ив. Велков, ИАИ VI, 302; ÖJh XXV, Beibl. 118, № 6; Kazarov, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, 112, № 599.

на Хероса. Изобразяването на Хероса с брада се среща и в други плочки, предимно от III в.¹ То стои във връзка със сливането на тракийското божество с Асклепий.

Разгледаните дотук плочки могат да се разделят на две групи. Първата се състои от плочките №№ 1—6, които имат следните особености: плочките № 2 и № 3 се сходат много по начин на работа и може да се мисли, че са излезли от една и съща ръка. Плочката № 3 е посветена от войник, също както и плочка № 1. Тези три плочки са дело на добри майстори. При тях каменоделецът е излязъл от шаблонното представяне на Хероса. Същото важи и за плочка № 4, в която каменоделецът е дал лицето на божеството в пълен профил. Плочка № 5 и № 6, които в същност са малки фрагменти, напомнят в изработката грижливостта на предишните.

В техническо отношение шестте плочки си приличат по някои външни белези. Те имат гладко обработен гръб — нещо което не се практикува обикновено при оброчните плочки, които трябва да се гледат само откъм лицето и поради това не се явява нужда да се работи гръба им. Освен това всички имат четириъгълна форма, като страните им са добре изгладени. Това дава възможност, макар и колебливо, особено що се отнася до № 5 и № 6, да се свържат в една група и да се смятат за първите плочки в светилището от втората половина на II в. от н. е.

Останалите плочки нямат нещо, което да ги обединява. Някои от тях са явно от III в., както е случаят с плочка № 25. Най-рано през III в. могат да се поставят и плочките №№ 10, 11 и 13, а също № 23, поради това че съдържат сюжети характерни за III в. и по-късно. Поради плоскостното третиране на релефа с тенденция да мине към ажур, като се пази височината му обаче, № 10 може да мине към края на III в., та дори и в началото на IV в. Плочката № 7 може да се постави по надписа си в началото на III в., но тя може да бъде и от последната четвърт на II в., тъй като споменатата в нея кохорта е известна в нашите земи по това време.

Плочка № 9, поради сумарното третиране, трябва да се смята за по-късна от първата група. За останалите плочки не може да се каже нищо сигурно, било поради фрагментарния им вид, било поради това, че са работа на твърде посредствени майстори.

Хубаво изработени плочки има и в двете групи, но първата далеч превъзхожда втората група. От надписите се вижда, че първата група в същност е съставена от оброчни дарове на римски войници. Във втората група ние виждаме дарове на тракийци, било в римските легиони, било в помощните войски. За съжаление материалът е малко и поради това и наблюденията мъчно могат да се контролират. При разглеждането на оброчните плочки не бива да се забравя, че този вид паметници в същност досега у нас са с най-несигурна хронология. При опити за датиране на плочките с изображения у нас най-много може да се разчита не на стилистичен анализ, нито на техническото изпълнение, а главно на сюжета на плочката и на иконографските ѝ отличия. Надявам се, че ще мога да направя това в едно отделно изследване, което ще обхване целия материал, а не само незначителния брой плочки от светилището при с. Лиляче.

За да приключим прегледа на каменните паметници от светилището, трябва да споменем и още един голям каменен кратер, напълно фрагментиран. Кратерът има

¹ Kazanow, Die Denkmäler, обр. 168 и 174, где то пак е представен Силван с Диана.

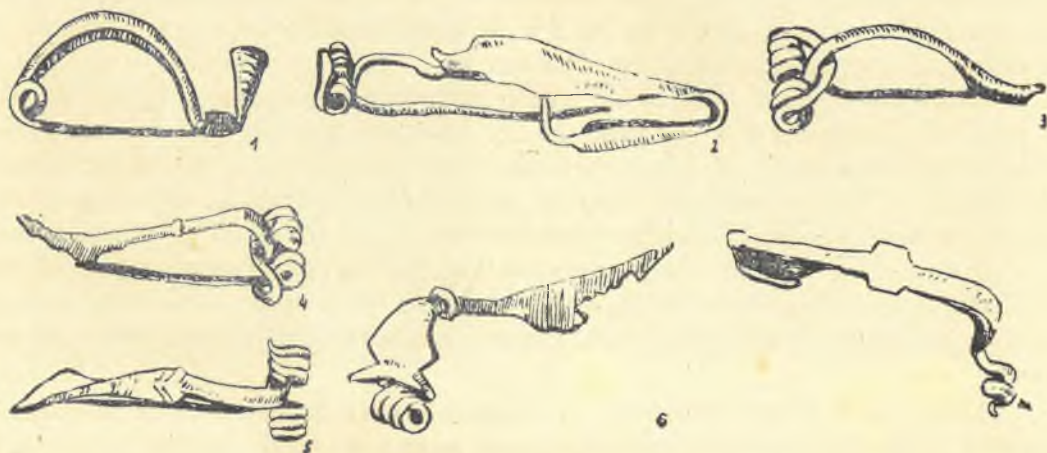
две дръжки от страни.¹ Висок е 0·44 м., диаметърът на устието има 0·52 м. По периферията му е издълбан надпис, от който големи части липсват. Буквите са високи 0·025—0·04 м. Надписът гласи:

COYEOMENOC...KYPIΩ...ΠΩ...ΙΑ...ΙΝ...

2. Фибули

Освен оброчните плочки, в светилището се намериха и други оброчни дарове, от които на първо място трябва да се споменат фибулите. Големият им брой показва съвсем ясно, че присъствието им тук не е случайно и че те също са били поднасяни в дар. Те са разнообразни по форма и принадлежат на един доста дълъг период време.

1. Фибула от бронз, тракийски тип, дълга 0·035 м. Лъкът е значително надебелен в средата. Иглодържателят продължава право нагоре, взимайки коническа форма. Украсен е със зигзагообразни вдлъбнати линии. По време тази фибула трябва да се отнесе към IV в. пр. н. е. (обр. 191, 1).²

Обр. 191. Предримски и ранноримски фибули.

Fig. 191. Fibules de l'époque préromaine et du début de l'époque romaine.

2. Фибула от бронз, къснолатенски тип, дълга 0·078 м. Иглата ѝ преминава в билатерална спирала, от която излиза лъкът на иглодържателя. Лъкът се спуска надолу, заминава върха на иглата, извива нагоре и, преминавайки в триъгълна пластинка, покрива самия лък. Този тип фибули са характерни за II—I в. пр. н. е. (обр. 191, 2).³

3. Фрагменти от фибула от същия тип.

4. Фибула от бронз с билатерална спирала, краищата на която са прокарани под лъка. Иглодържателят минава в плочка с малък издатък на края. Фибулата е дълга 0·038 м. (обр. 191, 3).

5. Подобна фибула, дълга 0·037 м., с малко надебелено поясче в средата на лъка. Тази фибула и предходната трябва да се отнесат към I в. от н. е. (обр. 191, 4).⁴

¹ За подобен кратер вж. Добруски, Арх. изв. на Нар. музей, 134, № 191, обр. 110.

² Миков, Тракийски тип фибули. ИАИ VI, 171.

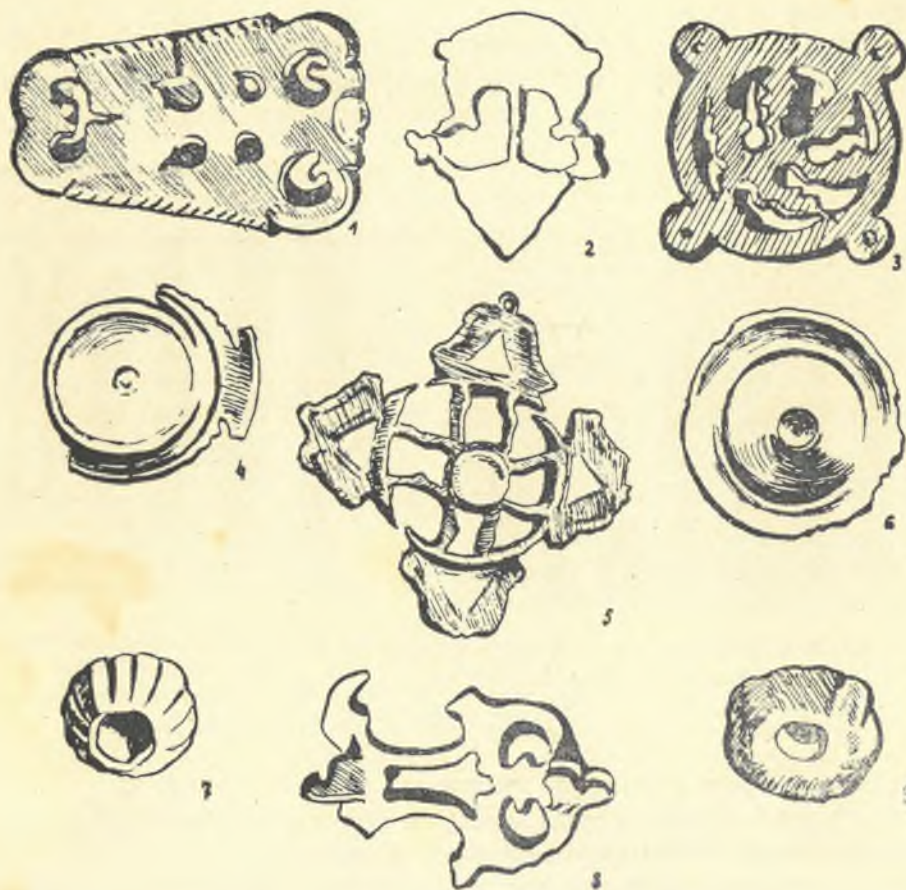
³ Срв. подобни фибули в Germania II, 1918, 48, 1; 2 V, 1921, 62.

⁴ ИАД, V, 1914, 228 (Старозагорско) от нач. на I в. от н. е.; H. Lehner, Der Tempelbezirk der Matronae Vacallinechae bei Pesch. BJb 1919, 125, 105 (от 40 до 70 г. пр. н. е.).

6. Фибула от бронз с билатерална спирала, дълга 0·045 м. Лъкът ѝ има форма на пластинка с триъгълна форма, украсена с орнаменти във вид на V и хоризонтални лиййки (обр. 191, 5).

7. Фибула подобна на предишната, дълга 0·047 м. Лъкът гледан отгоре има форма на кръст, със заострен край. Иглодържателят има форма на трапец (обр. 191, 6).

8. Фибула подобна на по-горната, дълга 0·047 м. Лъкът започва с една широка издута част колкото билатералната спирала, която постепенно се стеснява, издува се навън, извира остро и с едно надбяляване преминава в пластинката на иглодържателя, който завършва с малко топче (обр. 191, 7).

Обр. 192. Римски фибули и стъклени маниста.

Fig. 192. Fibules de l'époque romaine et collier de verre.

Последните три фибули се срещат в I и II в. от н. е. Към по-късната епоха — II—III в. от н. е., принадлежат по-разнообразни фибули.

9. Кръгла бронзова фибула, съставена от игла и кръгла издута в средата бронзова пластинка, диаметър 0·031 м. (обр. 192, 4).

10. Подобна фибула с диаметър 0·04 м., отгоре плоска (обр. 192, 6).

11. Бронзова фибула, съставена от игла, която липсва, и пластинка, изработена ажурно с издуто кръгче в центъра, което е кръстообразно свързано с по две брон-

зови пръчици с един кръг. На четирите страни на последния излизат четири пластинки. На всяко от тях има по едно триъгълниче, покрито с бял емайл.¹ Централното кръгче също е изпълнено с бял емайл (обр. 192, 5).

12. Бронзова ажурна фибула (обр. 192, 8).

13. Друга бронзова ажурна фибула (обр. 192, 2).

14. Сребърна ажурна фибула (обр. 192, 1).

15. Бронзова ажурна апликация за приковаване с четири издатъци с дупчици за гвоздеи (обр. 192, 3).

3. Железни предмети

В светилището се намериха върхове от железни стрели (обр. 193) с доста разнообразни форми.

1. Желязна стрела с кръгло сечение и дължина 0·10 м.

2. Желязна стрела с кръгло сечение и надебеляване при върха, с дължина 0·09 м.

3. Желязна стрела с кръгла втулка и листовиден връх, с дължина 0·11 м.

Обр. 193. Железни върхове за стрели.

Fig. 193. Pointes en fer de flèches.

Обр. 194. Железни ножове и ножица от предримската епоха.

Fig. 194. Couteaux de fer et ciseau de l'époque préromaine.

4. Подобна стрела с по-широк листовиден връх, дълга 0·10 м.

5. Триръбеста желязна стрела. Липсва ѝ клинчето, предназначено да се пхва в дървената ѝ част. В това състояние е дълга 0·065 м.

Въобще стрелите са твърде големи и небрежно изработени. Мъчно е да се каже, колко сполучливо би могло да се употребява подобен вид оръжие при стрелба.

Много по-голямо количество ножове се намериха в черната пръст около светилището. Те са направени от желязо и всичките са от един тип. Имат най-различни размери от 0·16 м. до 0·07 м. (обр. 194 и 195). Всичките са извити и имат острие към вътрешната страна. Този тип ножове са извънредно разпространени в Тракия. Те са имали дървени или костени дръжки. Срещат се в тракийски погребения, зедно с тракийския тип фибули и се смята, че са били в употреба непрекъснато от VI в. пр. н. е. до I в. пр. н. е.² От този тип ножове в светилището се

¹ H. Zeiss, Die Herkunft der Fibel von Molsheim. Germania XV, 1931, 182, Taf. 14, 15.

² В. Миков, Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско. ИАИ VI, 158.; Р. Попов, ГНМ 1921, 167, 175; ИАИ V, 283; ИАИ VII, 353 (III—II в. пр. н. е.).

намериха 24, сравнително добре запазени, и малки части от множество други. Общо взето, за ножовете може да се каже, че са много добре изработени.

Присъствието на железните ножове и по-старите бронзови фибули е един важен аргумент при датиране на черния пласт под светилището и около него.

Една желязна ножица (обр. 194) с дължина 0.13 м., на която двата ножа се съединяват с тъпите си краища с една дъга, представлява едно любопитно явление в нашето светилище. По своето устройство ножицата, която е силно повредена, напомня днешните примигивни селски ножици за стригане на овцете или за подкастриране на трева. Ножица с подобно предназначение би била обяснима и в нашето светилище във връзка с култа на Силван.

Най-сетне в светилището се намериха и седем звънци.¹ От тях пет са големи, а два малки (обр. 196 и 197). Четири от големите са от желязо, а един от бронз. Те са високи от 4 см. до 8 см. Железните имат четириръбестата форма на сегашните звънци на овците, а бронзовият е с камбановидна форма. От двете малки звънчета, които са направени от бронз, едното, заедно с халката за закачване, има височина 2 см., докато другото е останало без халка и има височина в този си вид 1 см. Всички звънци се намериха в права линия, край единствената запазена стена на светилището на дълбочина 0.40 м. в безлесникавия пласт образуван от събаряне на стените му.

Между металическите предмети, които се намериха в този пласт заслужава да се отбележат и още един вид материали: това са железните гвоздеи, които произхождат от дървената конструкция на покрива на светилището, и железните куки. С последните вероятно са били прикрепвани оброчните плочки върху стените на светилището. Това са в същност прости метални клинове, извити в единия си край под прав ъгъл. Всяка плочка се е закачвала на стената с най-малко по две куки. Другият край на куките е със заострен връх, за да се забиват в стената. Железните куки имат различни размери и форма, очевидно понеже са правени в различно време и за най-различни по големина плочки. В светилището се намериха и железни гвоздеи (обр. 198).

4. Керамика

В светилището бяха намерени и многобройни фрагменти от глинени съдове, които може да се разделят на две групи: 1. предримска керамика, която се характеризира с големи съдове от червена печена глина. Съдовете са украсени с шнуровиден изпъкнал орнамент и са снабдени с издатъци като къси дръжки, натиснати с пръст преди изпичането на едно или две места (обр. 199; 2. керамика от римската епоха, която е твърде разнообразна (обр. 200).

5. Разни находки

В светилището се намериха и десетина стъклени маниста от типа мелоне (обр. 192, 7 и 9), фрагменти от стъклена чаша, кукички, халкички и скобички от бронз и

¹ За звънец в светилище от римската епоха вж. у Л. Ботушарова, Светилището при с. Дюлево, Панагюрско. ГПМ I, 70.

Обр. 195.
Железен нож
от предрим-
ска епоха.

Fig. 195.
Couteau de fer
de l'époque
préromaine.

желязо и много дребни предмети. Между тях заслужава да се споменат и монетите. Те се групират както следва:¹

От I в. от н. е.: от Клавдий с контрамарка на Тиберий 3; от Нерон 2; неопределими 18.

От II в. от н. е.: от Траян 2; от Елий Цезар 1; от Антонин Пий 2.

От III в. от н. е.: от Каракала 1; от Елагабал 1; от Гордиан 1.

От IV в. от н. е.: от Константин Велики 2.

Обр. 196. Звънци от бронз и желязо.

Fig. 196. Cloches de bronze et de fer.

С други думи срещу 24 монети от I в. от н. е., от II в. има 5, от III в. — 3, а от IV в. — само 2. Монетата от Каракала е сечена в гр. Стоби (Македония), а от Елагабал — в Никопол на Росица.

Освен това в светилището в Лиляче се намериха многобройни остатъци от кости на животни. В същност те се срещат в цялото пространство около светилището, заето от по-черна пръст. Най-голям брой бяха зъбите от глигани, а освен това имаше кости от говедо, овца, коза и сърна.

От всичко казано дотук се вижда, че за пръв път в едно тракийско светилище се намират материали и от предримската епоха. Тези материали обхващат в същност едно много по-голямо пространство от мястото на самото светилище. По нищо не личи, че това пространство е било включено в сграда. В него се намират животински кости, ножове от латенски тип, които се срещат в целия период между IV и I в. пр. н. е., фибули от тракийски тип и къснолатенски фибули, които са също характерни за тази епоха. Монетите от I в. от н. е. също се намериха в този пласт от черна пръст. Тези материали позволяват да извадим заключение, че преди да се издигне постройката на светилището в Лиляче, мястото е било използвано за култови цели от старите траки.

Тракийските фибули, които се срещат между VI и IV в. пр. н. е., ножовете и латенската керамика, намерени в светилището потвърждават това предположение. Към края на I в. или през II в. от н. е. на това място е била издигната малка постройка, която е продължавала да се използва като светилище до началото

Обр. 197. Малки бронзови звънчета.

Fig. 197. Clochettes de bronze.

¹ Монетите, въпреки лошото състояние, в което се намираха, бяха определени от др. Т. Герасимов, за което му благодарим.

на IV в. Най-късните датирани материали в него са монетите на Константин I. Това светилище следователно е просъществувало почти цели осем века и тъкмо в това дълго съществуване се заключава и неговото значение. От него ние за пръв път научаваме нещо за религията на старите траки в елинистическата епоха. Вероятно през това време тракийските светилища са били на повечето места открити. Една преживелица на този култ, извършван на открито, ще да се е отразила на-верно в тракийските оброчни релефи, в които, обикновено при олтара, от който божеството ще приеме излиянието, се представя дърво, наемкващо за ландшафта. Ако се приеме едно подобно тълкувание на дървото в изображенията на Хероса и на други тракийски божества, за нас ще стане ясно, че не само при Лиляче, но и в цяла Тракия култът се е извършвал на открито, тъй като дървото е общ елемент в оброчните плочки на Хероса из цяла Тракия.

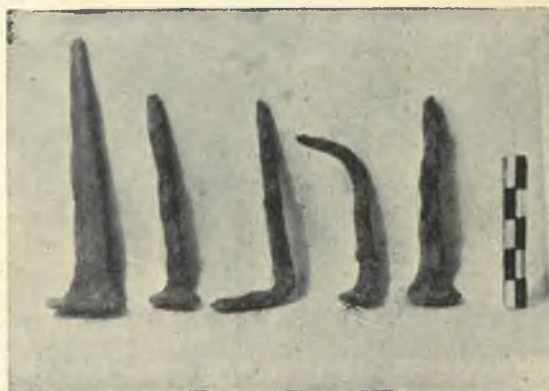
Ето защо трябва да се мисли, че и в светилищата при Глава Панега, Баткун, Диникли и пр., които са най-големите светилища в Тракия, трябва да се очаква един по-стар културен

пласт, който, ако не се намери под подовете на тези светилища, ще трябва да се търси в околността им. Защото едва ли някой може да смята за възможно тези големи светилища с изобилен материал да са изникнали изведнаж през римската епоха.

Но щом като светилището при Лиляче е било център на един култ от толкова ранна епоха, за кое божество е било предназначено то? Ясно е, че не за Силван, чийто култ е пренесен в Тракия най-рано през I в. от н. е. Силван тук е един вторичен бог; неговият култ е късен. Очевидно тук Силван е заел мястото на тракийския Херос, с иконографията на който започва да се изобразява. Докато в една от оброчните плочки, която може да се смята като най-стара (№ 1) той все още носи характерните за него атрибути — косерът и дървото, в останалите той приема напълно иконографията на Хероса. Само в тези плочки, в чието посвещение е написано името на божеството, ние бихме могли да твърдим със сигурност, че е представен Силван, а не тракийският Херос. Такава е плочка № 23.

Винаги когато се говори за тракийските религиозни представи през епохата, от която са нашите оброчни плочки — II—IV в. от н. е., се изтъква влиянието на римската религия върху тракийската. И действително няма страна, в която римският синкретизъм да е дал по-голям брой паметници, в които той да е така ясно отбелязан, както това става в Тракия. И в светилището в Лиляче оброчните плочки ни дават един типичен случай на синкретизъм между Силван и Хероса. Обаче начинът, по който се проявява този синкретизъм е интересен. Ние виждаме как постепенно Силван приема образа и атрибутите на едно домашно божество, от което той вече по нищо не може да се отличи. Така безименният тракийски Херос постепенно почва да се нарича Силван.

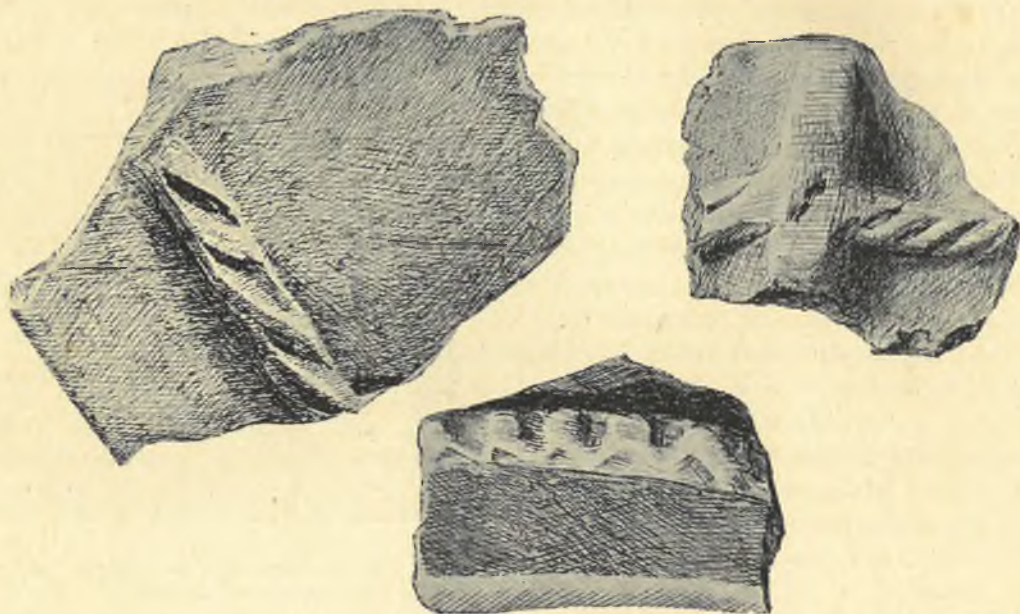
Най-сетне трябва да се кажат и няколко думи за локалното значение на светилището при Лиляче. От намерените материали се вижда, че то е обслужвало едно

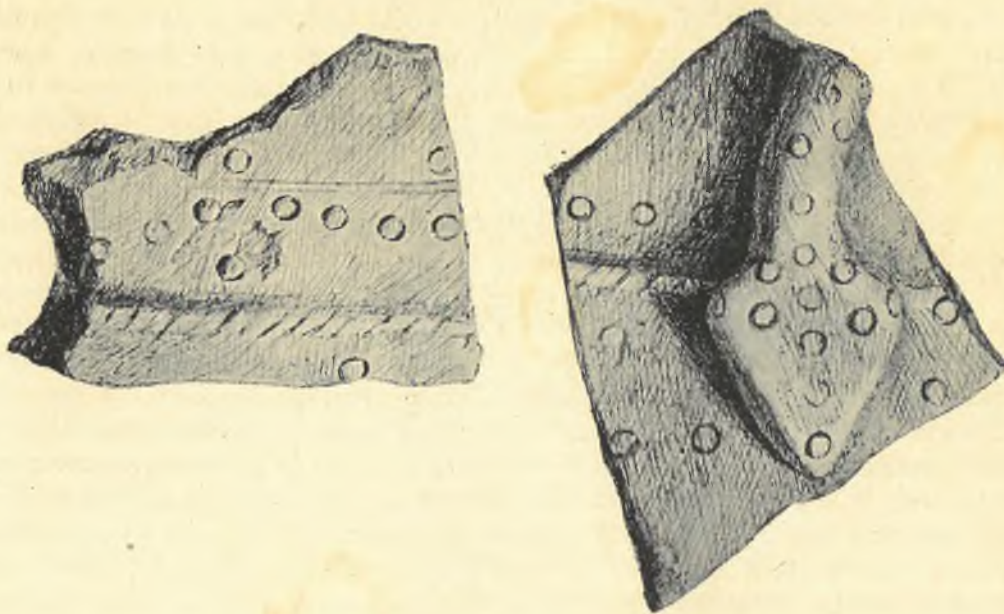
Обр. 198. Железни куки за закачване на оброчни плочки по стените.

Fig. 198. Crocs de fer pour suspension de plaques votives aux murs.

малко селище и неговата околност. Доколкото може да се заключи от намерените в светилището материали, тукашното население се е занимавало главно със скотовъдство и лов, поради което оброчни дарове във връзка с тези занятия се срещат

Обр. 199. Предримска керамика.
Fig. 199. Céramique préromaine.

Обр. 200. Керамика от римската епоха.
Fig. 200. Céramique de l'époque romaine.

повече. Оброчните плочки, доколкото може да се заключи от надписите, са били посвещавани на божеството главно от войници, било тракийци от помощните войски, било римски легионери. Присъствието на накитни предмети, като стъклени маниста,

навежда неизбежно на мисълта, че заедно с култа на Силван ще да е бил донесен и култът на някое божество — негов женски корелат. Вероятно това е Силвестра, за която говори надписът на оброчната плочка № 23. Манистата явно са поднасяни от жени като дар на Силвестра. Иначе тяхното място в едно светилище на Силван би било необяснимо.

Извънредно интересна находка са ножовете от времето между VI и I в. пр. н. е. Очевидно различният характер на оброчните дарове в светилището в по-старата и в по-късната епоха ни показва дълбоки промени в култа на божеството. Обяснението на тези промени ще се постареем да дадем на друго място.

Общо взето, за светилището при Лиляче може да се каже, че от всички досега известни светилища то е единствено, което е посветено на Силван, единствено, за което засега се знае, че е съществувало и в предримската епоха и поради това то е един първостепенен извор за изучаване религията на старите траки.

Un sanctuaire thrace près du village de Liljače

Le sanctuaire de Liljače (district de Vraca) constitue un intérêt scientifique considérable. Il est intéressant avant tout en tant qu'unique sanctuaire en Bulgarie, où l'on a trouvé jusqu'à présent des matériaux qui peuvent être datés du IVe siècle avant notre ère, c.-à-d. avant l'arrivée des Romains. Cette époque de l'existence du sanctuaire, en tant que lieu de culte en plein air, se caractérise par un grand nombre de fibules de bronze et par la présence de céramique. La période plus tardive de son existence, l'époque romaine, embrasse la période s'étendant entre le I^e et le IVe siècles de notre ère. Cette époque est représentée par un grand nombre de matériaux, parmi lesquels les reliefs votifs occupent une place centrale.

Au cours des fouilles qui ont été effectuées dans le sanctuaire, on a trouvé vingt plaques votives ou fragments de plaques. Ce n'est que sur une seule cependant qu'est représenté Sylvain. Toutes les autres représentent le Héros thrace. Il est toutefois à noter, quant aux plaques votives, que le Héros thrace est désigné dans toutes les consécration du nom de Sylvain. Dans deux des plaques, pour sa représentation, sont utilisés des éléments de l'iconographie de Sylvain. L'une des plaques représente Héros barbu, tandis que sur l'autre, celui-ci porte les attributs de Sylvain — une faucille dans la main droite et un arbuste dans la gauche.

Il ne fait pas de doute que dans le sanctuaire de Liljače on adorait deux divinités. De ces divinités, la plus ancienne est le Héros thrace, tandis que la plus récente est le dieu Silvain, apporté par les Romains. Après la découverte des figures fusionnées d'Apollon, de Dionysos, d'Asclépios, la nouvelle iconographie de Sylvain en Thrace représente un curieux monument du syncrétisme romain ou, plus exactement, de la lutte de la religion thrace avec la religion des conquérants romains.

Ivan Venedikov

РАЗКОПКИ В NICOPOLIS AD ISTRUM ПРЕЗ 1945 Г.

от ТЕОФИЛ ИВАНОВ

На 3 клм. югоизточно от с. Никюп (Търновско) се намират развалините на римския град Nicopolis ad Istrum, основан от император Траян в 102 г. в чест на голямата му победа над даките.¹ Дълго време се е спорело в науката, где е бил този античен град. Едни учени са го отъждествявали с днешния гр. Никопол на Дунав, а други са го търсили на север от Стара планина, по течението на р. Янтра. Пръв френският географ D'Anville е локализирайл Nicopolis ad Istrum при с. Никюп. Неговото предположение се е подкрепило по-късно и с безспорен фактически материал, когато унгарският пътешественик Феликс Каниц през лятото на 1871 г. е направил малки сондажни разкопки в централната част на „Градището“.² Той е намерил подставка на статуя, издигната в чест на Юлия Домна, съпруга на Септимий Север, от градския съвет и народа на Nicopolis ad Istrum.

През есента на 1899 г. били предприети любителски разкопки в малък мащаб. Били намерени три подставки на статуи с посвещения на гръцки език.³ По всичко изглежда, че разкопките са били проведени в северната част на разкопания след няколко години форум, защото днес единствено там се издигат подставки на статуи. Това създадо интерес към старините на Nicopolis ad Istrum и на следната година (юли-октомври 1900) били организирани нарочни разкопки под ръководството на пребиваващия по това време в България френски археолог-епиграф Жорж Съор.⁴ Изглежда, че е взел участие и директорът на Народния музей в София Вацлав Добруски. За съжаление ние не знаем нищо за метода на работа на Съор, също така за местоположението на намерените паметници, което затруднява топографското изследване на града. Но като се съди по разкопаната площ досега в Nicopolis ad Istrum, няма никакво съмнение, че той е работил около форума. Поради неговите лични интереси към епиграфиката е бил пренебрегнат останалият не по-

¹ За Nicopolis ad Istrum вж. G. Kazanow, RE XVII, 518 сл.

² F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan. Leipzig 1882, 180 сл.; вж. В. Добруски, Материали по археологията на България. Мсб XVIII, 1901, 707; G. Seure, Nicopolis ad Istrum. RA II, 1908, 33 сл.

³ В. Добруски, ц. с., 704 сл.

⁴ G. Seure, RA 1907, 257 сл., 413 сл.; RA II, 1908, II, 33 сл.

малко важен археологически материал. По неизвестни причини разкопките били прекъснати и подновени едва в 1906 г. и продължени през 1907 г.¹ Разкопките се извършили на форума и прилежащите към него сгради откъм западната страна. Поради липса на достатъчен теснолинеен път за изхвърляне на пръстта е бил разрушен отчасти т. н. Одеон. Главната цел на разкопките е била да се изровят колкото се може повече паметници за Народния музей, като интересът е бил насочен изключително към надписите, статуите и монументалните паметници. От толкова голяма разкопана площ не са събрани никакви по-дребни предмети, които се отнасят до бита на населението. Добруски не е оставил никакъв доклад върху резултатите от разкопките. Това обстоятелство сериозно затруднява проучването на разкопания от него сектор.

През есента на 1920 г. е била командирована Мария Бръчкова, за да изследва на място епиграфските материали от последните разкопки (1906—1907).² Публикуваните от нея надписи са ценен принос към историята на *Nicopolis ad Istrum*.³ В 1927 г., подбуден от лични интереси към античната архитектура, арх. Сава Н. Бобчев се е опитал да направи общ план на „Градището“ и да снее разкопаните архитектурни паметници.⁴ Този пръв опит да се дадат на учения свят конкретни данни за урбанизма на *Nicopolis ad Istrum* се нуждае от някои корекции и допълнения, понеже заснемането е станало 20 години след разкопките, когато развалините са били отчасти затрупани с пръст и обрасли с бурени и дръвчета. В 1936 г. проф. Г. И. Кацаров обобщи в една студия историческите сведения и археологическите проучвания в *Nicopolis ad Istrum*.⁵ Интересни сведения за монетното обръщение в тоя град дава Тодор Герасимов в една кратка бележка върху монетите от разкопките в 1907 г., които той е намерил в едно сандъче в склада на античния отдел на Народния археологически музей.⁶ Въз основа на тези монети може да се предполага, че тук животът е траял не само през римската епоха, но също така през византийско време (V—VI в.) и българското средновековие (X—XII в.).

В това състояние се намираха изследванията на *Nicopolis ad Istrum*, когато в 1945 г. музейният комитет при Народния археологически музей в София реши да се подновят разкопките. След едно прекъсване от 38 години разкопките започнаха на 2 септември и продължиха до 1 ноември 1945 г. С тяхното ръководство бяхме натоварени ние, подпомогнати от арх. Сава Бобчев.⁷ Разкопките се проведоха с материални средства на бившето Министерство на обществените сгради, пътища и благоустройство, което едновременно с това отпусна средства и за построяване на музейна сграда върху площ от античния град. За голямо съжаление строежът на музея беше започнат и изоставен.

Липсата на собствени средства от страна на Народния музей попречи да се проведат разкопки в по-голям мащаб, който се налагаше от самия характер на обекта.

Настоящият предварителен отчет има за цел да изложи получените резултати от разкопките през 1945 г., без да има претенцията на едно напълно завършено из-

¹ Тази хронология можахме да установим в личен разговор с Константин Звънчаров, сега покойник, който е участвувал в разкопките.

² М. Бръчкова, *Nicopolis ad Istrum* (Никюп). ГНМ 1920, 71—78.

³ М. Britschkoff, *Neue Inschriften aus Nicopolis ad Istrum*. AM XLVIII, 1923, 93—118.

⁴ Сава Н. Бобчев, *Nicopolis ad Istrum*. Снимки и опити за реставрация. ИАИ V, 1928/29, 56—76.

⁵ Kazanow, ц. м.

⁶ Т. Герасимов, Монети намрени при разкопките на гр. Никопол на Росица (*Nicopolis ad Istrum*) в 1907 год. ИАИ XIII, 1939, 340 сл.

⁷ През м. септември арх. Бобчев направи сондажни разкопки в т. н. Одеон на *Nicopolis ad Istrum*. Вж. С. Н. Бобчев, Нови данни за „Одеона“ в *Nicopolis ad Istrum*. РП I, 1948, 116—125. За сондажните разкопки в некропола на града вж. Теофил Иванов, Новооткрити паметници от *Nicopolis ad Istrum*. РП I, 1948, 109 сл.

следване. Разкопана беше може би само една десета част от една голяма сграда чието цялостно разкриване и проучване трябва да бъде задача на бъдещите разкопки в Nicopolis ad Istrum. Секторът, който ние разкопахме, се намира на около 16 м. южно от северната градска стена. В общия план на града той е маркиран от арх. Бобчев с три колелца, наредени на една права линия с посока от север към юг, покрай които от запад е нанесена с пунктир предполагаема улица (cardo).¹

Местността представляваше голяма купчина пръст, която доминираше над околното ниво с 1—2 м. Повърхността ѝ беше осеяна с иманярски ями с различни размери и дълбочини (диам. 4×4 м.; 3×2.5 м. и др. и дълб. от 1 м. до 2.5 м.). Над повърхността стърчеха на височина 0.60 — 0.70 м. останки от тухлената зидария на две разрушени полукръгли ниши² и отгвесните каменни странични блокове на четири входа. Всичко това подсказваше, че тук лежат развалините на сграда, състояща се от няколко свързани помежду си помещения.

Метод на разкопките

Преди да започнем разкопаването разделихме сектора на квадрати със страна 5 м., върховете на които бяха маркирани с дървени колчета. Снемането на пръстта ставаше постепенно на пластове от 0.10 м. до 0.20 м. Пръстта се пресяваше със сита и се преглеждаше с ръце, така че не се пропускаха и най-дребните находки. Работеше се средно с 15 души на ден. Работата се разгъна в следния ред: най-напред бяха разкопани квадратите, в които се включваха двете ниши и пространството западно от тях до страничните блокове на една врата, т. е. цяло едно помещение, което ние в настоящия отчетен доклад условно означаваме като помещение А, въпреки че то не е първото помещение в плана на сградата. След това, поради ограничените парични средства и поради зависимостта ни от Министерството на благоустройството, работата се ограничи в очертаване само плана на прилежащото на запад помещение, което означаваме като помещение В, а изхвърлянето на пръстта от вътрешността на помещението, гдето беше най-висок насипът в целия сектор, оставихме за следващата кампания, когато се надявахме, че ще бъдат осигурени средства и условия от Народния археологически музей за системни и продължителни разкопки, без да зависим от други ведомства. Последните дни от кампанията бяха използвани за сондажни изкопи, които имаха за цел да се направят предварителни проучвания на сектора, с оглед да се предприемат в бъдеще разкопки от по-голям мащаб.

Описание на сградата

Помещение А

Сегашното състояние на сградата, така както тя е стигнала до нас, е лошо. Тя е твърде разрушена в по-ново време от местното население, което е вадило камък

¹ Бобчев, ц. с., табл. VI.

² Същите полукръгли ниши Бобчев е означил на генералния план на Nicopolis ad Istrum (Бобчев, ц. с., табл. VI) като колелца.

за строеж на къщите си. По-голямата част от помещение А е запазена само на височина на пода, а една малка част — северната стена и двете ниши на източната страна, се издига над пода (обр. 201). Помещение А има правоъгълна форма (вж. плана на разкопаната част от сградата — обр. 225). То е дълго от север към юг 13·20 м. и широко от изток към запад 12·80 м. Стените, както под пода, така и над пода са зидани с тухли с формат $0\cdot34 \times 0\cdot34 \times 0\cdot05$ м. Те са много здрави, със съвсем малки шупли и са добре изпечени. Върху едната страна са прокарани по посока на диагоналите две, три, а понякога и четири успоредни прави ивици, направени с

Обр. 201. Помещение А гледано от запад.

Fig. 201. Pièce A vue de l'Ouest.

пръсти, докато тухлата не е била още изпечена. Върху някои тухли вместо прави ивици се срещат лъкатушки. За свързка между тухлите е служел хоросан, направен от бяла вар и пясък. Дебелината на хоросанената фуга между редовете тухли е $0\cdot04 - 0\cdot05$ м., т. е. толкова, колкото е дебелината на самите тухли.

Северна стена. Заслужава да се обърне внимание върху оная част на стената, която се издига над нивото на пода. От вътрешната страна тя е направена от недялани камъни със заравнена лицева страна, свързани помежду си с бял хоросан, а отвън същата стена е иззидана с изгладени каменни блокове с различни размери и форма. Запазени са на място само четири блока: три с правоъгълна форма и един с призматична форма.

Първият блок от изток към запад има форма на не съвсем правилна призма със следните размери: дълж. 1·96 м. и 1·85 м., шир. $0\cdot57$ м. и вис. 1·32 м. и $0\cdot60$ м. Вторият прилежащ блок има дълж. 1·45 м., шир. $0\cdot48 - 0\cdot50$ м. и вис. $0\cdot70$ м. Третият блок е с дълж. 1·64 м., шир. $0\cdot30$ м. и вис. 1 м. Четвъртият блок има дълж. 1·70 м., шир. $0\cdot25$ м. и вис. $0\cdot85$ м. След четвъртия блок има разрушено място с дълж. 1·90 м., а после следва зидария, направена от тухли с деб. $0\cdot08$ м., които се отличават от тухлите, употребени в строежа на останалите стени. Строежът на тази стена свидетелствува за няколко строителни периоди, понеже тухлите, каменната зидария и каменните блокове издават по-късни поправки. Дебелината на стената е 1 м.

Източна и западна стена. Източната стена е направена от тухли с формат $0\cdot34 \times 0\cdot34 \times 0\cdot05$ м. Тя е широка $0\cdot90$ м. От вътрешната ѝ страна е прибавена още една стена с дълж. 11·30 м. и шир. 1·30 м. За разлика от останалите стени тя е зидана до пода на помещение А с камъни със заравнени лицеви страни, свързани с бял хоросан. Онази част, която се издига над пода, е направена от тухли със същите размери, както останалите тухли, употребени в сградата. Тук се намират и двете ниши, чиято горна повърхност се издигаше над земята преди започване на разкопките (обр. 202).

Нишите започват от нивото на пода. Те са образувани в два тухлени блока с правоъгълен хоризонтален план, дълж. 3 м. и шир. 1·30 м. Дъгата на нишите представлява част по-голяма от половин окръжност. Диаметърът ѝ е 1·60 м. и дълбочината 0·90 м. Първоначалната височина не може сега да се установи, понеже нишите са разрушени и са запазени само на височина 1·50 м. От южната ниша е запазена само северната половина. Отвътре нишите са били облицовани с тънки мраморни плочки с правоъгълна или квадратна форма. Размерите им са различни. Те варират от 0·255 м. до 0·365 м. при дебелина 1·5—1·7 см. Цветът на плочките е бял със сиви жилки върху някои. Върху северната ниша в основата са запазени фрагменти от първия ред облицовъчни плочки на брой девет, които образуват част от правилен многоъгълник, респективно част от осемнадесетоъгълник. В южната ниша остатъците от облицовката са съвсем оскъдни. На място са запазени само няколко фрагмента от плочки и леглата на изкъртените плочки. Мраморните плочки лежат върху хоросанена подложка, дебела 0·07 м. Те са били прикрепвани към тухлената зидария на нишите посредством медни шипове, каквито намерихме забити в стените на нишите, разположени на известни разстояния, а също така и върху разхвърлените в пръстта мраморни плочки.

Обр. 202. Двете ниши в помещение Аб.

Fig. 202. Les deux niches de la pièce Ab.

Двете ниши са отделени с малък пасаж, шир. 2·47 м. и дълж. 1·30 м., който води към вход на източната стена. Прагът на входа представлява правоъгълен варовиков блок, дълж. 2·54 м. и шир. 0·98 м., върху който са издълбани три улея, шир. 0·09 м. и дълб. 0·06 м., разположени на 0·97 м. един от друг. Улеите подсказват, че в помещение А се е разливало вода. В подкрепа на това се явяват и двете ниши, облицовани с плочки. Върху прага и в съседство с него са паднали три каменни блока, които са оформявали вратата: два странични и един похлупен върху тях (обр. 203). Блоковете както от външната страна, така и от вътрешната са гладки. Те имат следните размери: 1. дълж. 2·15 м., шир. 0·86 м. и деб. 0·30 м.; 2. дълж. 2·15 м., шир. 0·84 м. и деб. 0·30 м. и 3 дълж. 2·15 м., шир. 0·90 м. и деб. 0·30 м. Върху страничните блокове има дупки за прикрепване на вратата, която, по всичко изглежда, е била дървена.

Западната стена е зидана с тухли. Тя е широка 1·08 м. Днес тя е запазена до нивото на пода. На тази страна помещение А е имало също един вход, от който сега са запазени на място прагът и южният страничен блок. Северният страничен блок и похлупният блок липсват. Прагът се състои от два правоъгълни блока с еднаква дължина 2·40 м. и различна ширина: единият —

0·60 м., а другият — 0·85 м. Южният страничен блок се състои от два блока: 1. вис. 1·70 м., шир. 0·87 м. и деб. 0·31 м. и 2. вис. сега 1·5 м., шир. 0·54 м. и деб. 0·31 м. Външната страна на страничния блок на южната страна има дупки за прикрепване на вратата, в която още са запазени следи от олово и железен щифт.

Както при източната стена, така и при западната, е прибавена от вътрешната страна още една стена, която стига на височина само до пода на помещението. Тя има шир. 1·30 м. и вис. до пода 1·15 м. Зидана, е с камък и бял хоросан. Горната ѝ повърхност е заравнена с редове от тухли, чийто брой днес не може да се установи с положителност. Вероятно са били два или три реда. Двете вътрешни стени на източната и западната страна не са добавени по-

късно, а са първоначални (вж. плана на сградата — обр. 225).

Южна стена. Тя е разрушена над нивото на пода. Зидана е с тухли ($0\cdot34 \times 0\cdot34 \times 0\cdot05$ м.) Един вход води на юг в друго помещение, още неразкопано. От вратата днес са запазени прагът и части от двата странични блока, изработени от варовик и със същата форма, както споменатите погоре врати. Прагът има дълж. 8·75 м., шир. 1·10 м. и деб. 0·32 м. Вратата е била двукрила. Много добре личат изгладените места от движението на хората. Прави впечатление, че по средата на прага има грапава ивица, която показва, че върху нея не се е стъпвало. Изглежда, че там е бил поставен среден, разделителен блок. Върху прага се намериха повалени два блока: единият има вис. 2·12 м., шир. 1·02

Обр. 203. Помещение А гледано от изток.

Fig. 203. Pièce A vue de l'Est.

м. и деб. 0·33 м., а другият блок е отчупен. Сега той има вис. 1·12 м., шир. 0·95 м. и деб. 0·36 м.

Помещение А е било преградено на две части чрез една тясна тухлена стена, така че в северната му част се е образувало друго по-малко помещение, което ние ще означим условно като помещение Аа. Това разделение е проведено само над пода, докато в приземната част двете помещения представляват едно общо, неделимо помещение с една и съща отоплителна инсталация (хипокауст). Стената има посока от изток към запад. Тя започва непосредствено от северната ниша. Част от нейното начало се намери на място при нишата (обр. 204). Нейното прокарване се е отразило и върху устройството на колонките на хипокауста под нея, които я поддържат. Стената в сравнение с другите стени на помещение А е лека, направена в дебелина само от една тухла, с формат $0\cdot34 \times 0\cdot34 \times 0\cdot05$ м. Северното помещение Аа има дълж. 8·20 м. (изток-запад) и шир. 2·30 м. (север-юг). Останалата южна

част на помещение А, а именно помещение Аб е квадратно — дълж. 8·20 м. и шир. 8·20 м. Двете ниши остават в него.

От двете страни на разделителната стена се забелязват остатъци от тухлена зидария, която напомня седалища, шир. 0·30 м. Още стоят на южната страна на стената, т. е. откъм помещение Аб, облицовъчни мраморни плочки, които също така подсказват съществуването на седалища. Ние ще разгледаме този въпрос при опита да изтълкуваме предназначението на сградата. Като се вземе предвид общата ширина на двете седалища и стената между тях, тя напълно съответствува на дължината на колонките на хипокауста под тях (1·16 м.).

Хипокауст в помещение А

В помещение А намерихме остатъци от отоплителна система, т. н. хипокауст.¹ Той заема долната част на помещението. За да се изолира от влагата на пръстта, хипокаустът е построен върху нивото на околния терен, а не е издълбан в земята. Подът на хипокауста е настилка от неодялани камъни, свързани помежду си и измазани отгоре с хоросан. По та-

къв начин се е подsigурявало помещението от влага. Стените на хипокаустното помещение са измазани с розова мазилка, направена от вар и ситно стрити червени тухли. Мазилката е дебела 2—2·5 см. Тя се състои от два пласта. Долният пласт е по-груба мазилка с драскотини по нея, направени нарочно, за да задържат горния гладък пласт — фина мазилка. На обр. 205 се виждат остатъци от мазилката на западната стена, която е сравнително най-добре запазена. Мазилката в югозападния ъгъл на западната стена ни дава възможност да проникнем в техниката на строежа на хипокауста. За пръв път у нас се намира чертеж на хипокаустна конструкция, издраскан върху мазилката. Той показва, как зидарите са постъпвали при строежа на хипокауст. Въз основа дори само на чертежа ние можем да реконструираме първоначалния вид на хипокауста. Но за щастие ние имаме, макар и незначителни, останки от колонките, които напълно са в съгласие със схемата върху мазилката. Ето накратко в какво се състои схемата (обр. 206). На 0·67 м. над пода на хипокауста по дължината на западната стена върви хоризонтална врязана права линия. Над нея, на

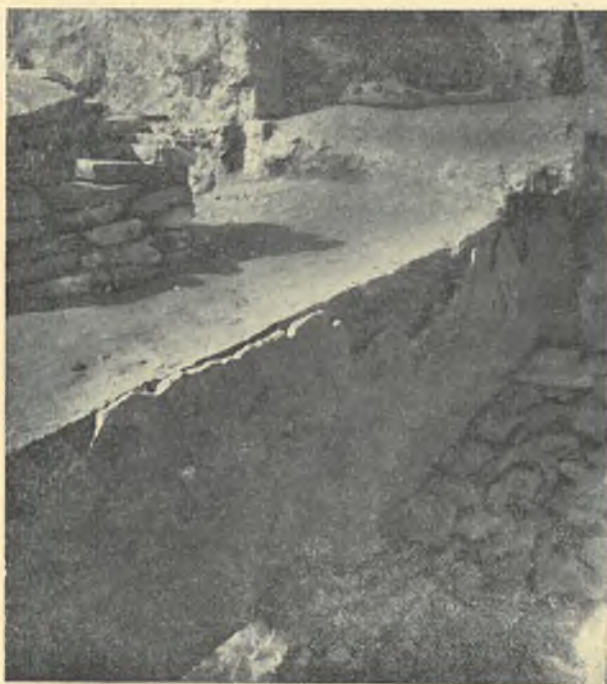

Обр. 204. Северната ниша в помещение Аб с остатъци от разделителната стена.

Fig. 204. La niche septentrionale de la pièce Ab avec restes du mur de refend.

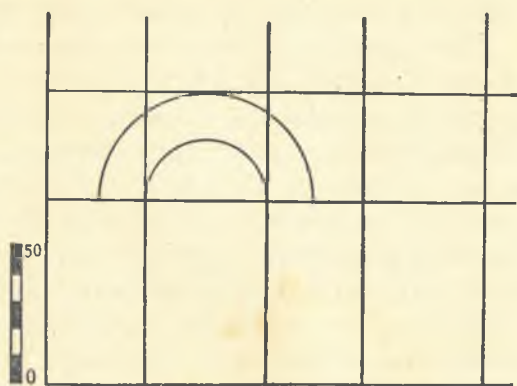
¹ За устройството на римския хипокауст вж. Fabricius, RE IX, 333 сл.; J. Durm, Baukunst der Etrusker und Römer. Stuttgart 1905, 357 сл., обр. 395—398; H. Thédénat, DA III, 345; Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti. Roma 1933—1941, 484 — под думата Ipocausto и цитираната там литература.

вис. 1.06 м. пак от пода, следва втора линия успоредна на първата. Двете линии са пресечени от други отвесни линии, успоредни помежду си, които следват на ритмично повтарящи се разстояния — 0.35 м. и 0.44 м. От съпоставянето на чертежа със запазените на място колонки и от полепената мазилка от колонките непосредствено до стената се установи, че първото разстояние отговаря на ширината на колонките

Обр. 205. Мазилка върху западната стена на хипокауста в помещение Ab с надраскан чертеж на хипокаустната конструкция.

Fig. 205. Crépi sur le mur occidental de l'hypocauste dans la pièce Ab avec schéma gravé de la construction de l'hypocauste.

Обр. 206. Чертеж на хипокауста надраскан върху мазилката на западната стена.

Fig. 206. Schéma de la construction de l'hypocauste gravé sur le crépi du mur occidental.

(0.35 м.), а второто разстояние — на празното пространство между редиците от колонки (0.44 м.). Същото начертание открихме и върху мазилката на срещуположната източна стена. Оставаше неразрешен въпросът за двете хоризонтални успоредни линии, долната на 0.67 м. и горната на 1.06 м. Оказа се, че колонките до първата линия вървят отвесно (до 0.67 м.), а след това образуват свод, който заема част от ивицата между двете хоризонтални линии. С център лежащ върху първата линия, в средата на междуколонното разстояние, е описана полуокръжност с радиус 0.22 м. Над нея е описана втора полуокръжност с радиус 0.39 м., която се допира до горната хоризонтална линия (вис. 1.06 м.). Дебелината на свода, очертан от двете концентрични полуокръжности, е 0.17 м., т. е. толкова, колкото е половинката на употребените тухли за колонки с формат 0.34×0.34×0.05 м. Ние намерихме на място върху колонките първия ред с формат 0.17×0.34×0.05 м., както ще видим след малко, когато разглеждаме веществените остатъци от хипокауста.

Хипокаустът на помещение А се състоял от 14 реда колонки с посока от изток към запад, като всеки ред е бил от по 10 колонки. Между колонките се образуват празни пространства — подобни на канали, през които е прониквал топлият въздух. Колонките са зидани с квадратни добре изпечени тухли с формат 0.34×0.34×0.05 м. Хоросанената fuga

между тухлите е бяла и дебела 4—5 см. Отвън колонките са измазани с розова хоросанена мазилка, дебела 0·5—1 см. Днес колонките са почти разрушени. Запазени са само по една, две или няколко тухли една върху друга. Единствено под северната ниша е запазена цяла колонка, която дава представа за първоначалния профил на колонките в посока от север към юг (вж. обр. 204). Също така имаме още една колонка, от която е запазена долната част включително първия ред малки тухли от началото на свода (вж. обр. 207 — колонката на преден план, означена със знака X). За местата на вече несъществуващи колонки свидетелствува хоросанената подложка върху пода, над която се е поставяла първата тухла на колонката.

Колонките от първия ред непосредствено до северната стена се отличават по размерите си от обикновения тип колонки в помещението. Те имат правоъгълна основа с размери: 0·56 × 0·37 м.; 0·53 × 0·34 м.; 0·57 × 0·34 м. и др. Шестата, седмата, осмата и деветата колонка, броени от изток към запад, са съединени, а последната колонка (десетата) има размери 0·35 × 0·35 м. Разстоянието между колонките от този ред в посока изток—запад е средно 0·30 м.

Четвъртият ред колонки, като се брои от северната стена на юг, се състои от дълги колонки с размери 1·16 × 0·35 м., върху които лежи споменатата по-горе разделителна стена в помещение А. С изключение на колонката под северната ниша всички останали дълги колонки днес липсват. Само белите полета по пода, образувани от хоросанената подложка на колонките, свидетелствуват за тяхното предишно съществуване (обр. 208).¹

Разстоянието между колонките от редовете с посока север-юг е 0·44 м., а между колонките с посока изток—запад е 0·50 м.

Чрез свод са се свързвали само колонките от редовете с посока север-юг. Колонките до стените се намират на разстояние 7 — 8 см. от тях, като фугата е запълнена с хоросан. Засводяването на колонките е ставало от 0·67 м. височина над пода на хипокауста, както видяхме от издрасканата схема върху мазилката на западната стена, така също и от запазената колонка (обр. 207 — X). Височината на зазводените колонки е била 1·06 м.

Върху така устроените със сводове колонки са били поставени големи тухли с размери 0·74 × 0·62 × 0·08 м. В процеса на разкопаването ние намерихме голямо

Обр. 207. Тухлени колонки от хипокауста в помещение А.
Fig. 207. Piliers de briques de l'hypocauste de la pièce A.

¹ Тънката колонка, която се вижда на обр. 204 и 208 пред дългата колонка под северната ниша, е модерна. Арх. С. Бобчев я направи, за да подпре запазената част от разделителната стена, която заплашваше да падне.

количество фрагменти от подобни тухли. Върху големите тухли е бил излян дебел хоросанен пласт, който заедно с тях образува висящ под, наречен *susrepura*. Хоросанът се състои от вар и счукани червени тухли. Дебелината му е около 0.20 м. Той е бил излян на три пъти, за което свидетелствуват трите последователни напластявания. Най-горният пласт се състои от много ситно стрити тухли, докато в останалите два пласта има по-едри парчета от тухли. Пред западния вход на помещение Ab се намира на място част от хоросанения под. Остатъци от пода

Обр. 208. Следи от дългите колонки под разделителната стена в помещение A.

Fig. 208. Traces des piliers longues sous le mur de refend dans la pièce A.

има също и пред източния вход на помещение Ab между двете ниши, както и пред северната ниша.

Общата височина на хипокаустното помещение, измерена от пода на хипокауста до пода на помещението над хипокауста, е 1.34 м. Върху хоросанената подложка на пода са били поставени облицовъчни мраморни плочи, каквито намерихме на място пред западната врата, а върху пасажа между двете ниши личат много добре леглата на липсващите сега мраморни плочи. По време на разкопаването на това помещение намерихме голямо количество мраморни плочки и профилирани мраморни корнизи, които са били поставени непосредствено върху пода и под тавана (обр. 223—224). Там, гдето стените образуват ръбове, са били употребени плочки с заоблени краища. Плочките имат бял или сив цвят. Върху белите плочи

понякога се срещат черни жилки. Дебелината на мраморните плочки е различна: 1.5 см., 1.6 см., 1.7 см., 1.8 см., 2 см., 2.1 см., 2.3 см., 2.5 см., 2.6 см., 2.7 см., 3 см., 3.2 см., 3.8 см. и 4.2 см. Най-тънките плочки с дебелина до 2 см. са били употребени за облицовка на нишите, а дебелите за постилане на пода и облицоване на стените. Хаотичното им намиране не ни позволява да ги отнесем конкретно към дадена стена на помещението.

Хипокауст със засводени колонки ни е известен от църквата Св. Георги в София.¹

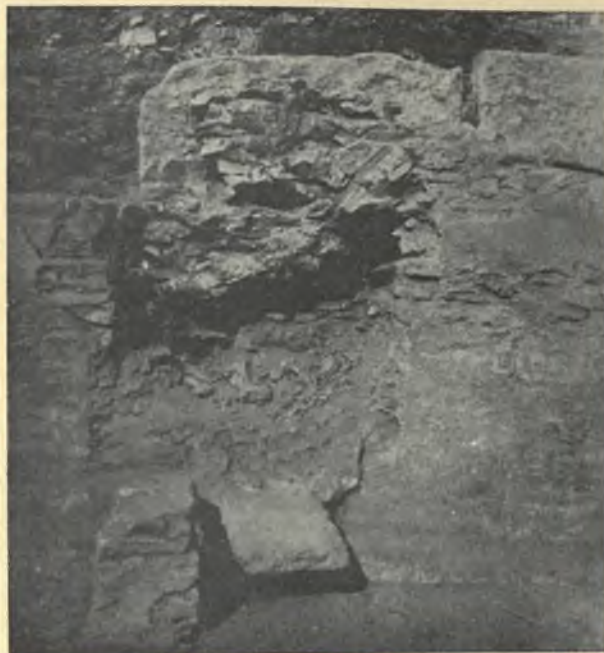
Пещта (*praefurnium*), от която е идвал топлият въздух за хипокаустното помещение, трябва да се търси навън от помещение A. Единственото възможно място е на север, понеже останалите стени на хипокаустното помещение са напълно затворени, без никакви следи от отвори за топлия въздух. Обаче върху северната

¹ Софийската църква св. Георги. София 1933, 12 сл., обр. 15—17; ИАД V, 1915, 208 сл.; ГНМ 1921, 186 сл., обр. 195; вж. А. Рашенов, сп. Родина, год. II, 2, 62 сл. и П. Карасимеонов, Църквата св. Георги в София. ГНМ VII, 1942, 188 сл.

стена се намира един сводест канал на 1.30 м. източно от вътрешната западна стена. Сводът се издига до пода на надхипокаустното помещение А а. Днес той е запълнен с тухли. Изглежда, че това е станало в по-късна епоха, когато сградата не е била вече отоплявана с хипокауст (обр. 209). Топлият въздух от помещение А не е преминавал в друго съседно помещение. Днес се забелязва малък кръгъл отвор на северната стена, близо до северозападния ъгъл, на 1.46 м. източно от ъгъла. Той има диаметър 0.20 м. Отвътре е измазан с тънък пласт хоросанена мазилка. При разкопаването ние намерихме отвора запълнен с два камъка, които изглежда са били поставени по същото време, когато е бил зазидан и сводестият канал. Трудно е да се изтъкува неговото предназначение като отвор за излизане на дима, понеже е много малък и освен това се намира в същата стена, през която е минавал топлият въздух от пещта или от друго помещение. Обикновено двата отвора са срещуположни.

По пода на хипокауста се виждат много ясно леглата на колонки от хипокауст, които са разположени между запазените днес колонки. Това показва, че сега съществуващите колонки са били изградени по-късно, при някой ремонт на сградата и по-специално на помещение А. Така ние се натъкваме на данни за различни строителни периоди. На обр. 210 се виждат местата на първоначалните колонки на хипокауста, а именно светлите квадратни полета между тухлените колонки.

При разкопаването на помещение А намерихме сравнително

Обр. 209. Част от северната стена на помещение А — сводест канал на хипокауста.

Fig. 209. Partie du mur septentrional de la pièce А — conduite voûtée de l'hypocauste.

Обр. 210. Следи от първоначалния хипокауст на помещение А — светлите полета между колонките.

Fig. 210. Traces de l'hypocauste primitif de la pièce А — les places claires entre les piliers.

голямо количество глинени тръбички разхвърлени в пръстта. Прави впечатление, че те са попадали главно покрай северната и южна стена. Размерите им варират, но най-често срещаният тип има следните размери: вис. 0·10 м., диаметър на раз-

Обр. 211. Глинени тръбички и железни гвоздеи с форма на Т от хипокауста на двореца в Плиска.

Fig. 211. Tampons en terre cuite et crampons en fer en forme de T de l'hypocauste du palais à Pliska.

ширените краища 0·06 м., диаметър на отвора по средата на тръбичката 0·02 м. и деб. на стените 0·01 м. До южната стена на помещение А в, на 0·20 м. над пода на хипокауста, намерихме една цяла тръбичка с железен гвоздей в средата с форма на буквата Т. Той е дълъг 0·13 м. Този екземпляр показва, че тръбичките са били прикрепвани към стените посредством железните гвоздеи. Събрахме голям брой гвоздеи от същия тип и размер. Глинени тръбички са били закрепвани между тухлената зидария и облицовката на стената, като по такъв начин са се образували кухини, по които е циркулирал топлият въздух от хипокаустното помещение за отопляване стените на помещение А.

Подобни глинени тръбички с Т-подобни гвоздеи в средата са намерени у нас в църквата св. Георги в София,¹ в Хисарските бани,² в Кюстендил,³ в Плиска⁴ (обр. 211) и другаде.

Помещение В

Помещение В се намира на запад непосредствено до помещение А. Двете помещения се свързват помежду си посредством един вход, който ние описахме по-горе (западният вход на помещение А). Помещение В е по-голямо от помещение А. То има правоъгълна форма с дълж. 18·75 м. (изток—запад) и шир. 12·25 м. (север—юг). (Вж. плана на помещението на обр. 225). Дебелината на стените е 1·08 м. Стените са зидани със същия формат тухли и по същия начин, както помещение А (0·34×0·34×0·05 м.). Помещение В е стигнало до нас в доста разрушено състояние. Запазени са зидовете на хипокауста, а от стените на надхипокаустното помещение не е останало нищо. Повърхността на сектора над това помещение преди разкопаването беше по-висока от околното пространство. Тук е натрупано много голямо количество пръст. Днес ние можем да говорим само за плана на помещението и отчасти за хипокауста, понеже разкопките се проведеха в ограничени рамки.

Хипокауст в помещение В

Помещение В е имало отоплителна инсталация, която не е била свързана с отоплението на помещение А. Западната стена на помещение А представлява ма-

¹ П. Карасимеонов, ц. с., 192, обр. 129.

² Д. Цончев, Хисарските бани (с. Хисаря, Карловско). ГПНБМ 1935—1936, 141, обр. 40 и 44.

³ Непубликувани.

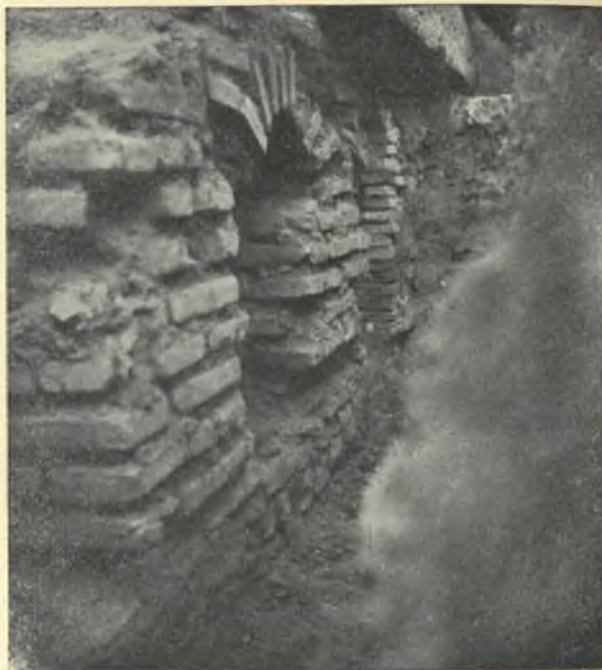
⁴ Р. Karasimeonoff, Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska. ИАИ XIV, 1940—1942, 145, обр. 204 и 205.

сивна, двойна стена и изключва каквото и да е свързване на двете хипокаустни помещения. Това обстоятелство показва, че източници на топлина, т. е. пещите (praefurnia) са били различни за двете помещения. Че действително разглежданото помещение В е имало хипокауст, се вижда от това, че под нивото на помещението има друго ниско кухо помещение, в стените на което се намират сводести канали за преминаване на топъл въздух. Каналите са опушени и основите им са отрупани с дебел пласт от пепел. Ние последователно ще разгледаме отделните стени на хипокауста, като ще започнем от северната стена.

Северна стена. На нивото на пода на помещение В се намира на място воровиков правоъгълен праг, дълг 2.29 м., широк 1.26 м. и дебел 0.30 м. По повърхността му се виждат два улея, единият широк 0.23 м. и дълбок 0.10 м. и вторият широк 0.14 м. и дълбок 0.10 м. Тяхното предназначение е същото както това на улеите върху източната врата на помещение А, а именно по тях се е изтичала водата, която се е разливала по пода на помещението. Досега не сме намерили страничните блокове на вратата, нито похлупния блок. Прагът лежи върху друг правоъгълен каменен блок, дълг 3.03 м. и широк 1.40 м. Под последния минава през стената един сводест канал, изидан с тухли. Той има вис. 0.85 м., шир. 0.43

м. и дълж. 1.06 м. На запад от него следват още три такива канали: първият и вторият са широки 0.36 м., а третият — 0.43 м. (обр. 212). Следователно под нивото на прага в северната стена се намират четири сводести канали, през които преминава топъл въздух от едно помещение на север от помещение В, сега неразкопано. Че действително на север се намира друго помещение, показва още и входът на северната стена на помещение В, чрез който са се свързвали двете помещения. Непосредствено до северната стена не сме още намерили тухлени колонки на хипокауста. Може би такива ще се открият, когато се разкопае цялото помещение.

Южна стена. Върху южната стена са запазени праговете и страничните каменни блокове на два входа (обр. 213). Първата врата се намира на 2.30 м. западно от източната стена на помещение В, а втората — на 3.20 м. източно от западната стена. Прагът на първата врата се състои от две каменни плочи: а. дълж. 1.65 м. и шир. 0.90 м.; б. дълж. 1.95 м. и шир. 0.60 м. или общо целият праг е дълг 1.65 м. (север—юг) и широк 1.50 м. (изток—запад). Покрай западния страничен блок на вратата върху прага е издълбан улей за вода, шир. 0.15 м. и дълб. 0.10 м. Страничните блокове не са монолитни. Те се състоят от два блока, единият значително

Обр. 212. Сводести канали от хипокауст под северния вход на помещение В.

Fig. 212. Conduites voûtées au-dessous de l'entrée septentrionale de la pièce В.

по-широк от другия: а. 1·03 м. и б. 0·50 м.; деб. 0·30 м. на двата блока. Днешната им височина е по-малка от първоначалната. Сега те са високи около 2 м. От западните странични блокове е запазен само един, вис. 1·80 м., шир. 0·60 м. и деб. 0·30 м. Като се има предвид мястото, което заемат двата странични блока върху прага, то свободно място за минаване остава с шир. 1·05 м. (обр. 214). Непосредствено на юг от прага, на същото ниво, лежеше каменен блок с правоъгълна форма, дълж. 1·45 м. и шир. 1 м. Сега той се намира в помещението зад вратата. Изглежда, че той е похлупният, горен блок на входа.

Обр. 213. Общ изглед на южната стена на помещение В.
Fig. 213. Vue générale du mur méridional de la pièce B.

Обр. 214. Първият южен вход на помещение В.
Fig. 214. Première entrée méridionale de la pièce B.

Твърде интересно е да се отбележи, че на югоизточния ъгъл на помещение В се намират долепени един до друг два правоъгълни блока в хоризонтално положение (обр. 225). Те лежат на нивото на пода на помещение В. Повърхността им е изтрита от стъпване върху тях. Те лежат върху бяла хоросанена подложка. Те имат посока югоизток—северозапад и излизат навън от помещение В. Единият блок е дълъг 1·80 м. и широк 1·06 м., а другият е дълъг 1·75 м. и широк 1·20 м. Дебели са 0·20 м.

Вторият вход днес има само каменен (варовиков) праг и западен страничен блок. Прагът е с правоъгълна форма, дълж. 2·45 м. и шир. 1·36 м. Страничният блок е висок днес около 1·50 м., широк 1·27 м. и дебел 0·32 м. На запад от вратата е повален голям правоъгълен каменен блок с профилиран край, вероятно похлупният блок на вратата (обр. 213 — първият блок). Посредством двете врати на южната стена помещение В се е свързвало с друго помещение на юг, сега неразкопано.

В южната стена на хипокауста се намират два сводеи ка-

нала: единият под първата врата, вис. 0·83 м. и шир. 0·55 м., а вторият канал на 2·90 м. западно от първата врата и на 2·55 м. източно от втората врата, шир. 0·55 м., т. е. колкото първия канал. Височината му днес не може да се измери, понеже е разрушен, но няма никакво съмнение, че тя е била 0·83 м. В основата и на двата канала намерихме пепел и следи от опушвания върху стените. Каналите са иззидани с тухли с формат $0\cdot34 \times 0\cdot34 \times 0\cdot05$ м. На разстояние една тухла и половина западно от първия канал в основата на южната стена се вижда начало на каменна зидария с изгладена лицева страна. Тя лежи на нивото на пода на хипокауста и се издига само до втория ред тухли отдолу нагоре. Чрез тези два канала топлият въздух от помещение В е преминавал в южното помещение. Хипокаустът изглежда че е доста разрушен, понеже и покрай южната стена не намерихме следи от колонките на хипокауста. Действително тази стена е доста пострадала от местното население и намиращите се до стената тухлени колонки са били разрушени и тухлите взети.

От вътрешната страна на помещение В, в четирите ъгли, има по един масивен пилон, направен от тухли. Югоизточният пилон е дълъг 2·30 м. (изток—запад) и широк 1·25 м. (север—юг). Основата му е по-голяма — $2\cdot64 \times 1\cdot60$ м. Сега той е запазен на височина над нивото на прага на първата врата на южната стена. Североизточният пилон има същите размери както предходният, но той не е напълно разкопан. В западната част той е разрушен. Там следва груб каменен зид, направен от неделаяни камъни свързани с кал, шир. 0·66 м. Същият е на линията на вътрешната страна на пилоната. Проследихме го на дължина 4·20 м. Днес зидът е наклонен и има опасност да се събори. Ето защо не го разкопахме от южната му страна, за да можем да го запазим, докато се вземат необходимите мерки. Начинът на строеж показва, че зидът е от следримската епоха. Три подобни по строеж и време зидове разделят помещение В. Те имат посока от север към юг. Южният им край се допира до южната стена на помещение В. Височината на запазената им днес част стига до 0·60—0·70 м. Първият зид се намира на 5·50 м. западно от източната стена на помещение В. Той е широк 0·60 м. От него са запазени малки остатъци. На 3·40 м. западно от първия зид се вижда втори зид. Зидарията му е доста разхлабена поради каловия разтвор, който свързва отделните камъни. Третият зид отстои на 2·30 м. западно от втория зид.

Късните каменни зидове с кална свръзка не лежат непосредствено върху пода на хипокауста, а по-високо от него, върху един насип, дебел 0·60 м. Това е сигурно доказателство, че помещението е било разрушено и засипано. След това то е било отново използвано, като новите нужди наложили голямата дължина на помещението да се съкрати чрез споменатите напречни каменни зидове. В профила на южния и западен изкоп покрай съответните стени на помещение В, на 1·50 м. дълбочина от горната повърхност на терена, се оказа по цялото протежение на помещението черен горял пласт, деб. 0·05—0·08 м. Той върви над късните каменни зидове и на 0·50—0·60 м. над прага на първата южна врата. Няма никакво съмнение че помещение В, а изглежда и останалите неразкопани още части на сградата, са били опожарени. Пожарът е засегнал и най-късните поправки на сградата и е сложил край на използването на сградата. Над пласта от пожара няма никакви нови зидове и останки, освен фрагментите от тухли и съдове, появили се тук поради разместването на пластове, причинено от иманярските изкопи. При пожара е било разтопено едно парче олово, тежко 4 кг., което се намери пред първата южна врата.

Помещение С

С цел да си изясним, как продължава сградата на запад, дали тя не излиза на улица, каквато трябваше да се очаква въз основа на характера на терена и общото разположение на сектора в цялостния план на „Градището“, направихме няколко малки сондажни изкопи на запад от помещение В. Оказа се, че помещение В не е край на сградата, а до него следва още едно помещение, което ще означим условно с буквата С (вж. обр. 225). Чрез сондаж разкрихме масивен тухлен пилон, намиращ се на североизточния ъгъл на помещението. Той е дълъг 4·20 м. (изток—запад) и широк 2·80 м. (север—юг). Височината му не е измерена, понеже не е установено още нивото на пода. Непосредствено на запад до пилона, долепен до него върви груб каменен зид, широк 1·05 м., който несъмнено не принадлежи към първоначалния план на помещението, а е по-късна добавка, както разгледаните по-горе каменни зидове в помещение В. Северният му край завършва с лицева зидария. Тя отстои на 0·60 м. от северния край на пилона. Перпендикулярно на този каменен зид ние намерихме друг зид, направен от тухли (цели и парчета) и недялани камъни свързани с бял хоросан. Зидарията е много небрежна. Няма правилни редове от тухли или камъни, а строителният материал е безредно поставен. От зида е запазена дължина 3·60 м. (изток—запад). Основата му лежи на 1 м. височина над нивото на улицата, която открихме на запад. Зидът дори минава върху платното на улицата. Това показва, че той е бил направен в такова време, когато улицата е била засипана с пръст и не е била използвана. На запад от пилона намерихме част от глинен тръбопровод, състоящ се от тръби с диам. 0·11 м. и дълж. 0·46—0·48 м. и деб. на стените 1 см. Помежду си са свързани с бяла материя подобна на гипс. Сега са запазени седем цели тръби. Тръбопроводът идва откъм втория груб зид, минава на около 0·50 м. под основата му, продължава покрай първия каменен зид и свива на изток с посока към североизточния пилон. Тук той се задънва, но може би е отивал нагоре. Трудно е сега, преди да се разкопае напълно сградата, да се каже от кое време е и за какво е служел тръбопроводът, дали за водопровод или отточен канал. Неговото задънване и вероятно продължаване в отвесна посока нагоре говори в полза на предположението, че е канал. В южната траншея покрай североизточния пилон намерихме кръгъл отвор надолу, с диам. 0·32 м. За какво е служел, засега не може да се каже.

Чрез друг изкоп попаднахме на масивен тухлен пилон в югоизточния ъгъл на помещение С. Него не можахме да разкопаем напълно, за да му установим размерите. Изглежда, че той не се отличава от първия пилон.

Новооткрита улица с посока север—юг

Западно от помещение С се очертаваше една широка правилна ивица земя без ями върху нея, която води от северната градска стена към центъра на града. От двете ѝ страни личаха канавки, сега позатрупани, които бяха образувани от изкопите на селяните за вадене на камък и тухли. Явно бе, те са разкопавали сградите от двете страни на една улица, която е останала незасегната, понеже върху нея е легнал дебел насип, висок 2—2·5 м., който не е съдържал търсения от тях строителен материал. Тези наблюдения ние сверихме с други места на града, гдето вече бяха разкопани части от улици и установихме, че неразкопаните площи от улиците имат същия характер, както и ивицата покрай нашата сграда. За проверка направихме един изкоп с посока изток—запад, шир. 1 м. и дълж. 4 м.,

който трябваше да пресече очакваната улица. Така ние попаднахме на улична настилка от големи каменни блокове от вида и размерите на камъните на разкопаните вече улици в Nicopolis ad Istrum. Намерихме и блока от средата на улицата, който похлупва зидания под него канал за нечистотии. Той е направен от свързани с бял хоросан недялани камъни със заравнена лицева страна. Широк е 0·70 м. Дълбочината му е около 1·40 м. Каналът се е изтичал в северния околорадски ров, който е на около 15 м. Каналът е на 4·65 м. западно от североизточния пилон.

Новооткрытата улица е една от главните улични артерии на Nicopolis ad Istrum с посока север—юг (т. н. *cardo*). Тя започва от главната улица с посока изток—запад, която минава през форума и покрай „Одеона“. Оттам тя върви към покрайнината на града, свършвайки при градската стена.

На 14 м. северно от североизточния пилон в помещение С, на източната страна на новооткрытата улица стърчат сега над земята страничните блокове на вход. Предната и задна страна на блоковете са профилирани. Блоковете са широки 1·11 м. и дебели 0·32 м. Направихме сондаж пред вратата с цел да намерим прага и да открием уличната настилка. В изкопа пред вратата намерихме голяма мраморна плоча с канелюри, дълж. 0·50 м., шир. 0·40 м. и деб. 0·03 м., както и фрагменти от глинени тръби с външен диам. 0·23 м. и деб. на стените 0·03 м. На 0·97 м. западно от вратата попаднахме на широк глинен водопровод с посока север—юг. Твърде интересно е да се отбележи, че той лежи на нивото на прага на вратата. Следователно той не може да бъде съвременен на помещението, което се намира зад вратата, а е по-късен, когато нивото на терена е било по-високо. Ние разкрихме само три скачени помежду си тръби, всяка дълга 0·50 м., с външен диам. 0·23 м. Пред входа намерихме фрагмент от подобна тръба. На обр. 215 се вижда разкопаната част от водопровода и неговото ниво, а зад него — страничните блокове и прагът на входа.

Водопроводът продължава към северната градска стена. Изглежда, че той идва от север, отвън града. Димитър Цончев¹ в своя труд върху водопроводите на Nicopolis ad Istrum пише за три северозападни водопровода освен главния водо-

Обр. 215. Вход на помещение до северната градска стена. На преден план широк глинен водопровод.

Fig. 215. Entrée d'une pièce près du mur septentrional de la ville. Au premier plan une large conduite d'eau en argile.

¹ Д. Цончев, Водопроводите на *Nicopolis ad Istrum*. ГПНБМ 1931—1933, 146 сл.

провод, който идва от Мусина. Два от тези водопроводи са зидани, а третият е от „типа на глинени римски водопроводи“. Последният е открит при оране в нивите на 2 клм. южно от Никюп, по десния бряг на Никюпската рекичка. Според Цончев тръбите му са проследени на протежение 1·5 клм., без да се установи, на кое място водопроводът влиза в града. Възможно е намереният от нас глинени водопровод да е същият, за който пише Цончев, но не е възможно да се направи сравнение, понеже не са запазени тръби от водопровода през нивите. Цончев предполага, че описаният от него водопровод е от Юстинианово време, като се възползува от сведенията на Прокопий,¹ че Юстиниан е възстановил града. Ако се касае действително за новооткрития водопровод, такова предположение е възможно, понеже той се намери на нивото на прага на вратата. Но независимо от това, дали е един и същ водопровод, явно е, че градът е продължил да съществува и след римската епоха. Този водопровод изглежда че е от ранновизантийско време (V—VI в.).²

Накрая нека кажем няколко думи и за някои други помещения на същата сграда, които не бяха разкопани, но за които има данни, че съществуват. Те показват, че тая сграда е била сложен архитектурен комплекс. Така например от източната врата на помещение А се е влизало в друго помещение на изток. От него днес са запазени страничните блокове на южния вход на помещението. Западният страничен блок се намира на 4·60 м. източно от източната стена на помещение А. Страничните блокове са дебели 0·30 м., широки 1·35 см. и високи около 1·50 м. (сегашно състояние). Вратата е широка 0·71 м. Тази врата свързва помещението с друго помещение на юг от него, сега неразкопано.

На юг от помещение А се намира също така друго помещение, свързано с вход, за което споменахме по-горе. В югоизточния ъгъл на това помещение се намираха основите на масивен пилон, който преминава и в съседното източно помещение. От пилоната сега се виждат тухли, свързани с бял хоросан, под които лежат два каменни правоъгълни блока, съединени помежду си с железни скоби. Размерите на западния блок са 2·30 × 2·10 м. Другият блок не е още разкопан изцяло. Под тях лежи грамаден каменен блок, широк 3 м. От дължината му сега е открита 4·20 м. Почти в средата на пилоната се намира отвесен глинени канал, образуван от дебели тръби, втикани една в друга. Подобен пилон означен като „пиластр“, е намерен в една римска баня в Пловдив. Димитър Цончев, който публикува банята, смята, че глинени канали в средата на „пиластрите“ трябва да се свържат с отоплителната инсталация (хипокауста), а не с вентилацията.³ Засега ние оставаме този въпрос открит, понеже не е разкопано помещението. Това помещение е имало врата на западната страна, от която на място са паднали два правоъгълни варовикови блока, единият дълъг 2·15 м. и широк 1·30 м., а вторият дълъг 1·95 м. и широк 1·13 м. Чрез тази врата помещението се е свързвало с помещението на юг от помещение В. Единствено на северната страна помещение А е нямало врата, ако се съди по сегашното състояние, което не отразява първоначалния вид на помещението А.

Находки от помещение А

През време на разкопките в помещението А се намериха разнообразни археологически материали, повечето от които във фрагментарно състояние. Те представ-

¹ Procopius, De aedificiis IV, 1.

² В подкрепа на това се явяват и монетите от разкопките в Nicopolis ad Istrum през 1907 г. Вж. Т. Герасимов, ИАИ XIII, 340 сл.

³ Д. Цончев, Новооткрита римска баня в Пловдив. ГПНБМ 1937—1939, 134, обр. 5.

ляват предмети от всекидневния бит на населението, което е използвало сградата. Така например са застъпени домашни глинени съдове, тоалетни принадлежности, монети и др. Прави впечатление, че по-голямата част от находките се намериха в малкото северно подделение на помещение А, а именно в помещение А а. Това показва, че в него е била извършвана някаква дейност, която определя и предназначението му. Особено показателни в това отношение са тоалетните принадлежности и фрагментите от малки тънкостенни стъклени съдчета за благовония.

а. Керамика

1. Горна част на кана, направена от грубо пресята глина, която след изпичането е получила сивочер цвят (обр. 216). Диамет. на устието 0.105 м., шир. при рамената 0.15 м. и шир. на шията 0.08 м. Устието е прищипнато напред и образува струйниче за изливане на течността. Намери се в помещение А в.

2. Горна част на амфора от жълтеникава глина. Стените са масивни. Ръбът на устието е заоблен и широк. Напречното сечение на запазената дясна дръжка

Обр. 216. Горна част на ойнохое.
Fig. 216. Partie supérieure d'oenochoe.

Обр. 217. Съд от сивочерна глина.
Fig. 217. Vase en argille gris-noire.

е почти кръг. Върху шийката има няколко релефни широки пояси. Диамет. на устието 0.09 м., вис. 0.20 м. Намери се в помещение А а, на 1.60 м. източно от западната стена, на 2.70 м. южно от северната стена и на 0.20 м. над пода на хипокауста.

3. Малка стомничка със сивочер цвят от грубо пресята глина (обр. 217). Под шийката и по средата на тялото вървят хоризонтални тънки врязани линии (всичко три линии). Най-издута част на съда е почти в средата. Нагоре тялото се силно стеснява и образува тясна шийка, а надолу завършва с равно дъно. Устието, дръжката и част от шийката сега липсват. Над двете врязани линии по средата на тялото има малка дупка. Вис. 0.115 м., шир. на тялото 0.10 м., диамет. на шийката 0.028 м., диамет. на дъното 0.052 м. и деб. на стените 0.004 м. Намери се в помещение А а.

4. Фрагментиран глинен съд с кълбовидна, сплесната отгоре и отдолу форма, издута средна част на тялото и къса шийка (обр. 218). Устието е широко и за-

вършва с заоблен ръб. Подобен релефен ръб отделя шийката от рамената на тялото. Отдолу съдът стъпва върху малко пръстеновидно дъно. Съдът е направен от фино пресята и добре изпечена глина със светъл червенокафяв цвят. Стените му са тънки. Отвън той е покрит с кафяв фирнис (*terra sigillata*). Вис. 0·082 м.,

Обр. 218. Фрагментиран глинен съд.

Fig. 218. Vase fragmenté.

диам. на устието 0·064 м., шир. на най-издутата част на тялото 0·10 м. и диам. на дъното 0·044 м. Липсва част от устието и шийката. Намери се в помещение А а.

5. Горна част на глинена стомничка с червен цвят (обр. 219, 1). Запазени са само устието от шийката и дръжката. Диам. на устието 4 см. Намери се в помещение А а, на 0·80 м. южно от северната стена, на 3·40 м. източно от западната стена и на 0·20 м. над пода на хипокауста.

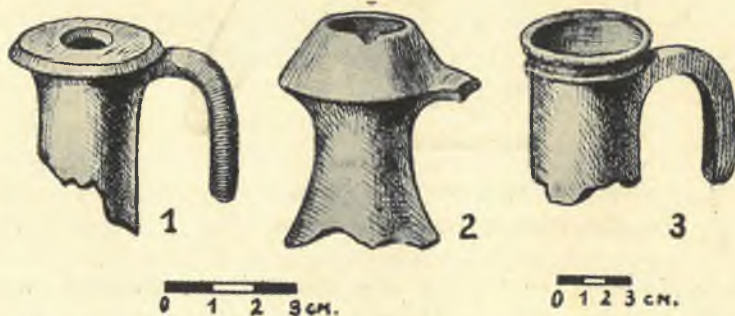
6. Горна част на малка стомна с кафяв цвят (обр. 219, 2). Устието има форма на пресечен конус. Шийката има вдлъбнати стени. Вис. 0·05 м., диам. на отвора на устието 0·02 м., диам. на долната част на устието 0·04 м. Намери се в помещение А а, на 1·60 м.

източно от западната стена, на 2·80 м. южно от северната стена и на 0·20 м. над пода на хипокауста.

7. Горна част на стомничка с червенокафяв цвят (обр. 219, 3). Под ръба на устието върви жлеб. Диам. на устието 0·06 м. Намери се в помещение А б.

8. Дъно от дълбока паница, изработена от груба глина с червен цвят. Диам. на дъното 0·06 м. Стените са гладки. Намери се в помещение А б.

10. Фрагмент от паница (*terra sigillata*), направена от фино глина с червенокафяв цвят (обр. 220). Повърхността ѝ е покрита с кафяв фирнис. По средата на тялото върви релефен растителен орнамент. Намери се в помещение А а, на 1 м. южно от северната стена, на 2·50 м. източно от западната стена и на 0·40 м. над пода на хипокауста.

Обр. 219. Устия на глинени стомнички.

Fig. 219. Embouchures des vases en argile.

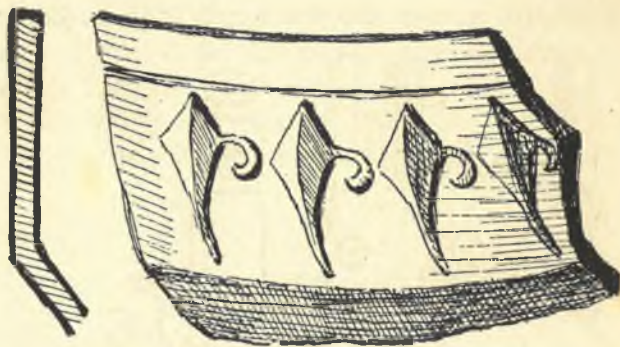
11. Еднофитилна глинена лампа с червенокафяв цвят. Дръжката е отвесна с хоризонтална дупка. Отгоре повърхността на резервоара е украсена релефно по следния начин: кръгът около отвора за наливане на дървеното масло е разделен на пет части посредством ивици от по шест успоредни линии. Във всеки сектор има по две концентрични колелца. Кръгът е заобиколен с тесен пръстен, изпълнен с две непрекъснати лъкатушни линии. По рамената на лампата откъм страната на фитилника има по един грозд. Диам. на резервоара 0·06 м., дълж. с фитилника 0·09 м. и вис. 0·03 м. Намери се в помещение А а, на 0·40 м. южно от северната

стена, до западната стена и на дълбочина — нивото на пода на помещението (1·20 м. над пода на хипокауста).

12. Подобна лампичка от бледокафява глина. Кръгът около отвора на резервоара е разделен на четири части, във всяка една по една релефна розета. Кръгът е опасан от четири концентрични пръстена. Върху рамената има два грозда. Диам. на резервоара 0·065 м., дълж. с фитилника 0·095 м. и вис. 0·03 м. Намери се в помещение А а, на същото място, гдето и предходната лампичка.

13. Глинена еднофитилна лампа от кафява глина без украса. Намери се в помещение А а, на 0·90 м. източно от западната стена, на 0·45 м. южно от северната стена и на 0·20 м. над пода на хипокауста.

14. Глинена еднофитилна лампа с кафяв цвят. Диам. на резервоара 0·045 м., дълж. с фитилника 0·075 м. и вис. 0·027 м. Повърхността ѝ е украсена с шест гроздове, разположени по краищата на тялото. Около отвора на резервоара има шестоъгълник с вдлъбнати страни, а вътре в него — два концентрични пръстена с вписана между тях лъкатушна линия. Намери се в помещение А б, на пода на хипокауста, на 0·50 м. северно от южната стена и на 2 м. западно от източната стена.

Обр. 220. Фрагмент от паница (terra sigillata).

Fig. 220. Fragment de plat (terra sigillata).

б. Тоалетни принадлежности

1. Костен гребен с бледожълта патина, дълж. 0·071 м., шир. 0·044 м. и деб. 0·003 м. От едната страна има едри зъбци, а от другата страна — дребни зъбци. Средната част е изрязана по краищата. Повърхността ѝ е украсена с врязани кръгчета. В средата има пет кръгчета наредени във форма на кръст, а по краищата има по две кръгчета. Намери се в пасажа между двете ниши, на пода на помещение А б (обр. 221, 1). Подобен гребен е намерен при разкопките в Мадара.¹

2. Фрагмент от костен гребен, по-малък от гореописания. Отстрани е изрязан, но по различен начин от първия гребен. Намери се в помещение А б (обр. 221, 2).

3. Фрагменти от костени предмети, използвани при женския тоалет. Намериха се в помещение А а (обр. 221, 3).

4. Фрагмент от пръстен, направен от черна стъклена паста. Отгоре в средата е украсен със зелено топченце върху жълт фон, изработен от стъклена материя. Намери се в помещение А а (обр. 221, 4).

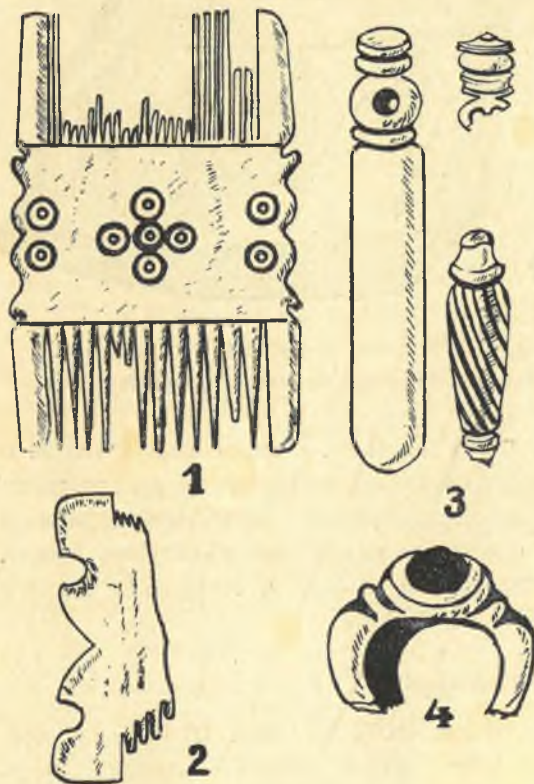
5. Елипсовидна гема от стъклена паста с керамиден цвят, дълж. 0·014 м., шир. 0·012 м. и деб. 0·002 м. (обр. 222, 1). Изобразена е сложна композиция: отгоре се вижда двукрако същество с птичи крака — съчетание от две глави, едната обърната наляво, а другата нагоре (глава на силен). То е стъпило върху блюдо. В долната част на изображението се вижда делфин. Отстрани се издига житен клас. Намери се в помещение А а, североизточен ъгъл. Инв. № 7104 (Народен археологически музей в София).

¹ Сб. Мадара II, 1937, 81, обр. 125, 2.

6. Елипсоидна гема от прозрачна стъклена паста с жълточервеникав цвят, дълж. 0·016 м., шир. 0·011 м. и деб. 0·002 м. (обр. 222, 2). Издълбано е изображение на Ерос, яздещ върху делфин. Намери се в помещение А а, североизточен ъгъл. Инв. № 7099.

7. Част от железен, силно ръждясал, пръстен с гема от червена стъклена паста, дълж. 0·01 м., шир. 0·008 м. и деб. 0·002 м. (обр. 222, 3). Изображението представлява лъв в бяг наляво с вдигната опашка. Инв. № 7103.

4. Елипсоидна гема от черна стък-

Обр. 221. Тоалетни принадлежности.

Fig. 221. Ustensiles de toilette.

Обр. 222. Гем.

Fig. 222. Gemmes.

лена паста, дълж. 1·3 см., шир. 1 см. и деб. 3 мм. (обр. 222, 4). В средата има синьо елипсоидно поле с вдълбнат надпис MIST. Помещение А а, североизточен ъгъл. Инв. № 7100.

8. Елипсоидна гема от черна стъклена паста, дълж. 0·11 м., шир. 0·09 м. и деб. 0·002 м. (обр. 222, 5). Върху синьо елипсоидно поле в средата на гемата е представен Марс, прав, обърнат наляво, на главата с шлем, в лявата ръка държи копие, а в другата ръка — щит. Помещение А а, североизточен ъгъл. Инв. № 7102.

9. Гема подобна на предходната със същото изображение, само че обърнато надясно (обр. 222, 6). Марс има същите атрибути, както при гема № 5. Дълж. 0·013 м., шир. 0·01 м. и деб. 0·003 м. Помещение А а, североизточен ъгъл. Инв. № 7101.

10. Обеща направена от златна правоъгълна пластинка, шир. 1·3 см., вис. 1·4 см. и деб. 0·5 мм.¹ В средата се намира червено камъче с елипсоидна форма (0·7 × 0·5 см.).

¹ Тя се намери през пролетта на 1950 г. в помещение А в. Там тя е попаднала заедно със свлечената от дъждовите пръст от склона край южната стена на помещение А в. Била е предадена от пазака на старините Йордан Чолаков в Търновския музей, гдето сега се пази. Сведения за обещата получихме от Янка Николова, асистентка в Търновския музей, на която изказваме благодарност.

Около камъчето се намира ажурен орнамент, състоящ се от осем продълговати листенца, в основата на които има по-малки листенца. В долната си част златната пластинка се разширява и към нея са запоени три златни кукички, деб. 1 мм., за които са закачени три висулки. Сега средната висулка липсва. Висулките са направени от златна тел, дълж. 2 см. и деб. 1 мм. В горния си край всяка висулка е завита и образува колелце с диам. 2 мм. за закачване на кукичката. Краят на висулката се разширява като малко бяло топченце и след това се извива нагоре. Телта за промушване през долната месеста част на ухото е също златна, дълж. 4 см., прикрепена за гръба на пластинката на обещата, точно в средата. Телта се извива надолу и след това върви нагоре и слабо се закривява. Обещата тежи 3.5 гр.

в. Разни предмети

1. Многобройни фрагменти от окислени тънкостенни стъклъца за благовонни масла. Те бяха толкова чупливи, че се запазиха само отделни късчета, дъна и малки части от стените. Намериха се в помещение А а.

2. Зарче за игра от бяла кост със страна 0.01 м. Сборът на бройките от две срещуположни страни е равен на седем. Бройките са означени с вдлъбнати колелца

3. Малка каменна топка със сплесната сферична форма. Диам. 0.032 и 0.021 м. Намери се в помещение А в, на 2.50 м. източно от западната стена, на 4.35 м. северно от южната стена и на 0.20 м. над пода на хипокауста.

4. Връх на железен, силно ръждясал, нож, дълж. 6 см. Намери се в помещение А в.

5. Две малки медни елипсовидни халки с диам. 0.04 и 0.03 м. Намериха се в помещение А в.

г. Монети

В помещение А се намериха само три медни монети, две от които бяха силно пострадали и не можа да се разпознае нито изображението, нито надписа. Върху третата беше представена глава на император Аврелиан (270—275).¹

Находки от помещение В

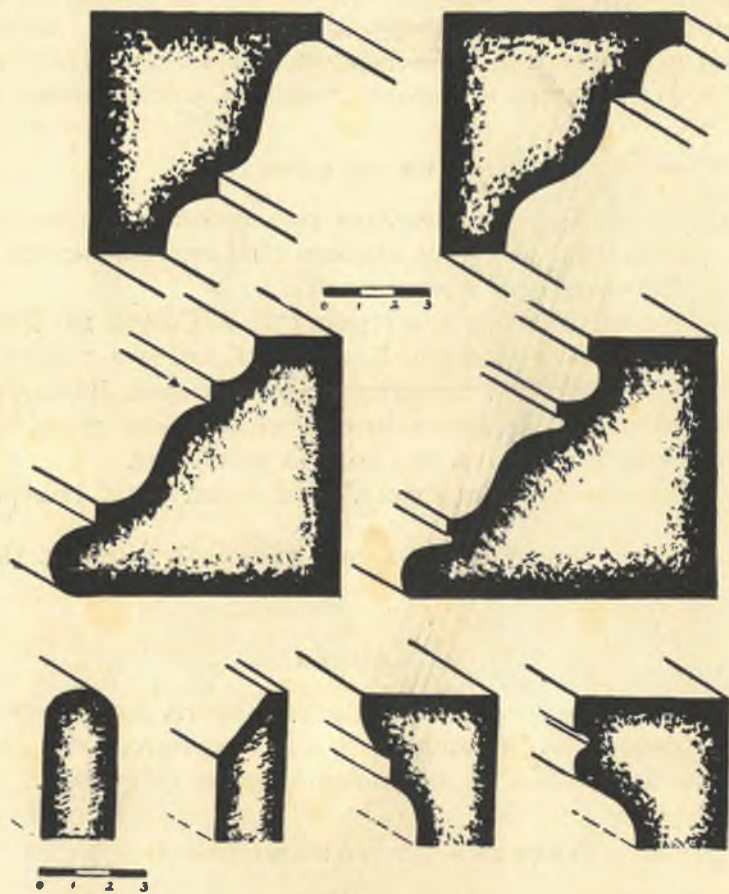
Понеже работата в това помещение се ограничи само в сондажни изкопи, то разполагаме само с находки, които намерихме в тях. Те са главно фрагменти от амфори, дебелостенни паници, два хромела, мраморни плочки и профилирани корнизи от облицовката на пода и стените (обр. 223—224) и няколко римски медни монети: една монета от Галерий (293—305), една от Константин II (317—340) и една от Валенс (364—378).

Датиране и предназначение на сградата

Разкопаната част от сградата е толкова незначителна, че тя не ни позволява да определим със сигурност нито времето, когато тя е била построена, нито нейното предназначение. Засега ние ще се ограничим само с някои наблюдения. На първо място прави впечатление начинът на строеж. Употребени са за хипока-

¹ Монетата беше определена от Т. Герасимов, ст. научен сътрудник на АМ при БАН.

уста недялани камъни свързани с хоросан, а стените над пода са зидани с тухли с формат $0.34 \times 0.34 \times 0.05$ м. Хоросанената fuga между редовете тухли е дебела 4—5 см., т. е. толкова, колкото е дебелината на самата тухла. Тази особеност говори за късноримски период (III в.).¹ Също така форматът на тухлите по време съвпада с този период. От друга страна липсата на ситно счукани червени тухли в хоросана свидетелствува за време преди края на III в., когато започва да се упо-

Обр. 223. Мраморни профилирани корнизи от облицовката на помещение А.

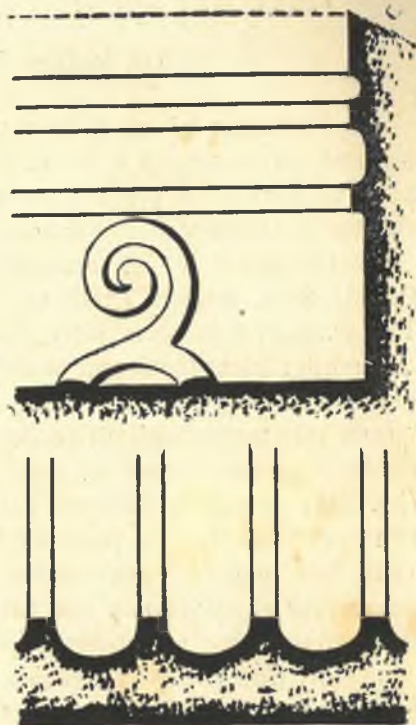
Fig. 223. Profils de corniches de marbre du revêtement de la pièce A.

требява този вид хоросан. Находките, които описахме по-горе, спадат към III и IV в. Малкият брой на монети показва, че сградата е била използвана през втората половина на III и IV в. Засега не може да се каже дали сградата е била построена още през първата половина на III в. Обаче явно е, че още в римско време тя е претърпяла поправки, както това най-добре се вижда от хипокауста и северната стена на помещение А. Грубите каменни зидове, свързани с кал, които намерихме в помещение В, свидетелствуват за използване на сградата и в след-римската епоха. Пластът от пожар в помещение В също така показва неспокой-

¹ Cagnat et Chapot, *Manuel d'archéologie* I, 1916, 25.

ните години, които е преживял Nicopolis ad Istrum. Няма никакво съмнение, че пожарът е станал късно, понеже горелият пласт лежи и върху най-късните каменни зидове с кал. Следователно той е засегнал и последния строителен период на сградата и е сложил край на нейното ползуване. Засега не може да се каже, кога е било това събитие, но може би бъдещите разкопки ще дадат по-обилни и по-сигурни данни за това.

Предназначението на сградата ще може да се установи точно само след като тя бъде проучена цялостно. От незавършените разкопки през 1945 г. могат да се извлекат само някои данни в това отношение. Така например използването на отоплителна инсталация (хипокауст) е характерно за обществените сгради, баните и някои големи вили. Прави впечатление също, че помещение А е било облицовано с мраморни плочки, а това отчасти подсказва, че в него се е разливало вода. В подкрепа на това съображение се явяват и двете облицовани с мраморни плочки ниши, чието предназначение може да се свърже с дейност, при която е ставало разливане на вода. Към това се прибавят още облицованите седалища до северната ниша, върху които се е сядало при ползуването на нишата. От друга страна прагът на източната врата на помещение А, както и праговете на северната и двете южни врати на помещение В имат улеи, по които е изтичала разливаната вода по пода. Всичко това ни кара да предполагаме, че сме попаднали на римска баня, особено като се има предвид и предназначението на намерените предмети тук: малки глинени съдчета и лампи, стъклени тънкостенни съдчета за благовонни масла, тоалетни принадлежности, между последните гребени, и др. Повечето от тях се намериха в помещение А а, гдето, ако допуснем, че действително сградата е била баня, е ставало намазването на тялото с благовонни масла, което представлява една от процедурите при къпането през римската епоха. Ето защо това малко помещение е било отделено от останалата по-голяма част на помещение А, а именно от помещение А в, както е обикновено случаят при големите бански сгради, които имат специално помещение за мазане — т. н. елеотезиум.

Обр. 224. Мраморни профили от облицовката на помещение А.

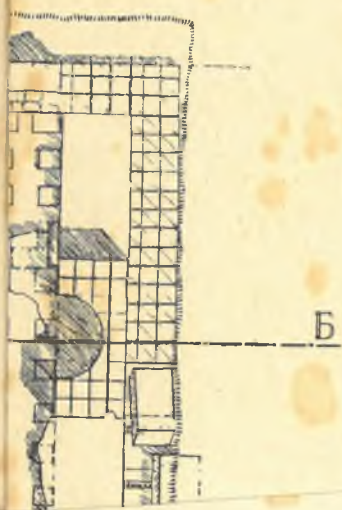
Fig. 224. Profils de marbre du revêtement de la pièce А.

Les fouilles à Nicopolis ad Istrum en 1945

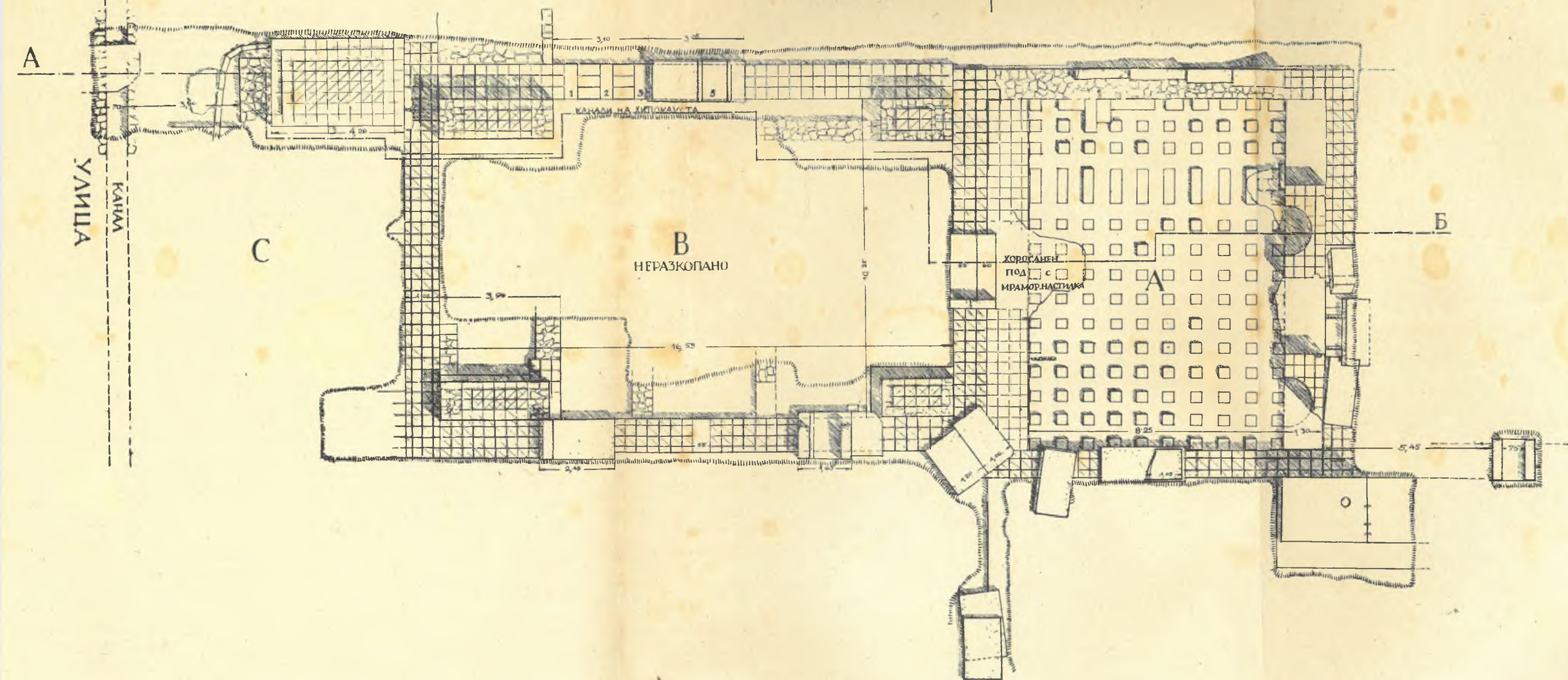
L'auteur fait un rapport préliminaire sur les fouilles d'un grand ensemble architectural qui se trouve à 16 m. au Sud du mur septentrional de la ville romaine Nicopolis ad Istrum. La pièce A en a été entièrement découverte, le plan de la pièce B a été établi, tandis que des sondages ont été effectués dans la pièce C (fig. 225).

La pièce A est rectangulaire (fig. 201, 202 et 225 longueur 13,20 m. (Nord—Sud), largeur 12,80 m. (Est—Ouest). Ses murs, conservés à une hauteur de 1,50 m. au-dessus de la pièce, sont construits avec des briques ($0,34 \times 0,34 \times 0,05$ m.) et du mortier blanc (épaisseur 5 cm.). Le mur septentrional seulement est construit avec des pierres brutes et de grands blocs (fig. 209). Ce mur est incontestablement plus tardif que la construction primitive de l'édifice. Du côté intérieur des murs oriental et occidental il existe encore un mur adjacent pour chaque mur précité, large de 1,30 m. (fig. 225). Le mur oriental est bâti à la hauteur du plancher de la pièce avec des pierres brutes et au-dessus du plancher rien qu'avec des briques. Dans le mur oriental se trouvent deux niches en demi-cercle de 1,60 m. de diamètre (fig. 203, 204 et 225). Elles sont conservées aujourd'hui à une hauteur de 1,50 m. Les niches ont été recouvertes de dalles de marbre au moyen d'éperons en cuivre et une couche de crépi de 7 cm. d'épaisseur. Entre les deux niches il y a une entrée dont ne sont conservés aujourd'hui que le seuil avec des chêneaux, deux blocs latéraux et le bloc supérieur de l'entrée (fig. 202 et 225). Des deux côtés de l'entrée des trous sont creusés pour l'ajustement de la porte. La pièce A fut divisée en deux parties distinctes par un mur étroit en briques: la pièce Aa et la pièce Ab (fig. 225). Les restes du mur se sont conservés à côté de la niche septentrionale (fig. 224). Il y a devant le mur un siège large de 0,35 m. recouvert de dalles de marbre (pièce Ab — fig. 204).

Le mur occidental est construit également avec des pierres brutes tout comme le mur oriental, tandis que sa partie supérieure, sur laquelle est placé le plancher, est construite de quelques rangées de briques. Ce mur ne s'élève pas au-dessus du plancher. Au dessus de la pièce A se trouve un hypocauste. Dans l'angle sud-ouest de l'hypocauste, sur le crépi du mur occidental, on a trouvé, gravé à la pointe, un schéma de la construction de l'hypocauste (fig. 205 et 203). Ce schéma nous montre le procédé de la construction. D'après lui on peut aussi faire une reconstruction de l'hypocauste de la pièce A, qui se confirme par les parties conservées des piliers en briques ($0,34 \times 0,34 \times 0,05$ m.) — fig. 204, 207 et 208. Les piliers des rangées nord—sud portaient une voûte (fig. 204 et 206). Ils atteignaient à une hauteur de 1,06 m. et leurs voûtes ont commencé à la hauteur de 0,67 m. Les piliers ont supporté la *suspensura* (conservé aujourd'hui près du mur occidental de l'hypocauste), qui se compose de larges briques ($0,74 \times 0,62 \times 0,08$ m.), une couche de mortier (0,20 m.) et des dalles de marbre blanc (0,03—0,042 m.). On a trouvé dans la pièce A des tampons en terre cuite et des crampons en fer en forme de T (fig. 211). Des traces de plus anciens piliers, qui se trouvent entre les piliers conservés aujourd'hui, prouvent que l'hypocauste de la pièce A avait subi des réparations encore à l'époque romaine tardive (fig. 210).

0 1 2 3 4 5 6 7 METR

te
p
ét

(N

1-

di

de

qu

de

(f

bi

ve

co

da

ép

hu

l'e

aj

ét

co

lar

le

co

pla

de

sch

pro

po

bri

po

om

auj

que

bla

cra

tro

A

La pièce A est reliée à l'Est et au Sud à des pièces, qui ne sont pas encore déblayées, et à l'Ouest à la pièce B (fig. 225). Cette dernière, plus vaste que la pièce A, est longue 18·75 m. (Nord-Sud) et large 12·25 m. (Est-Ouest). Les murs sont détruits à la hauteur du plancher de la pièce (fig. 225—en bas). Sur le mur nord est conservé le seuil d'entrée en pierre, sous lequel se trouvent trois conduites voûtées (fig. 212). Le mur du Sud a deux entrées dont les seuils et les blocs latéraux sont aujourd'hui en place (fig. 213, 214 et 225). Sous l'un des seuils et près de lui se trouvent deux conduites voûtées (fig. 225). Sans doute ces conduites voûtées appartiennent à l'hypocauste de la pièce B.

On a fait des sondages à l'Ouest de la pièce B et on a découvert une pièce C et une rue de direction nord-sud (cardo), qui limite l'édifice à l'Ouest (fig. 225). La rue commence du centre de la ville, de cette partie qui est appelée „Odeion“¹ et aboutit au mur septentrional de la ville. La rue est recouverte de blocs de pierres rectangulaires. Au milieu de la rue passe une conduite construite avec des pierres brutes et du mortier blanc (fig. 225), large de 0·70 m.

Dans un sondage effectué à quelques mètres de distance du mur septentrional de la ville, du côté est de la rue découverte, on a déterré un seuil et des blocs latéraux d'une entrée. A la hauteur du seuil, on a trouvé une partie d'une large conduite d'eau en argile, postérieure à l'époque romaine (longueur des tuyaux 0·50 m., diamètre extérieur 0·25 m. — fig. 215).

Dans le remblai de la pièce A on a trouvé divers objets, surtout des potteries (cruches, plats, lampes etc.—fig. 216—220), des ustensiles de toilette (peignes en os—fig. 221), gemmes (fig. 222), fragments de vases en verre (dans la pièce Aa), des monnaies de cuivre romaines de l'empereur Aurélien (270—275) et des dalles et des corniches de marbre du revêtement de la pièce A (fig. 223 et 224). Les trouvailles sont principalement du III-e et du IV-e siècle. Dans la pièce B on a trouvé aussi des fragments de céramique romaine, deux moulins à bras, des dalles et des corniches en marbre du revêtement du plancher et des murs et des monnaies de cuivre des empereurs Galère (293—305), Constantin II (317—340) et Valens (364—378).

Le bâtiment fut selon toute vraisemblance un édifice public, probablement des thermes (III-e — IV-e s.). Dans une époque tardive la pièce B fut reconstruite et de grossières maçonneries de pierres brutes et de boussillage y ont été ajoutés. L'édifice a été définitivement détruite par un incendie dont les traces ont été trouvées pendant les fouilles en 1945.

Teofil Ivanov

¹ Sava Bobtchev, Nouvelles données sur l'Odeion à Nicopolis ad Istrum. Fouilles et recherches 1, Sofia 1948, 116—125,